

Jelentés és Nyelvhasználat

A Pragmatika Centrum és az SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék folyóirata

Tartalom

AZ IGEI JELENTÉS METAFORIZÁCIÓJÁNAK MINTÁZATAI. NYELVTAN- ÉS KORPUSZVEZÉRELT ESETTANULMÁNYOK <i>Simon Gábor</i>	1–36
BENYOMÁSKELTÉSI STRATÉGIÁK POLITIKAI VITAMŰSOROKBAN: PRAGMATIKAI ELEMZÉS <i>Szabó Éva</i>	37–63
A KONTRASZTIV TOPIK INVERZHA TÖKÖRI REJTÉLYE – AMI NINCS IS <i>Farkas Judit – Alberti Gábor</i>	65–92
ME TAFORA, ME TONIMIA ÉS PRAGMATIKAI KÖVETKEZTETÉS A GRAMMATIKALIZÁCIÓS JELENTÉSVÁLTOZÁSBAN <i>Nagy C. Katalin</i>	93–116
A KÖZELRE MUTATÓ EZ NÉVMÁS ANAFORIKUS KIFEJTŐ SZERKEZETEKBEN ÉS A DISZKURZIV KONTINUITÁS FOKOZATAI <i>Kocsány Piroska</i>	117–178

Az igei jelentés metaforizációjának mintázatai

Nyelvtan- és korpuszvezérelt esettanulmányok

Simon Gábor

ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék

Összefoglaló

A tanulmány újszerűen közelíti meg a metaforikus jelentést. Egyfelől a Magyar Nemzeti Szövegtár2 korpuszában előforduló kollokációs struktúrák kvantitatív elemzésével tárja fel, milyen jellemző kollokációs megoldásai vannak a *megtámadja*, *megrohanja*, *megrohamozza* igealakok metaforizálódásának. Másfelől a profilmeghatározásra és a sematikus jelentés átrendeződésére építő magyarázattal kínál eszközt a metaforikus szerkezetek szűrésére és kvalitatív elemzésére. A korpuszvezérelt és a nyelvtanvezérelt módszertan összehangolása mentén a tanulmány rámutat arra, hogy több különböző konstrukció stabilizálódik tipikus metaforikus jelentések kifejezésére, e konstrukciók azonban változatosságot is mutatnak. A metaforikus jelentés részleteinek leírásán túl új utakat keres a metaforakutatás módszertani és generalizációs lehetőségeiben, és előkészíti a metaforizálódás tendenciáinak nyelvi rendszerbe illesztett bemutatását.

Kulcsszavak: metafora; korpusz; profilmeghatározás; sémaátrendeződés; kollokáció; konstrukció

1. Problémafelvetés – a metaforikus jelentés vizsgálatának lehetőségei

Ez a tanulmány azzal a céllal készült, hogy a kognitív nyelvészeti metaforakutatás régi kérdéseit újszerű megközelítéssel vesse fel. Ma már egyértelműen látszik, hogy az ezredfordulót követően olyan szemléletmód bontakozott ki a nyelv kognitív szemléletű kutatásában, amelyet egyfelől a konceptualizációs-idealizációs és a használatalapú megközelítés integrációjának igénye, másfelől a belső sokféleség, a plurális metodológia biztosította diverzitás (és így a dogmatizálódás veszélyének elkerülése) jellemez (Strugielska 2014: 103–104). Ez a szemléletváltás egyúttal a deduktív módon bevezetett, nem pedig induktív módon levezetett fogalmi konstrukciók kapcsán erőteljes empirikus megalapozást kezdeményez, hiszen felismerhetővé vált, hogy a korai holista kognitív nyelvészeti úttörő eredményei (a konceptualizációs megközelítés elméletei) voltaképpen heurisztikus modellek, fenntarthatóságuk és további innovációjuk immár nem nélkülözheti a nyelvhasználat adatainak szisztematikus feltárása felől érkező visszacsatolást.

A metafora jelensége esetében a szemléletváltás fokozottan érvényesült. A legvilágosabban talán Deignan fogalmazta meg a kognitív nyelvészeti metaforakutatás központi dilemmáját: „Úgy tűnik tehát, hogy míg egyrészt a kognitív hagyomány

kutatói hajlamosak a nyelv jelentőségének alulértékelésére, azzal érvelve, hogy az másodlagos a gondolkodáshoz képest, mégis a nyelv mentén fejlesztik elméletüket és tudásukat” (Deignan 2008: 151).¹ A fő kérdés tehát, hogy mi a viszonya az elmében lokalizált fogalmi metaforáknak és a nyelvben felfedezhető metaforikus kifejezéseknek. A klasszikus válasz jól ismert: a metafora nem a nyelv, hanem a konceptualizáció (fogalmi megértés, feldolgozás) jelensége, a metaforikus kifejezés pedig felszíni megvalósulás (Lakoff 2006: 185–186). Az ellenpontot Gerard Steen képviseli: a metafora mentális reprezentációja szerinte nem a nyelvtudomány, hanem a pszichológia kutatási területe, a nyelvészetnek a metaforikus kifejezések elemzését kell célul kitűznie (Steen 2007: 108). Ez utóbbi radikális álláspont ugyan kevésbé egyeztethető össze a korábban szorgalmazott elméleti és módszertani sokféleséggel, mégis e tanulmány Steen javaslatát követi annyiban, hogy nem tárgyalja a metaforikus jelentés fogalmi reprezentációját: az itt bemutatott vizsgálat eredményei nem járulnak hozzá egyetlen elméleti modell érvényességéhez vagy kritikájához sem.

A következőkben a metafora rendre a nyelv jelenségeként jelenik meg (összhangban a kutatás funkcionális nyelvelméleti kiindulópontjával, l. Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008), mégpedig kétféle aspektusból: egyfelől összetett jelentés-szerkezetként, amely az összetevők jelentéseinek műveleti integrálásával, és ennek során egy sematikus jelentéstől való egyértelmű eltávolodással alakul ki; másfelől nyelvi elemek együttes előfordulásaként, a nyelvhasználatban gyakori, így viszonylagosan rögzült összetett szerkezetként. Azaz egyszerre tekintem a metaforát olyan konstrukciónak, amely egy központi elem (ezúttal az ige) sémaszerű jelentése köré szerveződik, mégpedig e jelentés megváltozásán keresztül, továbbá szóalakok kapcsolatának, amely a metaforikus jelentésszerkezet kialakulását és közösségen belüli begyakorlottságát mutatja. Hangsúlyozni kell, hogy a metafora ebben a tanulmányban nem lexikológiai jelenség, mert a meghatározások a metafora összetett szerkezetére irányítják a figyelmet. Ezért bár a vizsgált kifejezések igealakok, a kutatás nem az ige poliszémiaját tárja fel, legfeljebb e poliszémia egyik jellemzőjét mutatja be korpuszadatok alapján.

Arra a kérdésre keresem tehát a választ, „hogyan határozhatjuk meg nyelvi jegyek azon listáit, amelyek bármely természetes nyelvi szövegben metaforikus jelentésre utalnak” (Babarczy–Simon 2012: 224). A korpuszbeli együttes előfordulások alapos elemzése arra enged következtetni, hogy e nyelvi jegyek nem valamilyen grammatikai kapcsolat testes (morfológiai) vagy ikonikus (például szórendi) jelölői, hanem a kollokálódás (a gyakori egymás mellé kerülésből új nyelvi egységek stabilizálódásának) folyamatával ragadhatók meg. Előrebocsátva, és némiképp leegyszerűsítve a tanulmány fő következtetését: ha egy szövegben metaforikus jelentéseket kívánunk felismerni, akkor kollokációkat kell keresnünk, azok ugyanis jelentős mértékben korrelálnak a metaforikus jelentésképzéssel, másfelől a kollokációk szerkezete olyan jelentésstruktúra, amelyben egy-egy jellemző összetevő kezdeményezi a szerkezet egészének metaforikusságát.

¹ „It seems then that while on the one hand researchers in the cognitive tradition tend to downplay the importance of language, arguing that it is secondary to thought, they nonetheless depend on language to advance theory and knowledge.”

A metaforikus jelentések konstrukcióinak feltárásához a korpusznyelvészeti módszereken túl a holista kognitív nyelvészet (összefoglalóan I. Tolcsvai Nagy 2013), közelebről pedig a kognitív nyelvtan (Cognitive Grammar, Langacker 1987; 2008) előfeltevéseit érvényesítettem, és a következő eszköztárat mozgósítottam. E nyelveirési kiindulópontból tekintve a nyelvi szerkezetek egy fonológiai és egy szemantikai pólus szimbolikuss viszonyaként modellálhatók, a nyelvtan pedig az elemi egységek összetettebb szerkezetekben történő integrálását (azaz a fonológiai és a szemantikai pólusok műveleti összekapcsolását, egymásba ágyazását) írja le. Ezért a szókészlet és a nyelvtan nem elkülönülő területek, a lexikon, a morfológia és a szintaxis kontinuumot alkot, és a grammatikai elemeknek is tulajdonítható jelentés, noha igen sematikus. A jelentés a tapasztalatok sematizálásával, absztrahálásával és kategorizálásával jön létre, ezért a holista kognitív nyelveírás központi fogalma a séma, amely a több megismerési eseményben visszatérő, közös mozzanatokot szervezi meg általánosságban. Jelentéssémáink mindig szerkezetek, hiszen maguk a fogalmi reprezentációk is, amelyek e sémákat megalapozzák (a világról való tudásunk felől), összetettek. Mindazonáltal a diskurzusban konkrét, aktuális jelentéseket konstruálunk (alakítunk ki és dolgozunk fel), amelyek a sémák megvalósulásaiaként elemezhetők. Séma és megvalósulás különböző távolságokra lehet egymástól a megismerésben, azaz a konkrét jelentés megőrizheti a séma szerkezetét (pusztán specifikálva azt bizonyos pontokon, miként az *olvas* igető sematikus figuráit a *fiú könyvet olvas* szerkezet), de el is távolodhat különböző módokon a sematikus struktúrától (miként az *olvas* igető jelentése a *felolvassa a verset*, az *átolvassa a leckét*, vagy a *megolvassa a pénzt* szerkezetekben). A séma megvalósulásának módja fontos szempont lesz a metaforák azonosításában a későbbiekben. Amennyiben azonban egy konkrét kifejezés sematikus jelentését, dekontextualizált értelmét (elsődleges referensét) határozzuk meg, kognitív nyelvtani terminussal élve a kifejezés profilját mutatjuk be (igék esetén temporális viszony, azaz folyamat, főnevek esetén entitás, minősítő kifejezéseknél, morfológiai elemeknél vagy határozószóknál általában atemporális viszony). Séma és megvalósulás kapcsolata a kifejezés profiljának alakulásával is megragadható. Ily módon a nyelvtan összetett szerkezeeteinek kialakítása az egyes összetevők profiljainak egymáshoz igazításával megy végbe, amely a metafora nyelvtanvezérelt megközelítésében kap majd fontos szerepet.

A kutatás összhangban van a kognitív nyelvészet devolúciós tendenciájával, amely az idealizált formulák helyett precíz fenomenológiai és módszertani deklarációkat fogalmaz meg (I. Strugielska 2014: 104). A tanulmányban a metaforikus jelentés korpuszbéli előfordulásait elemzem (három kiválasztott igealak, a *megtámadja*, a *megrohanja* és a *megrohamozza*² kollokációs mintázatának feltérképezésén keresztül), vagyis nem egy előzetesen elfogadott metaforamodell mentén jelölöm ki a vizsgálat kategóriáit: a kutatás korpuszvezérelt, nem csupán korpuszalapú. Céлом, hogy a lehető legközelebb jussak a metaforikus jelentés tényleges

² Azért esett ezekre a kifejezésekre a választás, mert a kognitív nyelvészeti metaforakutatásban több esetben is (I. Deignan 2005; 2008; Semino 2006) a HARC, HÁBORÚ forrástartományok, valamint az azokhoz kapcsolódó megfelelések feltárásán keresztül szemléltetett módszertani lehetőségeket. Következésképpen célszerűnek tűnt a nemzetközi szakirodalomban már vizsgált jelentéskörnél megmaradni az új módszerek tesztelése során is.

megvalósulásaihoz, minimálisra csökkentve az elméleti előfeltevések determináló szerepét, s maximálisra növelve elmélet és empiria összhangját.

Ugyanakkor nem pusztán elemezni szeretném egyes kifejezések metaforizációját, hanem egyúttal javaslatot is szeretnék tenni arra, melyek lehetnek a metaforikus jelentés azonosításában használható nyelvi jegyek. A kollokálódást, azaz a nyelvi szerkezetek rendszeres együttes előfordulását tekintem olyan jellemző jelenségnek, amely a metaforikus jelentés felmutatásában és elemzésében egyaránt új eredményekhez vezethet. Annak eldöntése azonban, hogy egy korpuszbeli kollokáció metaforikus-e, az empirikus elemzés objektivitásába az elemzői intuíció szubjektivitását csempészheti vissza. Hogy csökkentsem az intuíció jelentőségét, a tanulmányban a metaforikus kifejezéseket nem csupán együttesen előforduló nyelvi mintázatként, hanem grammatikai mintázatként is vizsgálom, a kognitív nyelvten és a mintázatnyelvtan eszköztárával, építve a korábbi nyelvtenvezérelt vizsgálat tanulságaira (l. Simon 2016).

A tanulmány először a korpuszvezérelt kutatás elméleti és módszertani jellemzőit tárgyalva előzetes hipotézist fogalmaz meg a metaforikus kifejezések vizsgálatához (2). Ezt követően a metafora grammatikai elemzésének lehetőségeit mutatja be, kialakítva a kutatás úgynevezett kombinált hipotézisét (3). Majd a vizsgált anyag és a vizsgálat módszereinek tárgyalását (4) követően a vizsgálat eredményeit részletezi (5). A tanulmányt a legfontosabb következtetések összefoglalása zárja (6).

2. Metafora és korpusz

A kognitív nyelvészetben már a kétezres években egyértelmű eredményeket hozott a metaforikus kifejezések annotált korpuszokban történő kutatása (Deignan 2005; 2008; Stefanowitsch 2006a). Az egyik fő eredmény, hogy a metaforikus leképezések, fogalmi struktúrák immár nem labormondatok elemzésével mutathatók be; a nyelvhasználat adatainak vizsgálata révén kutathatóvá vált, milyen forrás- és céltartományok működnek közre ténylegesen a metaforikus gondolkodásban, hogyan strukturálja a forrástartomány a céltartományt, továbbá az elvontabb fogalmak feldolgozására milyen forrástartományok fordulnak elő a korpuszban. A másik fontos eredmény, hogy a figyelem ráirányult a metaforikus kifejezések szerkezetére: például a fogalmi metaforáknak leginkább megfelelő azonosító kifejezések (mint a sokat idézett *Ez a sebész egy hentes* mondat, l. Kövecses 2009) meglehetősen ritkán jelennek meg a vizsgált korpuszokban (Deignan 2008: 152). Viszont a kifejezések metaforikus használata grammatikai kötöttségeket mutat, azaz gyakori és elkülönülő nyelvi megformálás figyelhető meg egyazon kifejezés szó szerinti és a metaforikus használata között, ilyen az idiomatizálódás vagy a szófajváltás. (Az angol nyelvben például az állatnevek metaforizálódása mutatja ezt, mint a *fat cat* 'gazdag és tekintélyes celebritás, üzletember vagy politikus' (Deignan 2005: 155), valamint a *squirrel away* szófajváltása 'elrejtve felhalmoz' (Deignan 2006: 109) jelentésben.)

2.1. Korpuszalapú vagy korpuszvezérelt?

A korpusz elemzése azonban nem csupán új lehetőségeket teremt a metaforakutatásban, hanem újabb, elsősorban módszertani nehézségeket is. A legfőbb ezek

közül annak eldöntése, hogy miként nyerjük ki az adathalmazból metaforákat. Az egyik lehetőség a céltartománynak megfelelő kifejezések keresése (Stefanowitsch 2006b; l. még Majoros 2013), a másik a forrástartománynak megfelelő kifejezések konkordanciáinak kinyerése (Deignan 2008). Ugyanakkor felmerül az a módszertani döntés is, hogy csak azokat a mondatokat tekintsük metaforikusnak, amelyekben mindkét tartomány explikálódik nyelvileg (Babarczy–Simon 2012: 234; Lederer 2016: 530). Közös ezekben a kutatásokban, hogy a metafora konceptualizációs modelljéből, azaz a fogalmi metaforából kiindulva törekednek metaforikus jelentések korpuszbeli azonosítására. Vagyis azzal az előfeltevéssel élnek, hogy a fogalmi metafora adekvát modellje a metaforikus jelentésnek, a céljuk pedig, hogy e modell egyes összetevőit előtérbe helyezve megfigyelhetővé tegyék a metaforikus nyelvhasználatot motiváló leképezéseket. Ezek a kutatások tehát elméletvezérelt vállalkozások: egy elméleti modellből levezetett struktúrák szisztematikus feltárását végzik el, ezért korpuszalapú vizsgálatoknak tekinthetők (Tognini-Bonelli 2001; Deignan 2008: 155; Biber 2010: 162).

A korpuszalapú kutatások célkitűzése „olyan rendszerszerű használati mintázatok felfedezése, amelyek vezérlik az általános nyelvmélelet révén felismert nyelvi jellemzőket”,³ legjelentősebb hozadékuk pedig „meglepő” mintázatok kimutatása, amelyek nem következnek a kutató intuíciójából, előfeltevéseiből (Biber 2010: 163). A korpuszbeli mintázatok, azaz a konkrét nyelvi szerkezetek azonban nem mindig „jólformáltak” az elméleti előfeltevések felől tekintve. Miként Babarczy és Simon eredményei is mutatják, sok problémás esettel találkozik a kutató: hiányzik a céltartományra utaló kifejezés, vagy nem ugyanabban a mondatban fordul elő, továbbá lexikalizálódott, illetve összetett szóként jelenik meg a metaforikus jelentés (Babarczy–Simon 2012: 237). A korpuszalapú kutatás tehát még előzetesen reflektált keresési módszer és átgondolt döntések esetén sem nélkülözheti az adatok egy részének kézi elemzését. Ez egyfelől továbbra is teret enged az elemző professzionális intuíciójának (Majoros 2013: 141; Lederer 2016: 542), másfelől a metaforák korpuszalapú keresése nem automatizálható teljes mértékben. Márpedig a korpuszkutatások távlati célja a gépi metaforakeresés, illetve a metaforaazonosítás automatizálásának lehetővé tétele.

Éppen ezért irányult a figyelem az utóbbi években a kollokációkra: kifejezések együttes előfordulására, amely a statisztikai valószínűségnél nagyobb gyakoriságot mutat (Brunner–Steyer 2009: 55); más értelmezésben olyan együttes előfordulásokra, amelyek nem idiomatikusak, de nem is triviálisak, vagyis nem megjósolhatók (Reményi 2010: 69), ám a teljesen szabad variálódás felől tekintve rendszerszerűen jelennek meg a nyelvhasználatban. Már Deignan (2005) felhívja a figyelmet a metaforák kollokációs mintázatainak stabilitására, amelyet a magyar nyelvre irányuló kutatás is megerősít (Babarczy–Simon 2012: 238). Újabban Lederer (2016) dolgozott ki kevert módszert a metaforák korpusznyelvészeti vizsgálatára, amelyben egy előzetes kvalitatív elemzéssel tárja fel a forrástartományhoz kapcsolódó kifejezéseket, ám nem a forrástartomány szemantikai ontológiáját építi ki (azaz nem azt vizsgálja, hogy a forrástartomány hányféle nyelvi kifejezéssel asszociálódik), hanem a feltárt forrástartományi kifejezések kollokációit elemzi.

³ „The goal is (...) to discover the systematic patterns of use that govern the linguistic features recognized by standard linguistic theory.”

A forrástartomány tehát voltaképpen címkeként, „kollokációs mágnesként” funkcionál (Lederer 2016: 536) azoknak a kifejezéseknek az összegyűjtésére, amelyek a forrástartományi kifejezéssel (*source domain trigger*) gyakran asszociálódnak a nyelvhasználatban.

Jól látható, hogy a korpusz kínálta lehetőségek kihasználását akkor tudjuk fokozni, ha a kutatás középpontjába magukat a korpuszbeli előfordulásokat, adatokat helyezzük, nem pedig az elméleti modellből levezetett kategóriákat. Más megfogalmazásban: a metaforikus jelentés nyelvi-szerkezeti megvalósulásának vizsgálata nem korpuszalapú, hanem korpuszvezérelt módszerekkel válhat igazán eredményessé. A korpuszvezérelt kutatás lényegi jellemzője, hogy a vizsgált jelenség nincs előzetesen definiálva, minimális nyelvelméleti-teoretikus előfeltevésekkel él az elemző, így teret enged a korpuszban megfigyelhető jelenségeknek, vagyis a kutatás tárgya az adatok megfigyeléséből bontakozik ki (Biber 2010). Ily módon egy korpuszvezérelt kutatás nem már ismert jelenségek szisztematikus feltárását végzi, hanem teljesen új konstrukciók azonosítását eredményezi, az (1) alatt összefoglalat alapelvek mentén (Brunner–Steyer 2009 alapján).

- (1) A korpuszvezérelt kutatás módszertani elvei
- A: A vizsgálat kiindulópontja a lehető legközelebb álljon a valós nyelvhasználathoz: a korpusz minden adata vizsgálandó, ezek az adatok maguk képezik a vizsgált jelenséget.
 - B: A vizsgálat hipotézisének megalkotása a korpusz adataira alapuljon: egymáshoz kapcsolódó lépésekben kell megalkotni és folytonosan finomítani az elemzés hipotézisét.
 - C: A hipotézist empirikusan kell ellenőrizni: feltevéseink plauzibilitása a korpusz adatainak újbóli elemzésével mérhető le, azaz hipotézisünket a vizsgálat minden pontján a korpuszadatokkal kell szembesítenünk.
 - D: A generalizálásnak több szinten kell megtörténnie: a vizsgálat eredményeiből különböző szinteken szükséges következtetéseket levonni, általánosításokat megfogalmazni, hogy a kutatás ne túlgeneralizált használati szabályokhoz, hanem a nyelvhasználat valódi összetettségének bemutatásához vezessen.

Ebben a tanulmányban a fenti elvek megvalósításával teszek kísérletet a metaforikus igei jelentés kollokációs mintázatainak bemutatására. A radikális korpuszvezérelt kutatás már az adatok kinyerésénél sem fogad el semmilyen általánosítást: nem lemmatizál, mert minden szóalak esetében önálló grammatikai-használati profilt feltételez; továbbá semmilyen előzetes elméleti definíciót nem alkalmaz az adatgyűjtés során (Biber 2010: 168–169). Saját módszerem csak részben folytatja ezt a hagyományt: a *megtámadja*, *megrohanja*, *megrohamozza* szóalakokra keresve magam is kerültem a lemmatizálást, hogy a lehető legpontosabban állíthassam össze e kifejezések kollokációs profilját, megfigyelve, vajon van-e kapcsolat a metaforikus jelentés és a kollokálódás között. Ugyanakkor alkalmaztam előzetes definiálást a metaforikus kifejezés meghatározásánál, miként ez majd a vizsgálat nyelvtanvezérelt aspektusának részletezésénél bemutatom.

2.2. A korpuszvezérelt kutatás hipotézisei

A korpuszvezérelt nyelvelírás nagyszabású vállalkozása az angol nyelvre vonatkozóan az úgynevezett mintázatnyelvtan (*Pattern Grammar*, Hunston–Francis 2000), amely a Bank of English adataira, előfordulásaira és mintázataira alapozott angol nyelvtan: az angol nyelv szerkezeteit, grammatikai struktúráit a korpuszban megfigyelhető együttes előfordulásokból generalizálva mutatja be. E nyelvtan egyik fontos tétele, hogy egy kifejezés egyes jelentései elkülönülő szerkezeti/kollokációs mintázatokhoz kapcsolódnak a nyelvhasználatban (Hunston–Francis 2000: 83). Amennyiben ezt a megfigyelést összevetjük a metafora korpuszalapú kutatásának eredményével, miszerint a metaforikus jelentés tipikus kollokációs mintázatokba rendeződik a nyelvhasználatban, grammatikai megformálása tehát konvencionálódott (Deignan 2005: 145; Deignan 2008: 188), többféle hipotézis fogalmazható meg a metaforikus jelentés korpuszvezérelt vizsgálatához.

Ezek a hipotézisek elrendezhetők aszerint, hogy mennyire stabil szerkezeti mintázatokat tartunk megfigyelhetőnek a korpuszban (Hunston–Francis 2000: 86 alapján).

- (2) A metafora korpuszvezérelt kutatásának gyenge hipotézise: a partikuláris mintázatban gyakran előforduló kifejezések nem teljesen véletlenszerűen szerveződnek a jelentés tekintetében.

Azaz találunk majd olyan egyéni, konkrét kollokációkat, amelyek összefüggésbe hozhatók a kollokálódó kifejezések metaforizálódásának tendenciáival. Ugyanakkor az egyes esetek rögzülésén túl nem tételezhetünk általánosabb összefüggést metafora és együttes előfordulások között. Ez voltaképpen az idiomatizálódás hipotézise: a metaforikus jelentés néhány nagyon gyakori, erősen konvencionálissá váló esetben szerkezetileg rögzül.

- (3) A metafora korpuszvezérelt kutatásának erős hipotézise: egy kifejezés azért rendeződik partikuláris mintázatba, mert egy konkrét jelentést fejez ki ez a mintázat.

Azaz a metaforikus jelentések nem egyszerűen összefüggést mutatnak bizonyos mintázatba rendeződési tendenciákkal: stabil és egyértelmű mintázatok különíthetők el aszerint, hogy a kifejezés jelentése metaforikus vagy szó szerinti, és az egyes metaforikus jelentések is egyértelműen önálló grammatikai mintázatokkal szimbolizálódnak. Az erős hipotézis szerint a metaforizálódás új mintázatokat motivál és stabilizál, lényege pedig a kizárólagosság: egy adott metaforikus jelentés egyértelműen egyféle kollokációs szerkezetben jelenik meg, másban nem, ezért ha azonosítjuk a szerkezeteket, a metaforikus jelentés automatikus azonosítása is elvégezhető.

Az imént felvázolt módszertan értelmében a fenti alternatívákat a korpusz adataival kell szembesítenünk – amennyiben megfigyelhetők lesznek stabil kollokációs mintázatok, fel kell tárni e sablonok és a metaforikus jelentések közötti lehetséges összefüggéseket. Ha azonban a *megettámadja* igealak legvalószínűbb kollokációjelöltjeinek listáját áttekintjük a Magyar Nemzeti Szövegtár2 (v2.0.4, Oravecz–Várad–Sass 2014) adatai alapján,⁴ az adatokból egyáltalán nem maguktól

⁴ A kollokálódás méréséhez, pontosabban fogalmazva a kollokációjelöltek sorba rendezéséhez a logDice értéket használtam, ennek okait részletesen a 4. szakaszban fejtem ki.

értetődően rajzolódnak ki a minket érdeklő mintázatok. Olyan kifejezések együttes előfordulása regisztrálható a korpuszban a szóban forgó igealakokkal, mint a *csokipultot*, az *Alkotmánybíróságon*, a *gépüket*, az *Afganisztánt*, a *hóembert*, vagy az *immunrendszere*. Mint látjuk, az ígével szimbolizált folyamat végrehajtója, tárgya és határozóval jelölt körülménye is megjelenik, tehát grammatikailag variabilis a kollokálódás. Ha ezt a változatosságot összefüggésbe lehetne hozni a metaforikussággal, az egyértelműen a (3) felvetését támogatná. Ám ehhez pontosan el kellene tudnunk különíteni a metaforikus és a nem metaforikus jelentéseket. A radikális korpuszvezérelt módszertan mentén ez csupán elemzői intuícióval tehető meg, hiszen egy ilyen kutatásban nem támaszkodik az elemző a metafora elméleti modelljére. Miközben tehát a korpusz adataiból látjuk kibontakozni a vizsgált jelenséget és annak kategóriáit, magának a jelenségnek a körülhatárolásánál nem tudjuk kizárni a professzionális intuíciót. Ez a dilemma több módon is feloldható. Egy használatalapú leírásban megvizsgálhatjuk például, hogy a nyelvhasználók mely kollokációkat ítélik metaforikusnak, s melyeket nem. E vizsgálat reprezentatívá tétele azonban további nehézségeket támaszt, nem beszélve arról, hogy a metaforikusságra nehéz anélkül rákérdezni, hogy az adatközlőket ne tájékoztatnánk előre, mit tekintünk metaforikus jelentésnek, ez pedig torzíja az eredményt.

Ezért a saját vizsgálatomban a fenti dilemmát azzal oldottam fel, hogy lazítottam a korpuszvezérelt módszertan radikalizmusán, és elméleti előfeltevéseket, előzetes elemzési módszert alakítottam ki a metaforikus kollokációk szűrésére. A vizsgált igealakok metaforikus használatának meghatározásához azonban nem tértem vissza a metafora egyik vagy másik fogalmi reprezentációs modelljéhez – az elemző módszer középpontjába a metafora nyelvtanát helyeztem, hogy a grammatikai elemzéssel egyúttal a kollokációk magyarázatát is előkészítsem. Ebben a tanulmányban a metaforikus jelentés tehát egyfelől olyan nyelvi mintázat, amely a korpuszban egy kiválasztott szóalak bizonyos együttes előfordulásainak nyalábjaként adódik – a vizsgálat korpuszvezérelt; továbbá olyan jelentésszerkezet, amely specifikus grammatikai struktúrában bontakozik ki műveletileg – a vizsgálat nyelvtanvezérelt.

3. A metafora nyelvtanvezérelt elemzése

Egy korábbi kutatás (Simon 2016) során megkülönböztettem a metafora nyelvtanalapú és nyelvtanvezérelt elemzési módszereit: míg az előbbiek – hasonlóan a korpuszalapú kutatásokhoz – elfogadják a metafora fogalmi modelljét kiindulópontként, a nyelvtani elemzést pedig a fogalmi metafora nyelvi reprezentálódásának leírásaként valósítják meg, addig az utóbbiak egyáltalán nem foglalkoznak azzal – Steen (2007) mintájára –, milyen mentális reprezentációs struktúrák rendelhetők a metaforikus jelentéshez, céljuk kizárólag annak megfigyelése és szisztematikus leírása, hogy az egyes kifejezések metaforikus alkalmazásba vétele milyen grammatikai jellegzetességekkel korrelál. E megkülönböztetés értelmében a kognitív nyelvtan keretében kidolgozott, e nyelvleírás eszköztárát alkalmazó elemző módszerek egyaránt nyelvtanalapúak. A legjelentősebb javaslatot Croft (1993) tette, a fogalmi autonómia/függőség aspektusára alapozva. A kognitív nyelvtan szerint a konstruálás folyamatában kompozitumszerkezeteket hoz létre és ért meg a konceptualizáló; ezek a nyelv grammatikai struktúrái, amelyek azonban egyben

szemantikai struktúrák is, kialakulásuk és konvencionálódásuk fogalmilag motivált, azaz a nyelvhasználó világról való tudását szimbolizálja velük mások számára hozzáférhető módon. A kompozitumszerkezet komponensszerkezetek szemantikai integrálódásaként elemezhető: az egyik komponens fogalmilag specifikálja (kognitív nyelvtani terminussal *kidolgozza*) a másik komponens sematikus alszerkezetét. Egy ige és egy főnév grammatikai kapcsolata például azon alapul, hogy az igével jelölt folyamat résztvevői csak sematikus állnak rendelkezésre a nyelvhasználó számára (VALAKI *olvas* VALAMIT),⁵ a főnév jelentése azonban pontosítja az egyik vagy a másik résztvevőt (*a fiú olvas* vagy *olvas egy könyvet* és így tovább), ezen a pontosító-kidolgozó szemantikai műveleten alapul grammatikai viszonyuk. Az a komponensszerkezet, amely kidolgozza egy másik komponens sematikus alszerkezetét, fogalmilag autonóm, míg az a komponens, amelynek az alszerkezetét egy másik komponens kidolgozza, fogalmilag függő (Langacker 1987: 300; Langacker 2008: 199).⁶ Croft grammatikai elemzése értelmében a metaforikus jelentést a fogalmilag autonóm szerkezet kezdeményezi a függő komponensben. Noha Croft nem kívánja megfeleltetni a fogalmilag autonóm tartományt a forrástartománynak (s ez az esetek többségében nem is lenne lehetséges, ugyanis megfigyelhető, hogy a metaforikus kifejezéseknel gyakran a fogalmilag függő komponens, például az ige vagy a melléknév tekinthető forrástartományi kifejezésnek, l. Lederer 2016 adatait a *source domain trigger* kifejezésekről), a metaforikus jelentést mindazonáltal két tartomány közötti leképezésnek tekinti, azaz nem egyenrangú összetevők egyirányú viszonyának.

A crofti elemzés implicit elméletvezéreltsége más módszerekben explicitté válik. Leginkább Sullivan (2009) épít Croft örökségére: megközelítésében a függő komponens feleltethető meg a forrástartománynak, az autonóm pedig a céltartomány kifejezéseként vesz részt a konstruálásban. Azaz Sullivan egyértelműen a fogalmi metafora modelljéből kiindulva elemzi a metaforikus kifejezések nyelvi megformálását. Túl azon, hogy elemzéseinek közel 40%-ában (például a birtokos konstrukciókban vagy az összetételekben) nem egyértelmű, vajon a fogalmilag függő komponens valóban kezdeményező-e a metaforikus jelentés kialakulásának (hiszen a fogalmilag függő komponens nem feltétlenül a leginkább feltűnő tagja a szerkezetnek, az összetett szók esetében pedig sokszor kölcsönös kidolgozást figyelhetünk meg), Sullivan javaslata módszertanilag sem ígéretes: a fogalmi függőség közvetlenül nem szimbolizálódik explicit módon a nyelvekben, így nem annotálható és

⁵ A kognitív nyelvészet konvenciói szerint a fogalmi struktúrákat KISKAPITÁLISSAL jelölöm a tanulmányban.

⁶ Megjegyzendő, hogy e két kategória nem abszolutizálható, hiszen a FIÚ esetében is lényeges, hogy milyen folyamat résztvevőjeként válik a diskurzuszvilág részévé, azaz az ige jelentése is közreműködik a *fiú* főnév jelentésének konstruálásában. Mégis karakteresen elválasztható egymástól a komponensek azon csoportja, amelyek eleve sematikus alszerkezettel bírnak (ilyenek többek között a derivációs és inflexiós morfémák, az igék, a melléknévek), így önállóan nem válhatnak teljes értékű közlésegységgé, csak egy másik kifejezéssel együtt. Bár a magyar véges igealak magmondatként önállóan is megnyilatkozássá válhat (pl. *Elment. Megérkeztünk!*), amennyiben a folyamat résztvevője a diskurzuszvilágban kidolgozható, ismert, ezért nyelvíleg nem szükséges explikálni (erről részletesen l. Imrényi 2017). Ez azonban nem érvényteleníti azt, hogy a kompozitumszerkezetben az igealak továbbra is függő komponens.

nem kereshető a korpuszban. Maga Sullivan is manuálisan szűrte ki a saját korpuszából a metaforikus adatokat, és azokat kvalitatív elemzésnek vetette alá, elemzési javaslata ezért nehezen operacionalizálható.

A metaforakutatás nyelvtanvezérelt elemzését leginkább Huumo (2017) valósította meg: a temporális metaforikus kifejezések kognitív nyelvtani leírását végezte el az angol nyelvre vonatkozóan. Az idő metaforizálódásának lehetőségeit vizsgálva a grammatikai jellemzők mentén tesz javaslatot metaforikus (igékkel és prepozíciós szerkezetekkel megvalósított) és nem metaforikus (az igeidőn és az ige aspektusán alapuló) jelentés elkülönítésére. Egyúttal elkülönülő grammatikai mintázatként mutatja be az igékkel és a prepozíciós szerkezetekkel történő metaforizálást: az idő mozgásként történő metaforikus szimbolizálásában a prepozíciós struktúrák (*Christmas is ahead*) kevésbé intenzívek, szemben az igével kifejezett mozgással (*The financial problem has been approaching us for years*). Ennek háttérben az áll, hogy az ige a tagmondat profilmeghatározó komponense, vagyis az ige fogalmi profilja lesz a tagmondat egészének fogalmi alapstruktúrája; a mozgás prepozícióval történő kifejezése során a metaforikus jelentés gyengébb és kevésbé áll előtérben (Huumo 2017: 39–40). Huumo részletes elemzései meggyőznek arról, hogy a grammatikai vizsgálat nem korlátozódik a fogalmi metaforák alátámasztására: a metaforikus jelentés azon jellemzőire irányítja a figyelmet, amelyek a fogalmi reprezentáció felőli megközelítésben nem válnának felismerhetővé. Továbbá az egyes metaforikus jelentéseket a grammatikai szerkezetek mentén különíti el, ezzel azonosíthatóvá és kereshetővé tesz metaforikus konstrukciókat, összefüggést találva a grammatikai megformálás és a metaforizálódás között.

Huumo azonban mélységi, kvalitatív elemzéseket végez az idő nyelvi megformálását vizsgálva, így bár eredményei használhatók a metaforikus nyelvhasználat tendenciáinak bemutatásában, közvetlenül nem építhető rájuk korpuszvezérelt vizsgálat. Ha ugyanis mozgást kifejező igékre keresünk rá a korpuszunkban, a kapott adatokat a tagmondat komplex jelentésvizonyai mentén további elemzéseknek kell alávetnünk, hogy elkülöníthessük a metaforikus szerkezeteket, illetve azok alcsoportjait. A korpusz adatainak szűréséhez olyan nyelvtanvezérelt metaforaelemzésre van szükség, amely egyszerűbb eszköztárral, a vizsgált kifejezés közvetlen grammatikai környezetére összpontosítva nyújt megbízható állapot az elkülönítésre.

Építhető ilyen elemzés a Huumo által felvetett profilmeghatározás jelenségére. Tekintsük a metaforikus kifejezést kompozitumszerkezetnek, amelyben a profilált, előtérbe helyezett és a konstruálás során részleteiben kidolgozott jelentést alapvetően az egyik összetevő, a profilmeghatározó adja. Egy névszói tő + esetrag kompozitumban (*szobában*) a profilmeghatározó az esetrag: az ugyanis (hely)viszonyt fejez ki, miként a szerkezet egésze, a főnévi tő pedig meghatározza a lokalizálást. Egy melléknév + főnév kompozitumban (*sárga könyv*) a főnév a profilmeghatározó, hiszen a kompozitum egésze is entitást, fizikai tárgyat tesz hozzáférhetővé, miként a főnévi komponens, a melléknév pedig specifikálja ezt az entitást a megismerés valamely dimenziójában. Egy főnév + ige kompozitumban a folyamatot profiláló ige lesz a profilmeghatározó, mert a *fiú olvas* szerkezet ugyanúgy egy folyamatot szimbolizál, ám immár kidolgozott résztvevővel, vagyis a folyamat egyben eseményként is kidolgozható. A profilmeghatározó tehát az a komponens, amelynek a profilja megegyezik a kompozitum profiljával (Langacker 2008: 193), vagyis örökíti profilált jelentését a kompozitum egésze számára. Ebben a megközelítésben akkor

tekinthetjük metaforikusnak a szerkezetet, ha a porfilmeghatározó komponens profilja megváltozik a jelentés konstruálása során, azaz ha át kell alakítania a konceptualizálóknak a sematikus profilt ahhoz, hogy a konkrét kifejezés jelentését kialakíthassa. A metaforizáció a komponensek integrálása során bontakozik ki: a szerkezet egyik komponense csak akkor integrálható a szerkezet egészébe, ha a profilmeghatározó komponens profilját módosítja a konceptualizáló, egyúttal a szerkezet egészének sémáját átrendezi, rekonfigurálja a dinamikus jelentésképzés folyamatában (Simon 2016).

Tekintsük példaként a *meztámad* igető jelentéseinek példáit az *Értelmező Kéziszótár*⁷ anyaga alapján.

- (4) a. Meztámadták a sötétben.
- b. Meztámadták az erődöt.
- c. A dohányzás meztámadta a tüdejét.
- d. Meztámadták a cikkéért.
- e. Meztámadták a végrendeletet.

A (4a) esetében ugyan nincsen nyelvi jelölve sem a támadást végrehajtó, sem az azt elszenvedő szereplő, ám a kifejezés jelentése különösebb erőfeszítések nélkül feldolgozható, hiszen nem kell az ige profilját módosítanunk: a 'támadást intéz, indít vki, vmi ellen' sematikus jelentés aktiválható a mondat jelentésének kialakítása során. A (4b)-t a szótár ugyancsak a fenti alapjelentés példaként mutatja be. Ezúttal azonban – és ez ellenérv a szótárban megfigyelhető jelentésadással szemben – már megfigyelhető némi változás az ige profilált jelentésében, hiszen nem egy személy elleni, tetteles és közvetlen fizikai agresszióról, hanem csoportosan elkövetett, komplex, általában fegyveres támadásról van ez esetben szó. Ugyanakkor ez a változás nem az igei profil módosítása, átalakítása, pusztán jelentésbeli kiterjesztése: a támadásban többen vesznek részt, specifikus eszközöket (például nehézfegyverzetet vagy más ostromlásra alkalmas eszközt) használnak, a folyamat célpontja pedig egy (katonai) objektum, illetve az azt védő emberek, tehát az alapjelentés metonimikus kiterjesztéséről beszélhetünk ebben az esetben.

Hasonlítsuk össze a (4a–b)-t a (4c)-vel: az utóbbi esetben a nyelvhasználó már nem hagyatkozhat az ige aktivált sematikus profiljára, hiszen itt a támadást nem ember követi el, nem beszélhetünk tetteles agresszióról, a folyamat pedig nem gyors és intenzív. Az ÉKSz. a 'káros, romboló hatást kezd kifejteni valami(be)n' jelentés példaként közli a (4c) mondatot, vagyis önálló jelentést különít el. Ennél a példánál tehát már megfigyelhetünk profilváltást, mind az igével jelölt folyamat minősége, jellege, mind pedig sematikus résztvevői másként dolgozhatók ki, mint a korábbi esetekben.

⁷ Az adatok forrása: www.szotar.net, az elérés időpontja 2017. 04. 27. Ezen a ponton fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a szótári jelentésadások bemutatásának a tanulmányban csupán szemléltető funkciója van. Nem kívánom a vizsgált kifejezések profilját vagy egyéb jelentéseit azonosítani a szótár által felkínált jelentésekkel, miként nem tartom a szótári leírásokat a vizsgált jelentések kimerítő és teljes értékű megragadásának. A szótárra alapozott metaforaazonosítás nemzetközi módszere (MIPVU, I. Steen et al. 2010) hangsúlyozottan korpuszalapú szótárakkal dolgozik, ráadásul nem is eggyel, hogy a kapott eredmények árnyaltak és megfelelőek legyenek. Mivel jelenleg a magyar nyelvvel vonatkozóan nincs korpuszalapú teljes szótárunk, az itt bemutatott példák csupán a megértést könnyítik, nem az elemzés bemeneti adatai.

Ugyancsak megváltozik a profil a (4d–e) esetekben: az előbbi példa kapcsán (prototipikusan) nem beszélhetünk fizikai erőszakról, a támadás eseménye sokkal inkább verbális jellegű (vö. 'vádoló, sértő v. számon kérő hangon nekitámad vkinek, vminek'); az utóbbi esetben pedig igen messze kerülünk a tettlegességtől, hiszen a jogi keretek ennek kizárására jöttek létre, a támadás célpontja pedig immár metonimikusan sem emberi létező, hanem egy jogi döntés (vö. 'jogi határozat, döntés érvénytelenítéséért eljárást indít').

A (4a–e) példák egyrészt azt a régi belátást erősítik meg, hogy a szó szerinti és a metaforikus jelentés között kontinuum tételezhető. Lényeges azonban, hogy a profil változásának vizsgálata nem leegyszerűsíti ezt a kontinuumot, hanem feltérképezhetővé teszi azáltal, hogy a sematikus profil kiterjesztését és különböző irányú, erősségű módosulásait egyaránt felmutatja. Másrészt a profilmeghatározó komponens jelentésének megváltozása mint elemzési szempont azért produktív javaslat, mert az elemzőnek nem arról kell döntenie, metaforikusnak érzi-e a kifejezés adott használatát, hanem azt kell vizsgálnia, megfigyelhető-e átrendeződés, változás a profilmeghatározó komponens jelentésében a kompozitumszerkezethez viszonyítva, így a metaforikus találatok szűrésénél nagymértékben csökkenthető a professzionális intuíció (még ha az elemzés jelenlegi kidolgozottságában teljesen ki nem is zárható). Végül komoly előnye a profilmeghatározásra épülő elemzésnek, hogy jól operacionálizálható: első lépésben a vizsgált konstrukciót komponensek mentén kell elemezni, majd ezt követi a profilmeghatározó komponens meghatározása, végül a profil megváltozásának vizsgálatával eldönthető, metaforikusnak minősül-e a kifejezés aktuális használata. Mindhárom lépés ellenőrizhető, visszakövethető analízist feltételez. A komponensek a szerkezet összetevői, meghatározásuk és elkülönítésük a teljes idiomatizálódás esetét leszámítva elvégezhető. A profilmeghatározó kijelölése összevetésen alapul: a kompozitumszerkezet egészének jelentését hasonlítjuk össze a komponensek sematikus jelentésével, s ahol egyezést vagy átfedést találunk, azt tekinthetjük profilmeghatározónak. Ez utóbbi fogalmi profiljának megváltozása pedig ismét összevetéssel állapítható meg, annak felmérésével, mennyiben más a jelentése a kompozitumszerkezetnek a komponensszerkezet jelentéséhez képest. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a profilváltás tényének megállapításán túl annak mértéke a módszer jelenlegi kidolgozottságában nem határozható meg egzakt módon, az elemzés ugyanis kvalitatív jellegű, a skalaritás kvantitatív feltérképezésére más eszközök bevonása is szükséges lesz a jövőben. Ugyanakkor nem is cél jelenleg a metafora fokozati jellegének pontos mérése, a korpuszvezérelt kutatáshoz elegendő, ha arról hozunk döntést, metaforikus-e egy szerkezet vagy nem.

Ezen a ponton célszerű összekapcsolni a korpuszvezérelt és a nyelvtanvezérelt módszert. A metaforikus kifejezéseket korábban a korpusz kollokációs mintázataiként értelmeztem. Amennyiben igealakok metaforizálódását vizsgáljuk, a kifejezés egyfelől kollokációs mágnes, azaz többé-kevésbé stabil együttes előfordulási mintázatokban szerepel. Másfelől ugyanakkor profilmeghatározó is egy kompozitumban, vagyis a kifejezés metaforikusságának megállapításában központi tényező. Ebből ismét két alternatív hipotézis következik.

- (5) Gyenge kombinált hipotézis: A stabil kollokációs minták és a profil megváltozásának elemzésével feltárt metaforizációs tendenciák között lesz valamiféle összefüggés.

Azaz a metaforizáció, az igealak mint komponens köré szerveződő kompozitum-szerkezet sémája nem véletlenszerűen valósul majd meg a korpuszban, hanem egyes esetekben visszatérő konkrét kollokációkba rendeződik a nyelvhasználatban. Ez a kollokálódás csak egyedi esetekre korlátozódik (idiómák).

- (6) Erős kombinált hipotézis: az elkülönülő metaforikus kollokációs mintázatok egyúttal specifikus grammatikai konstrukciók is, vagyis az, hogy milyen kollokációjelöltek fordulnak elő a vizsgált igealak metaforikus használata során, egyértelmű grammatikai relevanciával bír, elkülönülő konstrukciós sablonokba rendeződik.

Azaz a metaforikus jelentés típusai nyelvtani szerkezetként, pontosabban szerkezeti sémákként azonosíthatók: bizonyos jelentések bizonyos grammatikai konstrukciókkal asszociálódnak a korpusz adatai alapján, másokkal pedig nem. Ez esetben a kizárólagosság tehát grammatikai is: egy nyelvtani szerkezet (pl. ige + bizonyos esetraggal ellátott főnév) lefoglalódik egyféle metaforikus jelentés kifejezésére.

A kombinált hipotézis mindkét változata öröklí a korpuszvezérelt szemléletmódot és módszertant, azt azonban a nyelvtani elemzés alapján finomítva és specifikálva fogalmazza meg. A tanulmány elején megfogalmazott módszertani elvek teljesülnek: a vizsgált jelenség a korpuszból bontakozik ki (kollokációs mintázatok), a kutatás hipotézise folyamatosan formálódik, az adatok feldolgozásának, értékelésének folyamatában. A hipotézisalkotás folyamata ugyanakkor magát az elemzési módszert, továbbá az elemzés eszköztárát is finomítja és gazdagítja: nem csupán árnyalja a metafora értelmezését, hanem egyre hatékonyabb eszközöket nyújt a körültekintő elemzéshez. A következő lépés a kombinált hipotézis változatainak vizsgálata a korpusz adatai alapján.

4. Anyag és módszer

A továbbiakban három igealak, a *meztámadja*, a *meztrohanja* és a *meztrohamozza* kollokációs mintázatainak elemzését mutatom be azzal a céllal, hogy a kombinált hipotézis (5–6) érvényességét meghatározzam. A kollokációs mintázatok az MNSz2 (közel 1,5 milliárd szövegszavas) nagykorpuszából nyertem. A *meztámadja* igealak összesen 2152 esetben fordult elő a korpuszban, a *meztrohanja* jóval ritkábban (89 előfordulás), míg a *meztrohamozza* a legritkább (42 előfordulás). Az utóbbi két kifejezés alacsony gyakorisága a hapaxok torzító hatásának veszélyével jár, ám a kutatás módszertanának alkalmazhatósága, valamint a *meztámadja* esetében kapott eredmények relevanciájának felmérése érdekében kiterjesztettem a kutatást e két ritka szóalakra is.

A kollokálódás mértékének meghatározásához több mutató is alkalmazható az MNSz2 korpuszában. Mind a magyar (Reményi 2010: 81–84), mind a nemzetközi gyakorlatban (Church–Hanks 1990; Cheng 2012: 94–95; Lederer 2016: 536) a kölcsönös információ együtthatója (MI-érték, *Mutual Information*) vált bevetté a kollokálódás mérésére (MI > 3 érték esetén szignifikáns a kollokálódás, Church–Hanks 1990: 24 alapján). Ez az érték az együttes előfordulás relatív gyakoriságához (azaz a kollokációnak a korpusz összes szövegszavához mért gyakoriságához, Reményi 2010: 81) képest megbízhatóbb, mert a funkciószavak mellett nagyobb arányban

vezet el a lexikális kollokáltakhoz. Az MI-együtthető ugyanis azt mutatja meg, hogy a szerkezet tagjainak önálló előfordulási aránya hogyan viszonyul az együttes előfordulási arányukhoz. Tehát ezzel a mutatóval nem csupán azt tárhatjuk fel, hogy a két kifejezés milyen gyakran fordul elő a korpuszban, hanem azt is, hogy mennyire asszociálódnak egymással. Ugyanakkor az önmagukban ritkán előforduló kifejezések (hapaxok) prominensebbek lesznek a kollokációjelöltek listájában (Cheng 2012: 94; Reményi 2010: 84), hiszen ha két ritka kifejezés egymás mellé kerül, akkor együttes előfordulásuk igen magas értéket mutat önálló gyakoriságukhoz viszonyítva. Ez a torzítás azzal ellensúlyozható, hogy az eleve alacsony gyakoriságú kifejezéseket nem vizsgáljuk kollokációs csomópontokként. Éppen ezért nem számít megfelelő vizsgálati anyagnak a *megrohanja* és a *megrohamozza* szóalak, alacsony gyakorisága miatt.

Mégsem hagytam ki ezeket a kifejezéseket, több okból. Egyrészt a hapaxok magas prominenciája, torzító hatása mellett is vizsgálható a kifejezések kollokációs profilja (hiszen nem pusztán hapaxokként fordulnak elő, még ha ritkák is az MNSz2 korpuszában), amely a metaforikusság korpuszvezérelt kutatásának jelenlegi fázisában hasznos eredményekkel járhat. Másrészt egy másik kollokációs mutató, a logDice választásával némiképp ellensúlyozható a kifejezések ritkaságának torzító hatása. A Dice-együtthető nem növeli az együttes előfordulások mértékét indokolatlanul nagyra (nem az összes szóelőfordulással szorozza meg, hanem a dupláját veszi csupán), és nem az önálló előfordulások szorzatával osztja el az együttes előfordulás gyakoriságát, hanem az összegével (azaz minimális önálló előfordulásánál nagyobb érték szerepel a nevezőben), ezért minél ritkábban fordulnak elő a tagok önmagukban, annál megbízhatóbb asszociációs értékhez vezet (Rychlý 2008: 7–8). A logDice pedig a Dice együtthető kettes alapú logaritmusával korrigált változat, amelyből egy relatív asszociációs érték következik: maximum értéke 14 (ekkor a kifejezések minden előfordulása egyben együttes előfordulás, vagyis hapaxról vagy idiomatizálódott kifejezésről van szó), minimuma pedig 0 (ekkor kevesebb mint 1 előfordulás van 16.000 önálló előfordulásokként); negatív érték esetén nem beszélhetünk kollokálódásról; két érték összehasonlításában az eggyel növelt logDice érték kétszer gyakoribb kollokációt mutat, a héttel növelt érték százszor gyakoribb együttes előfordulást (Rychlý 2008: 9). A logDice érték tehát kellően megalapozott kollokációs mutatónak tekinthető, ráadásul nem függ a korpusz méretétől, így korpuszok közötti összehasonlításra is alkalmas. Ezért a vizsgálatban ezen együtthető alapján rangsoroltam és elemeztem a stabil kollokációs mintázatokat.

A kollokációs profil feltérképezéséhez, azaz a stabil kollokációjelöltek kiválogatásához és mintázatba rendezéséhez nem lett volna elegendő az MNSz2 nyújtotta konkordanciaelemzés. Az ugyanis listába rendezi a kollokáltakat a kiválasztott együtthető mentén, amelyből egyrészt ki kellett válogatni a metaforikus kollokációkat (a kutatás jelen pontján ez még nem automatizálható, a cél a nyelvátvezérelt elemzéssel az intuición minimalizálása volt), másrészt maguk a kollokációs mintázatok sem rajzolódtak ki a lista lineáris reprezentációjában. Ez persze feloldható alapos átvizsgálással és újrendezéssel, ám a kollokációk feltérképezéséhez felhasználtam a GraphColl alkalmazást is (Brezina–McEnergy–Wattam 2015), amely a konkordancia betáplálásával előállítja a kulcskifejezés (azaz a kollokációs csomópont) kollokáltjainak grafikus, hálózati reprezentációját. A program nem csak megkönnyíti a mintázatok azonosítását, hanem lehetővé teszi a csomópont

változtatását, azaz egy kollokált kifejezés saját kollokációs profiljának feltérképezését is (Baker 2016). Noha a kutatás jelenlegi fázisában nem vizsgáltam kollokációs hálózatok létét a konkordanciákban, a későbbiekben a GraphColl további előnyei is kamatoztathatók lesznek. Az itt bemutatott vizsgálatban az eszköz használatának legfőbb célja az volt, hogy az elemzői intuíciót (azaz a kollokációjelöltekből generalizált csoportokat) ellenőrizhetővé tegye a grafikus reprezentáció és egy újabb, a programba beépített automatikus korpuszelemzés bevonásával.⁸

A kollokációs ablakot négy szóban határoztam meg a kulcskifejezéstől jobbra és balra is, összhangban a magyar nyelvre vonatkozó korábbi javaslatokkal (Reményi 2010: 80). Próbálkoztam kisebb ablakkal is (kétszónyi méretűvel), ám a szűkítés nem eredményezett megbízhatóbb eredményeket. Sőt: nagyobb mérési ablak esetén több téves találat is előfordult (például az erős kollokációjelölt egy másik tagmondatban tűnt fel), ám ez a „statisztikai zaj” nem minősült számottevőnek (vagyis a találatok manuális ellenőrzése nem eredményezett nagy mennyiségű hibás találatot), ugyanakkor a megnövelt keresési ablak általánosabb asszociációkra adott módot, és relevánsabb adatokhoz vezetett (l. Lederer 2016: 537).

A korpuszvezérelt kutatás egyik alapelve a többszintű általánosítás: egy nyelvi szerkezet különböző variációkban ismétlődhet a korpuszban, ezért körültekintő döntést kell hozni abban, milyen mintázato(ka)t vonatkoztat el a kutató az elemzés során. Egy kollokáció a maga konkrétságában a vizsgálat eredménye lehet (l. Brunner–Steyer 2009): ekkor az derül ki, hogy a kulcskifejezés (grammatikailag összetett alakként) milyen más kifejezésekkel (korpuszbeli példányokkal) fordul elő szignifikánsan (felszíni mintázat). Ám egy kollokációs adatsorból elvonatható egy séma tipikus megvalósulásainak, azaz lexikális realizációinak mintázata, a konstrukciók sematikus hálózata, sőt, e konstrukciók egészen absztrakt jelentésmintázatai is, például igék esetén tematikus szerepekkel, argumentumok jelölésével és így tovább.

A metaforikus jelentés korpuszvezérelt kutatásában három általánosítási szintet alkalmaztam. Elsőként a vizsgált kifejezések kollokációs profilját térképeztem fel: azt a felszíni mintázatot, amely megmutatja, mely más konkrét kifejezésekkel mint példányokkal kollokálódik jellemzően a korpuszban az igealak. Ezután a profilt fogalmi csoportosításnak vettem alá, hogy felderítsem, az egyes kollokáltak milyen aspektusát helyezik előtérbe az ige jelentésének (a cselekvőt, az elszenvedőt, a körülményeket), és milyen jelentésszerkezeti sémát valósítanak meg. Vagyis a fogalmi csoportosítás egyúttal a kollokálódó példányok típusokba rendezésének kísérlete is – az egyedi együttes előfordulásokból tendenciák megállapítása, a sematizálás kezdeti lépése, de még a kollokáltak jelentésére vonatkoztatva. Végül a mintázatnyelvtan reprezentációs eljárását alkalmazva (l. Hunston–Francis 2000) leképezési táblázatokat formáltam az adatokból, amelyek tartalmazzák a tipikus kollokációjelölteken túl azok kapcsolódási erősségét és a szerkezetek tagjainak grammatikai jellemzőit (szófajtság, illetve az igei eseményszerkezeten belüli funkció) is. Ezzel a metaforizálódó jelentés konstrukciós mintázatait, azaz a kollokációk háttérben meghúzódó szerkezeti sémákat tártam fel, amelyben már a kognitív

⁸ A program első lépésben kicseréli az ékezetes karaktereket ékezet nélküliekre, így némi képp átalakítja az eredeti konkordanciát, de ez az általam elvégzett vizsgálatban nem torzította az eredményeket.

nyelvtan terminusai mentén kategorizáltam a kollokációs struktúrák komponenseit, egyúttal összevethetővé tettem azok korpuszbeli stabilitását. A leképezési táblázatok kialakítása mutatja fel a legelvontabb sablonokat, ugyanakkor nélkülözhetetlen, mert a metaforikus jelentést nem a szó, hanem egy összetett szerkezet szintjén teszi azonosíthatóvá. Azaz a vizsgálat eredményeképpen a metafora nem szószerkezetként, hanem konstrukcióként adódik.

5. A vizsgálat eredményei

A továbbiakban sorra veszem az adatokból kirajzolódó mintázatokat. Az eredményeket kifejezésenként közlöm, a mintázatok bemutatásánál a generalizáció szintjei mentén haladok, a felszíni mintázattól a fogalmi csoportosításon át a leképezési táblázatokig. Az eredmények ismertetése során a korpuszban megfigyelhető tendenciák bemutatása a céloom, nem pedig az összes adat kimerítő elemzése. Alaposan kidolgozott összképet szeretnék nyújtani a vizsgált igealakok metaforikus használatának kollokációs és grammatikai jellemzőiről, ezért az egyes jelenségnyalábok részletezése mellett általánosabb megfigyelések is helyet kapnak az eredmények között, a többszintű generalizáció módszertana alapján.

5.1. A *meztámadja* igealak jelentésének metaforizálódása az MNSz2-ben

A kifejezés 2152 előfordulással szerepel a vizsgált korpuszban. A kollokációjelöltek nyelvtenvezérelt elemzésével, azaz a profilváltás azonosításával összesen 89 kollokáltat vizsgáltam (kiszűrve azokat az együttes előfordulásokat, amelyek nem a kulcskifejezéssel együtt alkotnak grammatikai szerkezetet). Az asszociációs együttható (logDice) maximális értéke 9,568 (*demonstrálva meztámadja* – hapax jellegű adat⁹), minimális értéke 2,459 (*meztámadja az eredményt*). A logDice együttható esetében nincs konvenció arról, milyen értéktől számít az együttes előfordulás stabil kollokációnak, ugyanakkor a közel 2,5-es érték kellően alacsony ahhoz, hogy a kollokációjelöltek tág körét áttekinthessem, ezért húztam meg az elemzett adatok határát ennél az értéknél.

5.1.1. A *meztámadja* igealak kollokációs profilja az MNSz2-ben

A kollokációs profil feltérképezésében a korpusz kínálta adatsorokat és a GraphColl elemzéseit egyaránt felhasználtam. A legstabilabb kollokációjelöltek listáját az alábbi táblázat foglalja össze.

⁹ A fenti szerkezetnek 60 előfordulását találja meg a keresőmotor az MNSz2 korpuszában, ugyanakkor mindegyik esetben azonos a szövegkörnyezet. A dokumentumok megvizsgálva felfigyelhetünk arra, hogy mind a 10 szövegfájl a Facebook közösségi oldalról származó bejegyzést tartalmaz, vagyis könnyen lehet, hogy egyazon Facebook-poszt kerül több alkalommal is a korpuszba, köszönhetően annak, hogy a bejegyzést újraközölték a közösségi oldalon. Noha a szerkezet egyik tagja sem hapax önmagában, és nagy számú együttes előfordulásuk regisztrálható a korpuszban, ezek mindegyike egyetlen adat ismétlődése. Ezért tekintem hapax-kollokáltnak a *demonstrálva* szóalakat a kulcskifejezés mellett.

	Freq	T-score	MI	logDice
p/n demonstrálva	60	7.746	16.499	9.586
p/n lránt	38	6.164	13.715	8.310
p/n csokipultot	18	4.243	19.105	8.085
p/n Alkotmánybíróságon	23	4.796	14.321	8.044
p/n gépüket	17	4.123	15.125	7.829
p/n alkotmánybíróságon	13	3.605	15.087	7.480
p/n megfutamítsa	11	3.317	19.016	7.379
p/n Afganisztánt	14	3.741	13.343	7.259
p/n Irakot	17	4.122	12.652	7.193
p/n közreműködőt	10	3.162	15.419	7.158
p/n megerőszkolja	9	3.000	14.575	6.951
p/n Lengyelországot	16	3.999	12.215	6.943
p/n intézkedésben	10	3.162	13.140	6.847
p/n hóembert	9	3.000	13.636	6.828
p/n előzi	10	3.162	12.955	6.800
p/n Szovjetuniót	10	3.162	12.636	6.707
p/n immunrendszere	10	3.162	12.505	6.665
p/n vagyon	26	5.097	11.115	6.487
p/n idegrendszert	8	2.828	12.546	6.454
p/n kapitulál	6	2.449	15.100	6.443
p/n igénybevételével	10	3.161	11.679	6.334
p/n államhatalom	10	3.161	11.659	6.324
p/n megszállja	6	2.449	13.015	6.237
p/n tisztújítási	5	2.236	15.055	6.190
p/n becsületbíróság	5	2.236	14.851	6.181
p/n szövetségeseit	6	2.449	12.478	6.128
p/n vírus	39	6.241	10.540	6.105

1. táblázat

A megtámadja legstabilabb kollokációjelöltjei az MNSz2 adatai alapján

Már ebből az adatsorból is egyértelmű, hogy a kollokációjelöltek nem rendeződnek egyértelműen elkülönülő mintázatokba a grammatikai viselkedésük mentén (alanyi, tárgyi és körülményhatározói szintaktikai szerepű kifejezések egyaránt megjelennek, noha döntően a nem alanyesetben álló szóalakok dominálnak). A kollokációs profil feltárásának további nehézsége, hogy a közeli kollokálódás nem szükségképpen jelent szoros grammatikai-szemantikai integrációt: a *becsületbíróság* kifejezés például kellően stabil kollokációs partner, de nem a támadási aktus végrehajtójaként jelenik meg a korpusz adataiban, hanem a megtámadott döntés meghozójaként, birtokos szerkezetben (például *Tőkés megtámadja a becsületbíróság döntését*). A lista tehát nem transzparens a kollokációk szerkezetét tekintve, a kézi elemzés emiatt nem nélkülözhető a korpuszvezérelt kutatások kezdeti fázisában. Az is látszik az adatokból, hogy a kollokációjelöltek a jelentés szempontjából sem mutatnak egyértelműen elkülönülő mintázatokat: a (4a–e) alatt felsorolt jelentések csaknem mindegyike megjelenik a leginkább stabil kollokációk körében (egyedül a (4d)-re nem találunk közvetlen példát). Tendenciák azonban megfigyelhetők. Gyakori a (4b) 'fegyveres támadás' jelentést kezdeményező kifejezés (például *lránt, Afganisztánt, Szovjetuniót*). A (4e) 'jogi érvényesség megkérdőjelezése' jelentés inkább körülményhatározók mentén (például *alkotmánybíróságon*) kollokálódik. A (4c) 'fiziológiai károsodás' jelentés adatai nagyobb arányban alanyesetben álló kifejezések (*immunrendszere, vírus*), kisebb arányban tárgyként tűnnek fel (*idegrendszert*).

nem figyelhető meg egyértelmű összefüggés a metaforikus kollokációk jelentése és grammatikai szerveződése között. Ugyanakkor a középpontból kiindulva megfigyelhetők rétegszerűen, skaláris tartományokként elrendeződő adatok: a legbelső tartományba névelők, kötőszók és névmások kerülnek, a második rétegbe már metaforikus kollokáltakat is tartalmaz, a külső tartományban pedig gyakoriak a metonimikus jelentéskiterjesztést kezdeményező adatok. Kérdés, hogy csak a gyenge kombinált hipotézis tartható fenn (azaz van valamilyen összefüggés a kollokációs minták jelentése és grammatikai jellemzői között), vagy esetleg egy köztes tézis fogalmazható meg, illetve hogy egyáltalán milyen összefüggés állhat fenn a kollokációk jelentése és nyelvtani megformálása között.

Az ugyanis határozottan felismerhető, hogy míg a metaforikus jelentések nem különülnek el mereven kollokációs almintázatokba, a körvonalazódó jelentéseken belül van grammatikai preferencia. A (4b) 'fegyveres támadás' jelentés esetében például – amely nem metaforikus, ugyanakkor elkülöníthető jelentés – az igealak stabilabban kollokálódik a támadás célpontja grammatikai tárgyként, mint a támadó fél, azaz a kollokációjelöltek között több alkalommal fordul elő a célpont (grammatikai tárgyként), mint a támadó (grammatikai alanyként). A (4e) 'jogi érvényesség megkérdőjelezése' jelentésben a stabilabb (gyakrabban előforduló és magasabb kollokációs értékkel bíró) kollokációjelöltek a támadási esemény körülményét teszik hozzáférhetővé, és csak másodlagos a megtámadott dokumentumra referáló kollokált. És bár a GraphColl fenti adatai más asszociációs értéknél mutatnak be pillanatfelvételt a kollokálódásról, mint az MNSz2-ből nyert táblázat (minél alacsonyabb ugyanis a küszöbérték, annál kevésbé átlátható a vizuális reprezentáció), az is feltűnő, hogy a (4c) 'fiziológiai károsodás jelentésben csupán nominativusi esetű kollokációjelöltek fordulnak elő (*vírus, szervezet*), míg a kiterjesztett 'virtuális károskozás' jelentésben csupán tárgyesetben álló kifejezés (*gépüket*).

A kollokációs profil vizsgálata alapján tehát a következőket fogalmazhatjuk meg: (i) a *megtámadja* igealak metaforikus jelentései nem véletlenszerűen társulnak más kifejezésekkel, a grammatikai szerkezet formálódása az egyes jelentésekkel összefüggést mutat; (ii) ez az összefüggés azonban nem egyértelmű korreláció, azaz nem feleltethető meg egy az egyben egy metaforikus jelentés egy preferált felszíni kollokációs mintázatnak. Az összefüggések feltárásához a fogalmi csoportosítás lépését szükséges elvégezni.

5.1.2. A megtámadja igealak kollokációs profiljának fogalmi csoportjai

A fogalmi csoportosítás lényege, hogy a kollokációjelöltek adatai mellett vizsgálhatóvá tesszük azt a konceptuális kategóriát, amelyet a megtámadás fogalmi keretében az adott kollokációs partner hozzáférhetővé tesz, és azt a grammatikai mintázatot is, amelyet a felszíni kollokáció megvalósít (az elemzés háttéréről l. Hunston–Francis 2000: 83–95). Ez magasabb szintjét kínálja a generalizációnak: arról ad információt, hogy az igealak kollokációs környezete milyen tipikus fogalmi és nyelvtani kategóriákat valósít meg. A kérdés tehát továbbra is az, hogy melyek a tipikusnak tekinthető mintázatok a kollokálódás folyamatában, ám ezúttal a konkrét kifejezések felől már a mélyebb sémák felé haladva vizsgálódom.

Kollokációjelölt	logDice	Mintázat	Fogalmi csoport
<i>demonstrálva</i>	9.586	adv + v	A megtámadás módja
<i>Íránt</i>	8.310	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>csokipultot</i>	8.085	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>Alkotmánybíróságon</i>	8.044	v + nSet	A megtámadás kerete/közege
<i>gépüket</i>	7.829	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>alkotmánybíróságon</i>	7.480	v + nSet	A megtámadás kerete/közege
<i>Afganisztánt</i>	7.259	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>Irakot</i>	7.193	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>közreműködőt</i>	7.158	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>Lengyelországot</i>	6.943	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>hőembert</i>	6.828	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>Szovjetuniót</i>	6.707	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>immunrendszere</i>	6.665	nS + v	Aki/ami megtámad
<i>idegrendszert</i>	6.454	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>szövetségeseit</i>	6.128	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>vírus</i>	6.105	nS + v	Aki/ami megtámad
<i>cápa</i>	6.042	nS + v	Aki/ami megtámad
<i>Alkotmánybíróságnál</i>	5.995	v + nSet	A megtámadás kerete/közege
<i>Szíriát</i>	5.976	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>sejtet</i>	5.975	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>fémeket</i>	5.956	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>Finnországot*</i>	5.933	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>bíróságon*</i>	5.910	v + nSet	A megtámadás kerete/közege
<i>anyóst</i>	5.833	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>fogzománcot</i>	5.831	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>Egyiptomot</i>	5.780	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>Kuvaitot</i>	5.777	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>idegrendszerét</i>	5.744	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>immunrendszer</i>	5.733	nS + v	Aki/ami megtámad
<i>démon*</i>	5.728	nS + v	Aki/ami megtámad
<i>kór</i>	5.726	nS + v	Aki/ami megtámad
<i>gépünket</i>	5.686	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>Phobos</i>	5.671	nS + v	Aki/ami megtámad
<i>sejtjeit</i>	5.649	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>szomszédait</i>	5.590	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>végeredményt</i>	5.583	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>tüdőt</i>	5.546	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>cellulitist</i>	5.507	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>olvadéka</i>	5.503	nS + v	Aki/ami megtámad
<i>Meridiánt</i>	5.499	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>gyümölcsmoly</i>	5.494	nS + v	Aki/ami megtámad
<i>szürkepenész</i>	5.489	nS + v	Aki/ami megtámad
<i>munília</i>	5.478	nS + v	Aki/ami megtámad
<i>Japánt</i>	5.449	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>alkotmánybíróságnál</i>	5.445	v + nSet	A megtámadás kerete/közege
<i>Bizáncot</i>	5.415	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>bacilus</i>	5.413	nS + v	Aki/ami megtámad
<i>perzsákat</i>	5.401	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>kórháztörvényt</i>	5.385	v + nO	Akit/ami megtámadnak
<i>Wizair</i>	5.384	nS + v	Aki/ami megtámad

2. táblázat

A megtámadja igealak legstabilabb 50 kollokáltjának fogalmi csoportosítása. A csillaggal jelölt esetekben a nagyobb kollokációs ablak torzította az eredményt. A szürkével kiemelt adatok metaforikusak.

A fenti táblázat a vizsgált 89 kollokációjelöltből 50 adaton szemlélteti a fogalmi csoportosítás módszerét. A leggyakoribb fogalmi csoport a támadást elszenvedő résztvevőé, amelyet a $v+nO$ (igealak és nominális objektum) szerkezet tesz hozzáférhetővé. Ezzel a sémával valósul meg mindenekelőtt a (4b) kiterjesztett jelentés ('fegyveres támadás'): feltűnő, hogy a fegyveres agresszió végrehajtója csak egyetlen adattal jelenik meg (*Phobos*), és az is erősen metonimikus használatú (*Miután Meridián elesik, Phobos megtámadja Kandakar erődjét*). Stabilan kollokálódik ebben a sémában a 'virtuális károkozás' metaforikus jelentés, továbbá a vizsgált adatok között ebben a mintázatban 7 olyan kollokált van, amely a (4c) 'fiziológiai károsodás' metaforikus jelentést kezdeményezi. A 'kémiai károsodás' kiterjesztett jelentés csak két adattal jelenik meg a vizsgált mintában, ám a támadást elszenvedő résztvevő bizonyul itt is stabilabb kollokáltnak (*fémeket*). Végül ebbe a fogalmi csoportba tartozik a (4e) 'jogi érvényességet megkérdőjelez' jelentést aktiváló kollokációjelöltek kis hányada (*végeredményt, kórháztörvényt*), de alacsony asszociációs együtthatóval, kevés megvalósulással.

Ha a fenti csoport ellentétét, azaz a támadó résztvevő nyelvi megjelenítését tekintjük ($nS+v$, azaz nominális szubjektum és igealak grammatikai szerkezettel), megfigyelhetjük, hogy az elsősorban a (4c) 'fiziológiai károsodás' jelentés kialakításához kínál sémát (*immunrendszere, vírus, immunenszter, kór, bacilus*). Az adatok egy része a 'virtuális károkozás' jelentésen is osztozik (például *vírus*, amely egyaránt utalhat a biológiai és a számítástechnikai „kórokozóra”). Ezzel összekapcsolódik azonban a jelentés kiterjesztése nem humán szervezetekre (*gyümölcsmoly, szürkepenész, munília*), ami arra enged következtetni, hogy a biológiai értelemben vett támadást elsődlegesen alanyesetben álló nominális kollokálttal fejezik ki a nyelvhasználók, ez a fogalmi csoport és szerkezeti séma tűnik produktívabbnak. (A 'kémiai támadás' jelentésnek is van egy előfordulása a kollokációk között, az *olvadéka* kifejezés, például *A nátrium-szulfid olvadéka megtámadja az üveget*.)

A harmadik elkülöníthető almintázat a támadás eseményének körülményét teszi hozzáférhetővé ($v+nSet$, azaz igealak és setting fogalmi körbe tartozó, határozói esetraggal ellátott nominális). Ezt a fogalmi csoportot, illetve szerkezeti sémát kizárólag a (4e) 'jogi érvényesség megkérdőjelezése' jelentés kapcsán találjuk meg a korpusz adataiban, ami azt mutatja, hogy az igei jelentés metaforizálódásának egyik iránya erősen korrelál egy tipikus kollokációs sablonnal, illetve grammatikai szerkezettel. Mindezt érdemes összevetnünk azzal, hogy a jogi metaforizáció megjelenik ugyan $v+nO$ sémával is (különösen a gyengébb jelöltek között), de azok a kollokációk kevésbé stabilak (alacsonyabb a kollokációs értékük, közel 2,5-es eltérés figyelhető meg az $nSet$ és az nO legstabilabb jelöltje között), és osztoznak a sémán más jelentésekkel is.

A kollokációs adatok, a grammatikai szerkezetek és a jelentések összevetése e magasabb generalizációs szinten továbbra is azzal az eredménnyel jár, hogy az erős kombinált hipotézis nem tartható: a metaforikus jelentések nem különülnek el egyértelmű és kizárólagos nyelvi konstrukciókként. Felfedezhető azonban elkülönülés, amely komplexebb és változatosabb mintázatokat eredményez: vannak olyan fogalmi csoportok és nyelvi szerkezetek, amelyek több eltérő jelentés kifejezésének kiindulópontjai, ezek a jelentések azonban összefüggésbe hozhatók: mindegyikük a támadás fizikai aktusát helyezi a figyelem előterébe, illetve azt a résztvevőt, amely ezt az agressziót elszenved. (Érdekes, hogy még a 'virtuális károkozás'

jelentés is ezt a sémát preferálja – ennek magyarázatára később még visszatérek, ezen a ponton csak annyit jegyzek meg, hogy az eredmények arra engednek következtetni: a hackertámadásokat a fegyveres erőszak mentén konceptualizáljuk.) Hasonló következtetéseket fogalmazhatunk meg a biológiai/fiziológiai metaforizáció esetében, ahol a tipikusnak tűnő séma a nominális alany megjelenése, illetve a támadó fél előtérbe kerülése. Ezzel szemben a legkevésbé fizikai értelemben vett támadási esemény, a jogi érvényesség kétségbe vonása elsődlegesen a körülmény nyelvi kifejezésével profilálódik.

Az elemzések eredményeképpen egy skála körvonalazódik, amelynek egyik végpontja az igealak szó szerinti jelentése, a másik a teljesen absztrakt, jogi értelemben vett támadás. Minél inkább az esemény fizikai jellegét, a tetteges károkozást szeretnénk kifejezni, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a nominális objektumot dolgozzuk ki nyelviileg az igealak mellett. A másik szélső tartományban az elvont megtámadás környezetét specifikáljuk az igealak közvetlen környezetében. A skála köztes részén helyezhetők el azok az esetek, amelyeknél a támadás ugyan fizikai (biológiai, kémiai) károsodással jár, ám a folyamat intenzitása alacsony, lefolyása nem gyors, közvetlenül kevésbé figyelhető meg. Ekkor a konceptualizáló nagy valószínűséggel profilálja a támadó résztvevőt, megszemélyesítve teszi azt hozzáférhetővé, hogy kellően szaliens legyen a konstruált jelenetben.

5.1.3. A megtámadja igealak metaforizációjának konstrukciói

Az eddigiekben sikerült felismerhetővé tenni, hogy a kiválasztott igealak nem metaforikus és metaforikus jelentéseinek nyelvi megformálása a korpusz adatai alapján általánosabb sémákat követ. E sémák először a kollokációs profil nyalábszerű kategóriáiként adódtak, elmosódó határokkal, egyértelmű korrelációk nélkül, csak részlegesen elkülöníthető mintázatokként. Ami azonban a felszíni megvalósulások gazdag adatsorában pusztán felsejlik, részleges csoportosításként adódott, a konceptuális tényezőkre és az együttesen előforduló elemekre összpontosító elemzésben már sémaszinten is megkülönböztethető, és funkcionálisan, a jelentések felől jellemezhető kategóriák rendszereként jelent meg. Folytatva az általánosítást, ezúttal azt vizsgálom, hogy az egyes jelentések milyen nyelvi konstrukciókkal fejeződnek ki a korpuszban, azaz újabb hangsúlyáthelyezéssel a metaforikus jelentést ezúttal már a kollokációkkal megragadható grammatikai szerkezetekhez társítom. Az információkat leképezési táblázatban összesítettem (Hunston–Francis 2000: 123–142 alapján), amely konstrukciók mentén elkülönítve mutatja be a tipikus kollokációkat, és tartalmazza az asszociációs értékeket (illetve a gyakoriságokat) is.

A leképezési táblázat lehetőséget ad arra, hogy a kollokálódásról szerzett adatokat egy újabb aspektusból tekintsük át, mégpedig a nyelvi megvalósítás konstrukciós sémái felől. Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy adverbialis konstrukció nem alakult ki: egyetlen igen stabil kollokált jelenik meg a korpuszban módhatározóként, ám ez hapaxszerű viselkedést mutat (az összes előfordulása egyazon szövegpéldányt ismétlődéséből következik), ez magyarázza előkelő helyezését a listán.

adv / mód	v	n / landmark	
(valamit) demonstrálva 9.586 / 60	<i>megtámadja</i>	<i>azt</i>	
n / trajektor	v	n / landmark	
Szovjetunió 4.418 / 12	<i>megtámadja</i>	<i>Finnországot</i> 5.933 / 5	
Irán 4.109 / 9	<i>megtámadja</i>	<i>Afganisztánt</i> 7.259 / 14	
Németország 3.622 / 20	<i>megtámadja</i>	<i>Lengyelországot</i> 6.943 / 16	
n / trajektor	n / körülmény	v	n / landmark
(lesz olyan,) aki 1.860 / 141	<i>az Alkotmánybíróságon</i> 8.044 / 23	<i>megtámadja</i>	<i>a jogszabályt</i> 4.343 / 8
<i>a kormányfő</i> 2.004 / 10		<i>megtámadja</i>	<i>a végeredményt</i> 5.583 / 10
<i>a vesztes</i> 4.869 / 10	<i>bíróságon</i> 5.910* / 26	<i>megtámadja</i>	<i>a döntést</i> 4.018 / 30
n / trajektor	v	n / landmark	
<i>a vírus</i> 6.105 / 39	<i>megtámadja</i>	<i>a gépüket</i> 7.829 / 17	
n / trajektor	v	n / landmark	
(a szervezet) immunrendszere 6.665 / 10	<i>megtámadja</i>	(<i>saját</i>) <i>idegrendszerét</i> 5.744 / 4	
<i>a vírus</i> 6.105 / 39	<i>megtámadja</i>	<i>az idegrendszert</i> 6.454 / 8	
<i>a vírus</i> 6.105 / 39	<i>megtámadja</i>	<i>a sejteket</i> 5.975 / 10	
n / trajektor	v	n / landmark	
(klórozószer)	<i>megtámadja</i>	<i>fémeket</i> 5.956 / 5	
<i>olvadéka</i> 5.503 / 3	<i>megtámadja</i>	<i>üveget</i>	
n / trajektor	v	n / landmark	
<i>a gyümölcsmoly</i> 5.494 / 3	<i>megtámadja</i>	<i>a gyümölcsöt</i>	

3. táblázat

A *megtámadja* igealak konstrukcióit összesítő leképezési táblázat.

A csillaggal jelölt esetekben a nagyobb kollokációs ablak torzította az eredményt.

A kifejezések alatti első számadat a logDice érték, a második a gyakoriság.

Más azonban a helyzet azzal a szerkezettel, amelyben a támadás mindkét végrehajtója, azaz – kognitív nyelvtani terminusokkal – a trajektor (elsődleges figura) és a landmark (másodlagos figura) is ki van dolgozva. A (4b) 'fegyveres támadás' jelentés esetében jellemzően a konstrukció landmark komponense stabilabb kollokációs partner. Ez figyelhető meg a (4c) 'fiziológiai károsodás' jelentésének kiterjesztéseként előálló 'virtuális károkozás' jelentés esetében is, továbbá a 'kémiai károsodás' jelentés kapcsán is (noha jóval kisebb a különbség a konstrukció komponenseinek asszociációs értéke között, ezek tehát kevésbé stabil

konstrukciós mintázatok). A (4c) hagyományos jelentésében, 'fiziológiai károsodás' értelemben, humán résztvevőknél viszont a trajektor komponens tűnik stabilabb kollokációjelöltnek. Ezt a sablont követik a 'nem humán biológiai károsodás' jelentését profiláló kollokációk is.

Végül vannak olyan szerkezetek is, amelyekben a legstabilabb kollokációs partner a körülményt kifejező nominális: mind a trajektorhoz, mind az objektumként profilálódó landmarkhoz képest elsődleges tagja a szerkezetnek. Ez a konstrukció jár együtt leginkább a (4e) jogi metaforizációjával.

Megfigyelhető tehát három konstrukciós mintázat. Az egyik az objektum konstrukció: elsődlegesen a 'fegyveres támadás' jelentést fejezi ki, de minden olyan további, metaforizálódó jelentés megformálására is alkalmas, amely a károsodás/károkozás eseményének fizikai jellegére (a tettegességre), nagyfokú intenzitására, és az agressziót elszenvedő résztvevőre irányítja a figyelmet.¹¹ A másik mintázat a szubjektum konstrukció, amely a metaforikus konstruálás fontos eszköze: a nyelvhasználó ezzel a konstrukcióval tudja kifejezni a károsodás folyamatának intenzitását és visszafordíthatatlanságát, annak ellenére, hogy az közvetlenül nem vagy nehezen észlelhető (csupán tüneteinek és eredményén keresztül). A harmadik konstrukció a körülmény konstrukció: a nyelvhasználónak ezzel a sémával nyílik lehetősége arra, hogy egyértelműen jelezze eltávolodását az elsődleges jelentéstől az absztrakt, nem fizikai támadási aktus irányába.

Az adatok e konstrukciók viszonyára is rálátást engednek bizonyos mértékig: a szubjektum konstrukció elsődlegesen a fiziológiai/biológiai metaforizálódásra foglódott le, éppen ezért amikor e metaforikus jelentés további kiterjesztése megjelent ('virtuális károkozás'), azt a konstrukció szintjén is el kellett különítenie a nyelvhasználónak. Részben ez, részben a már említett terror-, illetve fegyveres támadás analógia motiválhatta azt a fejleményt, hogy az interneten történő támadások kifejezésére az objektum konstrukció vált bevett megoldássá.¹²

¹¹ Fontos megjegyezni, hogy a feltárt konstrukció nem azonosítható magával a metaforikus jelentéssel: az egyik egy megfigyelhető stabil kollokációs mintázatot motiváló sematikus szerkezet, a másik egy szemantikai séma átrendeződésével megvalósuló figuratív jelentés (pontosabban többé-kevésbé sematikus típusjelentés). Úgy tűnik azonban, hogy bizonyos sematizálódó jelentések gyakran tipikus kollokációs mintázatokban valósulnak meg, vagyis tipikus konstrukciókat preferálnak. E szemantikai preferencia pedig a konstrukció további alkalmazásba vételét is motiválhatja, és a metaforikus konstruálás kiindulópontjává teheti azt.

¹² A tanulmány egyik anonim lektora felveti, hogy a 'virtuális károkozás' jelentés és az objektum konstrukció szoros kapcsolatának hátterében a támadás célpontjának rendkívül korlátozott kifejezési lehetősége áll, nevezetesen az, hogy ez esetben a tárgy lényegében csak *gépet* lehet. Noha ezt mindenképpen ellenőrizni kell nagyobb mintán, és lehetőség szerint a metaforikus jelentés kialakulásának folyamatát feltérképezve, a felvetés értelmében nem egy metaforikus jelentés konstrukciós preferenciájáról, hanem sokkal egyszerűbb megszilárdulási jelenségről van szó, melynek során a *gépet* tárgy idiomatikusan rögzült ebben a jelentésben. Ezzel a lehetőséggel számolni kell, még akkor is, ha a kollokációs mintázatok feltárása nem zárja ki az idiomatizálódás lehetőségét. A kérdést leginkább a *gépet* státusának eldöntésével lehet megválaszolni, amely egyúttal kollokáció és idioma viszonyának újragondolását is szükségessé teszi.

5.2. További eredmények: *megrohanja*, *megrohamozza*

A korpuszvezérelt vizsgálat feltárhatóvá teszi azokat a nyelvi szerkezeteket, amelyek az egyes elkülöníthető metaforikus jelentések kifejezésére formálódnak meg és stabilizálódnak a nyelvhasználatban. A vizsgálatban a kollokációk kvantitatív elemzése, továbbá az egyre magasabb szinten megvalósuló általánosítás kvalitatív lépései elkerülhetővé teszik az idealizációt a metafora leírásában, a következetesen érvényesített módszertan pedig csökkenti az intuíciónak a metaforizáció elemzésében, hiszen ha e jelentések a grammatikai szerveződés szintjén válnak meghatározhatóvá és megkülönböztethetővé (a profilmeghatározó igei jelentés átrendeződése mentén), akkor a konstrukció elemzése nagyban hozzájárul a metaforák azonosításához. A *megtámadja* igealak változatos korpuszbeli előfordulásai megfelelő anyagnak bizonyultak a kutatáshoz. A módszertanban további szóalakokon kell kipróbálni, hogy az eredmények ellenőrizhetővé váljanak. Ezért a következőkben két ritkább, de az eddigi jelentésekkel rokonítható szóalak, a *megrohanja* és a *megrohamozza* kollokációs profiljának elemzését végzem el, amely egyúttal a kutatás nyelvtenvezérelt jellegére vonatkozóan is további reflexiókat tesz lehetővé. (A két kiválasztott igealak alacsony gyakorisága, korlátozott kollokációs mintázata miatt ezeket az eredményeket együtt közlöm.)

5.2.1. A *megrohanja* és a *megrohamozza* kollokációs profilja

A *megrohanja* kifejezés 89 előfordulással jelenik meg az MNSz2 korpuszában, összesen 7 kollokációjelölttel alkotott szerkezetet vizsgáltam. A legmagasabb asszociációs érték 6,570 (*riporterek*), ez azonban nem alkot az igealakokkal közvetlen szintaktikai szerkezetet (például *azonnal megrohanja a versenyzőt a riporterek hada*); a legalacsonyabb 1,240 (*hirtelen* – például *megrohanja hirtelen tündöklő léte*). A vizsgált szóalak ritkasága indokolta a korábbinál alacsonyabb logDice-küszöb meghúzását.

A *megrohamozza* kifejezés még ritkábban fordul elő az MNSz2 korpuszában, összesen 42 találatot tudtam elemezni. Ez 5 kollokációjelölt részletes vizsgálatára adott módot, a legmagasabb logDice-érték 11,193 (*leárazáskor – a tömeg leárazáskor megrohamozza az üzleteket*), a legalacsonyabb 2,457 (*tömeg – a tömeg megrohamozza a tartományi kormányzóság épületét*). Mivel igen kevés előfordulással rendelkezik a szóalak a teljes korpuszban, a ritka szerkezetek, hapax jellegű adatok torzító hatása jelentkezik. Mégis a két igealak együttes elemzése fontos lehet mind a korpuszvezérelt kutatás eredményeinek árnyalásában, mind a nyelvtenvezérelt elméletalkotás részletezésében.

Az *Értelmező Kéziszótár* a következő jelentéseket különíti el a *megrohan* igező kapcsán.¹³

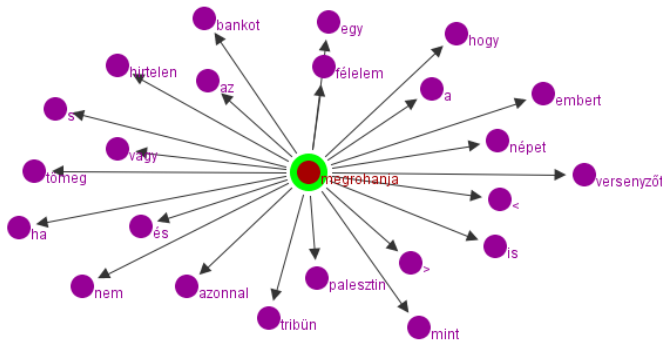
- (7) a. 'Rohanva v. rárontva megtámad vkit, vmit.'
b. 'Rohanva, tódulva meglep, ellep vmit.'

Az ige poliszémája tehát az alapjelentésen túl egy metaforikus kiterjesztést is mutat, amelyben a támadás aktusa nem kerül előtérbe, de az interakció intenzitása és totalitása erősen profilálódik. Ez a jelentésleírás azonban nem kielégítő a konkrét esetek elemzéséhez.

¹³ Az adatok forrása: www.szotar.net, az elérés időpontja 2017. 04. 27.

- (8) a. azonnal megrohanja a versenyzőt a riporterek hada
 b. A szomáliai tömeg megrohanja Durant helikopterbalesetének helyszínét.
 c. a palesztin népet megrohanja a félelem

Nem egyértelmű például, hogy a (8a) példa az alapjelentés, vagy a metaforikus kiterjesztés megvalósulásaként értelmezendő-e, hiszen a támadás aktusa ebben az esetben nem jelent fizikai agressziót, ugyanakkor a konstruálásban mégis ez az aspektus dominál (ezt erősíti a *hada* nominális megjelenése is), vagyis a példa valahol félúton helyezkedik el az alapjelentés és a metaforizálódás között. A (8b) esetében az elemzői intuíció szerint a (7b) jelentés aktiválódik, ugyanakkor ez nem elsősorban a folyamat trajektorának kidolgozásából következik (*tömeg*), az ugyanis még megvalósíthatná az alapjelentést is (például a *tömeg megrohanja a törvényhozás épületét*), vagyis nem figyelhető meg a séma átrendeződése a jelentésképzés során. Azaz itt is vizsgálni kell, hogy az összetett (kompozitum)szerkezet mely összetevője kezdeményez metaforizációt. Hasonló probléma lép fel a (8c) példa kapcsán, ahol a landmark kidolgozása (*népet*) még nem teszi metaforikussá a szerkezetet (nem vár el sémarekonfigurációt), sokkal inkább a trajektoré (*félelem*).

2. ábra

A *megrohanja* szóalak kollokációjelöltjei 1,2 logDice küszöbérték mellett

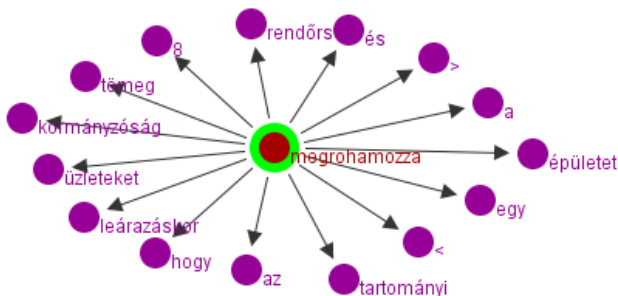
A kollokációs profilt a *megrohanja* igealak esetében a 2. ábra mutatja be. Még kevés adatnál is megfigyelhető rétegekbe rendeződés: a legstabilabb kollokáltak között a *népet* szóalak mellett ott szerepel a *félelem* kifejezés is, amelyek (8c) példában fordulnak elő együtt. Ez arra enged következtetni, hogy a jelentés ambivalenciája (*megrohanja a népet* – szó szerint, vagy metaforikusan?) a trajektor kidolgozásával, kollokálódásával oldható fel. Továbbá az is feltűnő lehet, hogy a kifejezés elsődleges profilját kidolgozó, illetve azt nem változtató (legfeljebb kiterjesztő) kollokáltak (*tömeg*, *embert*) kevésbé stabilak, mint a metaforizálódást kezdeményezők (*félelem*, *bankot*).

A *megrohamozza* kifejezés metaforizálódásának bemutatását ismét először a szótárban rögzített jelentések segítségével szemléltetem.¹⁴

¹⁴ Az adatok forrása: www.szotar.net, az elérés időpontja 2017. 04. 27.

- (9) a. '<Katonaság> rohamozva megtámad vkit, vmit.'
 b. '<Tömeg> megrohan vkit, vmit.'
 c. 'Kérdésekkel vagy kérésekkel megostromol.'

A ritkább kifejezés árnyaltabb jelentésleírással jelenik meg a szótárban, ezúttal a fizikai agressziót előtérbe helyező alapjelentés (9a) és annak metaforikus kiterjesztése (9b) elkülönülő jelentéseként jelennek meg. A példák alapján ez indokolt lenne a *megrohan* igető esetében is. További furcsaság, hogy a korábbi (8a) példa ez esetben a (9c) jelentés megvalósulásaként lenne értelmezhető. (A (9c) jelentésre az elemzett adatok között nem volt példa.) Mindez azt mutatja, hogy a szótári adatok legfeljebb kiindulópontjai lehetnek a metaforizáció elemzésének, a jelentés elkülönítését azonban érdemes árnyalni a korpuszvezérelt vizsgálat során, hogy elkerülhetővé váljanak a különböző fokú, részben önkényesnek tűnő általánosítások.

3. ábra

A *megrohamozza* szóalak kollokációjelöltjei 2,4 logDice küszöbérték mellett

A *megrohamozza* MNSz2-beli előfordulásainak kollokációs profilját a 3. ábra mutatja. Itt már nem figyelhetünk meg rétegekbe rendeződő mintázatot, az alacsony gyakoriságból következően. Vagyis bár megkülönböztethetők az egyes jelentések az ige polyszém struktúrájában, ezek a nyelvhasználatban nem szimbolizálódnak elkülönülő kollokációs almintázatokkal, sablonokkal, legalábbis a GraphColl analízise alapján. Megállapítható tehát, hogy a korpuszvezérelt kutatáshoz olyan szóalakat érdemes választani, amelyek kellően magas gyakorisággal rendelkeznek a korpuszban ahhoz, hogy az adatok alapján a nyelvhasználatban végbemenő kollokálódási folyamatokra, illetve az ezek nyomán kialakuló konstrukciókra következtethessünk. Természetesen más korpuszok is felhasználhatók adatgyűjtésre, hogy a ritkább kifejezések metaforizálódásának grammatikai vonatkozásait közvetlenül vizsgálhassuk. A kutatás jelenlegi fázisában az eredmények még korpuszfüggőnek tekinthetők. Ám még ilyen kevés adat esetében is megfigyelhető, hogy a kollokáltak az ige trajektorát, tárgyi landmarkjét, illetve körülményét dolgozzák ki, azaz e három lehetséges almintázat mentén tehetünk kísérletet a metaforizálódás grammatikai elemzésére.

5.2.2. Fogalmi csoportosítás és konstrukciók a *megrohanja* és a *megrohamozza* esetében

A kollokációs profil feltérképezése finomítható az igékkel szimbolizált folyamatok fogalmi struktúrájának bemutatásával.

Kollokációjelölt	logDice	Mintázat	Fogalmi csoport
<i>népet</i>	5.312	v + nO	Akit/amit megrohannak
<i>versenyzőt</i>	5.303	v + nO	Akit/amit megrohannak
<i>félelem</i>	4.697	nS + v	Aki/ami megrohan
<i>bankot</i>	3.664	v + nO	Akit/amit megrohannak
<i>tömeg</i>	1.718	nS + v	Aki/ami megrohan
<i>hirtelen</i>	1.240	v + adv	A megrohanás módja

4. táblázat

A *megrohanja* igealak stabil kollokáltjainak fogalmi csoportosítása
Szűrővel jelöltem a metaforikus adatokat.

A *megrohanja* legstabilabb kollokáltja (*népet*) önmagában nem kezdeményez sémaátrendeződést, azaz metaforizációt az igei jelentés kialakításában. Ugyanakkor az eseményt elszenvető résztvevő két esetben is stabilan kollokálódik, és metaforikus jelentést kezdeményez: a *versenyzőt* kapcsán felvethető, hogy a (7a–b) mellett új metaforikus kiterjesztést érdemes azonosítani, a (9c) mintájára; a *bankot* kollokált pedig egyértelműen a (7b) kiterjesztés megvalósulása. Érdekesebb a *félelem* nominális: viszonylag stabil kollokációjelölt a mintában, ugyanakkor a cselekvést végrehajtó résztvevőt szimbolizálja, vagyis egyfelől más nyelvtani szerkezetet valósít meg, másfelől az igével jelölt folyamat fogalmi kidolgozását is másként, intenzívebb sémaátrendeződéssel teszi lehetővé.

Az 5. táblázatból kiderül, hogy nincsenek jól elkülöníthető konstrukciók, az ige metaforikus használata tehát ezúttal kevésbé rendeződik „jólformált” és konvencionális nyelvtani szerkezetekbe. Az objektum konstrukció dominál, és az esetek egy részében valóban elegendő is a másodlagos figura kidolgozására stabilizálódott kollokált, hiszen a *bank* és a *versenyző* „megrohanása” önmagában a sematikus igei jelentés átrendezésével jelölhető nyelvileg. A szó szerinti és a metaforikus jelentés kontinuumára tehát elsősorban az objektum konstrukcióval fejeződik ki: egy formai jelölő több jelentést is megvalósít, nincsenek különböző forma-jelentés párok a nyelvhasználatban az igealak esetében. Ám amennyiben az objektum konstrukció nem elegendő a metaforizációhoz, megjelenik a szubjektum konstrukció is (a *félelem* a példa erre). Úgy is fogalmazhatunk, hogy a viszonylag ritka igealak metaforikus jelentéseinek azonosítása és a szó szerintitől való megkülönböztetése megoldható egyetlen stabilizálódó konstrukció, illetve az azt megvalósító felszíni kollokációk révén. Ha azonban egyértelműsíteni akarjuk a metaforizálódást, és a folyamat elszenvetőjének kidolgozása nem elégséges, alkalmazhatunk szubjektum konstrukciót is. Erre egyetlen adat van, amely nem alkalmas általánosabb következtetések megfogalmazására, mégis azt láthatjuk, hogy a szubjektum konstrukció nem csupán feloldja a jelentés ambivalenciáját, hanem a metaforizáció intenzitásának növekedését is jelöli, mintegy új metaforikus jelentést (‘mentálisan eluralkodik vmi vkin’) téve lehetővé.

n / trajektor	v	n / landmark
<i>a félelem</i>	<i>megrohanja</i>	<i>a népet</i>
4.697 / 16		5.312 / 16
n / trajektor	v	n / landmark
<i>a tömeg</i>	<i>megrohanja</i>	<i>a helyszínt</i>
1.718 / 4		
n / trajektor	v	n / landmark
<i>a riporterek hada</i>	<i>megrohanja</i>	<i>a versenyzőt</i>
		5.303 / 4
n / trajektor	v	n / landmark
<i>mindenki</i>	<i>megrohanja</i>	<i>a bankot</i>
		3.664 / 3
adv / mód	v	n / landmark
<i>hirtelen</i>	<i>megrohanja</i>	<i>a helyet</i>
1.240 / 4		

5. táblázat

A *megrohanja* igealak konstrukcióit összesítő leképezési táblázat

A *megrohamozza* igealak jelentéseinek feltérképezése során a metaforizáció kontinuitása még jobban érvényesül. A 6. táblázatból kiderül, hogy a stabil kollokáltak szinte egytől egyig a rohamot elszenvedő résztvevő megjelölését végzik el.

Kollokációjelölt	logDice	Mintázat	Fogalmi csoport
<i>leárazáskor</i>	11.193	adv + v	A megrohamozás körülménye
<i>üzleteket</i>	5.284	v + nO	Akit/amit megrohamoznak
<i>épületét</i>	3.925	v + nO	Akit/amit megrohamoznak
<i>épületet</i>	2.745	v + nO	Akit/amit megrohamoznak
<i>tömeg</i>	2.457	nS + v	Aki/ami megrohamoz

6. táblázat

A *megrohamozza* igealak stabil kollokáltjainak fogalmi csoportosítása. Szürkével jelöltem a metaforikus adatokat.

Feltűnő tehát egyfelől, hogy az objektum konstrukció a (9a) és a (9b) jelentést egyaránt kifejezhetővé teszi, a metaforikus jelentés ezúttal sem rendeződik látványosan konstrukciós kategóriákba a nyelvhasználatban. Érdekes továbbá, hogy nagyon kis mértékű a szubjektum konstrukció megjelenése a mintában: noha a *tömeg* nominális a (9b) metaforikus kiterjesztést valósítja meg, más példa a konstrukcióra nincsen, a meglévő példa pedig nem kezdeményez intenzív metaforizációt. Vélhetően az motiválja mindezt, hogy a *megrohamoz* ige alapjelentése specifikus, önmagában előtérbe helyezi a roham útján történő fizikai agressziót, ezért kevésbé alkalmas más jellegű (fiziológiai/kémiai/biológiai/mentális) állapotváltozások kifejezésére. Ugyanakkor a legstabilabb kollokált nem az objektum konstrukciót, hanem a *megettámadja* esetében már megfigyelt körülmény konstrukciót valósítja meg, határozottan kezdeményezve a (9b) metaforikus kiterjesztéshez szükséges sémaátrendeződést.

n / trajektor	n / mód	v
<i>a tömeg</i> 2.457 / 5	<i>leárazáskor</i> 11.193 / 4	<i>megrohamozza</i>
n / trajektor	v	n / landmark
<i>a tömeg</i> 2.457 / 5	<i>megrohamozza</i>	<i>az üzleteket</i> 5.284 / 4
n / trajektor	v	n / landmark
<i>a tömeg</i> 2.457 / 5	<i>megrohamozza</i>	<i>(a tartományi kormányzóság) épületét</i> 3.925 / 3
n / trajektor	v	n / landmark
<i>a rendőrség</i>	<i>megrohamozza</i>	<i>az épületet</i> 2.745 / 3

7. táblázat

A *megrohamozza* igealak konstrukcióit összesítő leképezési táblázat

A leképezési táblázat alapján megállapítható, hogy az elsődleges metaforikus konstrukció a *megrohamozza* igealak esetében a körülmény konstrukció. Az objektum konstrukció és a szubjektum konstrukció jóval csekélyebb stabilitást mutatnak.

(10) a tömeg leárazáskor megrohamozza az üzleteket

A (10) korpuszbeli példában három kollokált is együtt fordul elő, ezek asszociációs értéke azonban nem egyforma. A legmagasabb értékkel a körülményt kifejező kollokált bír, amely egyúttal a leginkább specifikálja az elemi mondattal kifejezett (vásárlási) eseményt. A *megrohamozza* igealak szubjektum konstrukciója nem vesz részt intenzív metaforizálódásban; az objektum konstrukció alkalmasabb a metaforikus jelentés kezdeményezésére, ám a nyelvhasználó igazán a körülmény konstrukcióval tudja jelölni, hogy az igei jelentés metaforikus kiterjesztését (a séma átrendeződését) kezdeményezi. A (10) mondat elemzése a kvantitatív adatok tükrében azt mutatja, hogy míg a gyakori igealakok esetében a konstrukciók jobban stabilizálódnak a metaforizáció irányai mentén, addig a ritkább igealakoknál a stabil kollokációk, és a háttérükben kibontakozó konstrukciók inkább a szó szerinti jelentéstől való elmozdulást, azaz a jelentés metaforikus kiterjesztését hivatottak jelölni. Az adatok felől tekintve az is megállapítható, hogy míg a magas gyakoriságú kifejezések esetében gazdagabb és termékenyebb sematikus konstrukciók alakulnak ki, a ritka szóalakok vizsgálata kevés, de kiugróbb (magas kollokációs együttműködéssel jellemezhető) kollokáltat mutat fel, mint ez esetben a *leárazáskor*, vagyis az alacsony gyakoriságú kifejezések hajlamosabbak az idiomatizálódásra a korpusz által reprezentált nyelvhasználatban. Ez pedig azért fontos, mert indokolja a ritka alakok további vizsgálatát.

6. Összegzés

Ebben a tanulmányban arra tettem kísérletet, hogy a metaforikus jelentés újszerű megközelítését kezdeményezzem. A metaforát olyan nyelvi szerkezetnek tekintem, amely bizonyos kifejezések együttes előfordulásának gyakoriságával stabilizálódó szemantikai struktúra. Másfelől olyan grammatikai szerkezetként értelmezem,

amelynek műveleti feldolgozása során a jelentésükben integrálódó komponensek kezdeményezik a porfilme meghatározó komponens fogalmi profiljának megváltozását, vagyis szemantikai sémájának átrendeződését. A tanulmány egyik hozadéka, hogy összekapcsolja a metaforikus jelentés szemantikai, korpusznyelvészeti és grammatikai megközelítéseit. A másik hozadéka egy korpusz- és nyelvtanvezérelt módszer tan lefektetése. A tanulmányban idézett, hivatkozott és összekapcsolt elemek önmagukban tehát nem feltétlenül újak a kognitív nyelvészeti metaforakutatásban. Mégis újak mondható ezek együttes működtetése, összehangolása, továbbá az, hogy a magyar nyelv leírásában ezidáig nem alkalmaztak ilyen metodológiát a metaforák elemzésére. Ezért a módszer további finomításától, újabb kifejezésekre történő alkalmazásától hosszabb távon a magyar nyelv jellemző metaforikus mintázatainak átfogó bemutatása várható.

A kutatás korpuszvezéreltségéből adódóan az eredmények mind a szótári jelentésadást, mind a fogalmi metaforák leírását árnyalhatóvá teszik. A korpuszban előforduló kollokációk alapos elemzésével ellenőrizhető, és szükség esetén revidelhető a szótárban elkülönülő jelentések rendszere. A *meztámad* esetében például a (4a) és a (4b) jelentések nem rendeződnek különböző kollokációs almintázatokba, mindegyikük az objektum konstrukcióval szimbolizálódik, ezért a nyelvhasználati adatok e két jelentés szoros kapcsolatára mutatnak rá, a metonimikus kiterjesztés még nem korrelál új konstrukció kiemelkedésével. A (4c) és a (4e) viszont határozott konstrukciós preferenciát mutat, amely korrelál jelentésük metaforikusságával. (A (4d)-re nem volt jellemző adat a vizsgált mintában.) A *megrohan* esetében javasolható a szótári jelentésadás bővítése 'kérdésekkel, kérésekkel intenzíven fordul vkihez' jelentéssel, továbbá a (7b) kiegészítése a mentális/emocionális állapotváltozással. A *megrohamoz* ugyanakkor jóval szűkebb kollokációs profil mutatót, mint ami a szótári jelentésadásból következne, így felvethető a szótári jelentések, különösen a (9c) újragondolása. Látható, hogy a korpuszvezérelt kutatás visszaszorítja mind az elemzői intuíciót, mind a túlzott idealizációt a szemantikai leírásban.

Ugyanezt mutatja az eredmények áttekintése a fogalmi metaforák felől. Amennyiben elfogadjuk az érvényességét egy olyan metaforikus leképezésnek, amely az egyénben bekövetkező állapotváltozást a TÁMADÁS (kívülről érkező fizikai agresszió) konceptuális tartományával teszi hozzáférhetővé, a korpuszvezérelt kutatás nagyban finomítja ennek a leképezésnek a megvalósulási lehetőségeit az állapotváltozás függvényében. Ha ugyanis biológiai/fiziológiai változásról van szó (továbbá, ha nem humán entitás állapotáról van szó), akkor a magyar nyelvben a *meztámadja* igealak tűnik elsődlegesnek a konstruálásban. Ezzel szemben, ha az állapotváltozás mentális jellegű, akkor a *megrohanja* kollokációi érvényesülnek. A jogi érvényesség megkérdőjelezését tipikusan a *meztámadja* alakokkal fejezzük ki a vizsgált szóalakok közül, míg a tágabb, episztemológiai értelemben vett kérdésessé tételre inkább a *megrohanja* alkalmas. A *megrohamozza* nem az aktus jellegét, hanem intenzitását és irányulását profilálja, ezért más mintázatokban vesz részt, noha jelentése ugyancsak a TÁMADÁS konceptuális tartományba tartozik.

A kutatás nyelvtanvezérelt jellege kapcsán a következő eredmények születtek. Jól látszik egyfelől, hogy a metaforizálódást nem egyetlen tényező kezdeményezi: sokkal inkább metaforikus konstrukciókban érdemes gondolkodni (szubjektum, objektum és körülmény konstrukció a vizsgált adatoknál), amelyek bizonyos komponensei (a korpuszbeli kollokáltak, amelyek a konstrukcióban egy-egy jellemző

fogalmi csoportot, az igében jelölt esemény egy-egy aspektusát jelölik alanyként, tárgyként, határozóként) bizonyos típusú metaforikus jelentések (mint pl. 'fiziológiai károkozás' vagy 'jogi támadás') kifejezésére konvencionálnak.¹⁵ Vagyis azok az elméleti modellek, amelyek egy grammatikai szerkezet egyetlen tényezőjére (általában a fogalmi autonómia/függőség szempontjára) vezetnek vissza a metaforizálódást (azaz lexámaközpontú megközelítést alkalmaznak), nem számolnak azzal a ténnyel, hogy egy kifejezés jelentése többféleképpen, több különböző, de azonos jellegű komponens mentén metaforizálódhat, a nyelvhasználatban pedig ezek a kialakuló konstrukciók egymással is kapcsolatban állnak, és hatnak egymásra. Jól mutatja ezt, hogy a *megettámadja* igealak esetében az objektum konstrukció mind a szó szerinti, mind a nem metaforikus (metonimikusan kiterjesztett) jelentés ('fegyveres támadás'), mind pedig más metaforikus jelentések ('kémiai károsodás', 'virtuális károkozás') kifejezésére begyakoroltnak tűnik. Ráadásul ez a konstrukció részt vesz további metaforizációban is, ám azokban az esetekben egy másik konstrukció összetevője bizonyul erősebb kollokálnak, vagyis az kezdeményezi a metaforizálódást. A metaforikus jelentés tehát nem egyetlen tényező megléte esetén aktiválódik, különböző konstrukciós sablonok állnak a nyelvhasználó rendelkezésére, és a gyakori, ismétlődő, bizonyos jelentésekkel inkább asszociálódó mintázatokat választhat az aktuális metafora nyelvi megformálására. Ezek azonban mind választások, a mintázatoktól el is lehet térni, és új mintázatok is formálódhatnak a gyakoriság mentén. Mindebből az is következik, hogy egy nyelvtani szerveződésből kiindulva, a korpuszbeli gyakoriságokat és asszociációs erősséget elemző vizsgálattól mintázatok, különböző mértékben sematikus szerkezetek, illetve preferenciák és konstruálási lehetőségek megkülönböztetése, felmérése várható, nem pedig jól formált, prediktabilitást megalapozó rendszer modellálása. Éppen ezért e kutatás a metafora azonosítása terén is azzal lépett előre, hogy ráirányította a figyelmet a kollokációs sablonok, illetve a konstrukciók jelentőségére.

A kutatásban voltaképpen a metaforizáció grammatikai kontinuumának köztes tartományát térképeztem fel. A skála egyik végpontja a teljesen új, innovatív metaforikus szerkezetek megjelenése (pl. *demonstrálva megettámadja, hirtelen megrohanja*), amelyek még nem rendeződtek sematizálható mintázatba, így nem magyarázhatók semmilyen módon általános összefüggésekkel. A skála másik végpontja az idiomatizálódás (l. Deignan 2005), amikor egy rögzült szókapcsolat/szószerkezet állandósul egyetlen metaforikus jelentés kifejezésére (pl. *leárazáskor megrohamozza*). E két végpont, azaz a teljesen szabad variálódás és a teljesen kötött grammatikai forma közötti gazdag tartományba kínált betekintést a kutatás: itt formálódnak és stabilizálódnak ugyanis a nyelvi szerkezetek (az alapige jelentésének specifikus jellegétől és a használat gyakoriságától függően), de ezek valóban csak sablonok, nem pedig teljesen konvencionális szerkezeti sémák. E tekintetben a kutatás az erős kombinált hipotézist nem igazolta, hiszen nem lehet egyértelmű és kizárólagos konstrukcionálódást bemutatni a metaforikus jelentések körében. Az azonban vitathatatlan, hogy a metaforizálódás grammatikai kötöttségek kialakulásával jár (Deignan 2005: 145), és a gyenge kombinált hipotézis

¹⁵ Ez fontos eredmény a korábbi kutatásokat (Simon 2016) tekintve is: ott még az elnagyolt trajektor kidolgozás és landmark kidolgozás szerepelt két önálló metaforizációs kategóriaként, ezeket a jelen vizsgálat nagyban finomítja.

valóban igazolható az elemzések révén, ám kutatás egyik fontos eredménye, hogy – az intenzív idiomatizálódásra hajlamos ritka kifejezéseket leszámítva – a véletlenszerű, csupán a felszíni kollokációs profilban megmutatkozó egyedi rögzüléseken túl általánosabb konstrukciós sémák is azonosíthatók. Ezért a vizsgálat eredményei egy újabb felvetés, a köztes kombinált hipotézis (l. Hunston–Francis 2000: 86) megfogalmazásával és tézisként történő bemutatásával foglalhatók össze.

- (11) A metaforikus kifejezések szerveződésének köztes kombinált tézise: a metaforikus jelentés nyelvi megformálásában a kollokálódó kifejezések nagyobb része koherens mintázatot alkot, azaz a nyelvhasználatban kialakulnak olyan stabil kollokációs mintázatok, és ezek nyomán sematikus konstrukciók, amelyek összekapcsolódnak bizonyos metaforikus jelentések kifejezésével, fenntartva ugyanakkor a teret a szabad nyelvi innovációnak és a megmerevedő nyelvi szerkezeteknek is.

A vizsgálat módszertani célja volt a professzionális elemzői intuíció visszaszorítása is. Általános, nem e tanulmányra korlátozódó belátása a metafora kognitív nyelvészeti kutatásának, hogy ezt az intuíciót legfeljebb csökkenteni lehet, teljesen felszámolni nem. Amennyiben igazolható lett volna az erős kombinált hipotézis, úgy a metaforikus jelentés keresésének helyébe konkrét konstrukciók keresése lett volna állítható, amely – megfelelően kidolgozott keresőprogram alkalmazásával – teljes mértékben automatizálhatóvá tehetné a kutatást. A tanulmány kiemelkedő eredménye, hogy sikerült rámutatni arra: elvi korlátai vannak az automatizálásnak, hiszen a metaforizáció kontinuumának mindig lesznek olyan tartományai, amelyek a szabad innováció és variálódás felé nyitottak, így nem megjósolható adatokat eredményeznek. Ugyanakkor a másik végpont felé haladva egyre jobban ellenőrizhető a metaforikus jelentés azonosítása és elemzése. A nyelvtanvezérelt vizsgálat kimutatta, hogy a profilmeghatározás jelensége, illetve a sémaátrendeződés hatékony indikátora a metaforizálódásnak, a kollokálódás feltárása pedig a tipikus sémaátrendeződések feltérképezését teszi lehetővé, a konstrukciós sablonok leírásán keresztül. Mindez új annotálási lehetőségekhez vezet (például a keretszemantika módján annotálhatjuk korpuszunkban az igei folyamat résztvevőinek fogalmi csoportjait, és a korpuszvezérelt kutatás révén e csoportokra keresve könnyebben szűrhetők a metaforikus szerkezetek). Az is fontos eredmény, hogy minél inkább eltávolodik a konceptualizáló a szó szerinti jelentéstől, annál valószínűbb, hogy az igealak mellett ki lesz dolgozva annak inherens sematikus figurája. Vizsgálandó, hogy a további másodlagos figurák < landmark < trajektor hierarchia a kollokáltak esetében az egyre intenzívebb metaforizálódásnak felel-e meg, de a vizsgálat adataiból úgy tűnik, hogy ez a hierarchia áttételesen érvényes: alapvetően e séma mentén formálódnak a metaforikus kollokációk, ám ha a trajektor már lefoglaldott, akkor egy további másodlagos figura veszi át a metaforikus specifikálás funkcióját. Az itt bemutatott kutatás tehát lehetővé teszi, hogy egyrészt új korpusz nyelvészeti módszereket próbáljunk ki a metaforák annotálására és keresésére, másrészt hogy ellenőrizhető módon soroljunk be egyes szerkezeteket a metafora címkéje alá, illetve differenciáltabban és az empiriával összhangban mutassuk be az adott szóalak metaforizálódásának tendenciáit.

A kutatás többféle módon folytatható a jövőben. Először is mindenképpen érdemes a módszert más igealakokkal, illetve más szóosztályokkal is kipróbálni,

hogy finomítani lehessen az elemzéseken, és az eredmények nagyobb fokú érvényességgel bírjanak. Másrészt hasznos lenne a kutatás használatalapúságát is fokozni: az egyes kollokációk, illetve konstrukciók metaforikus jellegét anyanyelvi nyelvhasználók körében tesztelni, hogy megállapíthassuk, valóban asszociálódnak-e egyes konstrukciós mintázatok bizonyos metaforikus jelentésekkel. Végül érdemes lenne más, akár specifikusabb korpuszokon is elvégezni az itt bemutatotthoz hasonló elemzéseket, sőt, akár a korpuszépítésbe is bevonni e tanulmány eredményeit, hogy azok alkalmazhatósága felmérhetővé váljon. A metafora nyelvtan- és korpuszvezérelt kutatása még csak kis léptékekben bontakozott ki, így hozadékai is részeredmények, ám remélhetően a jövőben egy átfogó kép áll majd össze ezekből a részletekből arról, milyen nyelvi folyamatok teszik lehetővé a metaforizációt.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány készítésekor a Magyar Tudományos Akadémia posztdoktori ösztöndíjában részesültem. A tanulmány megírását az OTKA K 100717 számú Kognitív nyelvészeti kutatás is támogatta. Hálásan köszönöm a tanulmány lelkiismeretes lektorainak, hogy észrevételeikkel, javaslataikkal segítették téziseim végső formába öntését.

Hivatkozások

- Babarczy Anna – Simon Eszter 2012. A fogalmi metaforák és a szövegstatisztika szerepe a metaforák felismerésében. In Prószéky Gábor – Váradi Tamás (szerk.) *Nyelvtechnológiai kutatások. (Általános Nyelvészeti Tanulmányok 24)* Budapest: Akadémiai Kiadó. 223–242.
- Baker, Paul 2016. The shapes of collocation. *International Journal of Corpus Linguistics* 21/2:139–164. doi:10.1075/ijcl.21.2.01bak.
- Biber, Douglas 2010. Corpus-based and corpus-driven analysis of language variation and use. In Bernd Heine – Heiko Narrog (szerk.) *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford: Oxford University Press. 159–192.
- Brezina, Vaclav – Tony McEnery – Stephen Wattam 2015. Collocations in context. A new perspective on collocation networks. *International Journal of Corpus Linguistics* 20/2:139–173. doi:10.1075/ijcl.20.2.01bre.
- Brunner, Annelen – Kathrin Steyer 2009. A model for corpus-driven exploration and presentation of multi-word expressions. In Jana Levická – Radovan Garabík (szerk.) *NLP, Corpus Linguistics, Corpus Based Grammar Research*. Bratislava: Tribun. 54–64.
- Cheng, Winnie 2012. *Exploring Corpus Linguistics. Language in Action*. London, New York: Routledge.
- Church, Kenneth Ward – Patrick Hanks 1990. Word association norms, mutual information, and lexicography. *Computational Linguistics* 16/1:22–29.
- Croft, William 1993. The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies. *Cognitive Linguistics* 4/4:335–370. doi:10.1515/cogl.1993.4.4.335.
- Deignan, Alice 2005. *Metaphor and Corpus Linguistics. (Converging Evidence in Language and Communication Research 6)* Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

- Deignan, Alice 2006. The grammar of linguistic metaphors. In Anatol Stefanowitsch – Stefan Thomas Gries (szerk.) *Corpus-based Approaches to Metaphor and Metonymy*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton.
doi:10.1515/9783110199895.106.
- Deignan, Alice 2008. Corpus linguistic data and conceptual metaphor theory. In Mara Sophia Zanotto – Lynne Cameron – Marilda C. Cavalcanti (szerk.) *Confronting Metaphor in Use. An Applied Linguistic Approach*. (Pragmatics & Beyond New Series 173) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 149–162. doi:10.1075/pbns.173.10dei.
- Hunston, Susan – Gill Francis 2000. *Pattern Grammar. A corpus-driven approach to the lexical grammar of English*. (Studies in Corpus Linguistics 4) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Huumo, Tuomas 2017. The grammar of temporal motion: A Cognitive Grammar account of motion metaphors of time. *Cognitive Linguistics* 28/1:1–43. doi:10.1515/cog-2016-0015.
- Imrényi, András 2017. Form-meaning correspondences in multiple dimensions: The structure of Hungarian finite clauses. *Cognitive Linguistics* 28/2:287–319. doi:10.1515/cog-2016-0082.
- Kövecses Zoltán 2009. Versengő metaforaelméletek? „Ez a sebész egy hentes”. *Magyar Nyelv* 105/3:271–280.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. In Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.) *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. (Általános Nyelvészeti Tanulmányok 22) Budapest: Akadémiai Kiadó. 17–58.
- Lakoff, George 2006. Conceptual metaphor. The contemporary theory of metaphor. In Dirk Geeraerts (szerk.) *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. 185–238. doi:10.1515/9783110199901.185.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar: Vol. 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Lederer, Jenny 2016. Finding source domain triggers. How corpus methodologies aid in the analysis of conceptual metaphor. *International Journal of Corpus Linguistics* 21/4:527–558. doi:10.1075/ijcl.21.4.04led.
- Majoros Krisztián 2013. Metafora és kollokáció. In Váradi Tamás (szerk.) *Alknyelvdok7. Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 131–142.
- Oravecz, Csaba – Tamás Váradi – Bálint Sass 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In Nicoletta Calzolari – Khalid Choukri – Thierry Declerck – Hrafn Loftsson – Bente Maegaard – Joseph Mariani – Asuncion Moreno – Jan Odijk – Stelios Piperidis (szerk.) *Proceedings of the Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'14)*. Reykjavik: European Language Resources Association (ELRA). 1719–1723.
- Reményi Andrea Ágnes 2010. Kollokációk korpuszalapú vizsgálata. *Fordítástudomány* 12:67–95.

- Rychlý, Pavel 2008. A lexicographer-friendly association score. In Petr Sojka – Aleš Horák (szerk.) *RASLAN 2008: Recent Advances in Slavonic Natural Language Processing*. Brno: Masaryk University. 6–9.
- Semino, Elena 2006. A corpus-based study of metaphors for speech activity in British English. In Anatol Stefanowitsch – Stefan Thomas Gries (szerk.) *Corpus-based Approaches to Metaphor and Metonymy*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. 36–62. doi:10.1515/9783110199895.36.
- Simon Gábor 2016. A metaforikus jelentés nyelvtanvezérelt megközelítése. *Magyar Nyelvőr* 140/2:178–199.
- Steen, Gerard J. 2007. *Finding Metaphor in Grammar and Usage. A Methodological Analysis of Theory and Research*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Steen, Gerard J. – Aletta G. Dorst – J. Berenike Herrmann – Anna Kaal – Tina Krennmayr – Trijntje Pasma 2010. *A Method for Linguistic Metaphor Identification: From MIP to MIPVU*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Stefanowitsch, Anatol 2006a. Corpus-based approaches to metaphor and metonymy. In Anatol Stefanowitsch – Stefan Thomas Gries (szerk.) *Corpus-based Approaches to Metaphor and Metonymy*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. 1–16. doi:10.1515/9783110199895.1.
- Stefanowitsch, Anatol 2006b. Words and their metaphors: A corpus-based approach. In Anatol Stefanowitsch – Stefan Thomas Gries (szerk.) *Corpus-based Approaches to Metaphor and Metonymy*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. 63–105. doi:10.1515/9783110199895.63.
- Strugielska, Ariadna 2014. The place of metaphor in a devolved cognitive linguistics. *metaphorik.de* 25:103–127.
- Sullivan, Karen 2009. Grammatical constructions in metaphoric language. In Barbara Lewandowska-Tomaszczyk – Katarzyna Dziwirek (szerk.) *Studies in Cognitive Corpus Linguistics*. (Łódź Studies in Language 18) Frankfurt am Main, New York: Peter Lang. 57–82.
- Tognini-Bonelli, Elena 2001. *Corpus linguistics at work*. (Studies in Corpus Linguistics 6) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.

A szerzőről

Simon Gábor az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi Tanszékének adjunktusa. Fő kutatási területe a kognitív poétika és a kognitív műfajelmélet, ugyanakkor a metaforikusság leírásával is foglalkozik, továbbá stíluselméleti kutatásokat is folytat. Két monográfia (*Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása*, *Bevezetés a kognitív lírapoétikába*) szerzője.
Elérhetősége: simongabor@caesar.elte.hu

Benyomáskeltési stratégiák politikai vitaműsorokban Pragmatikai elemzés

Szabó Éva

SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola

Összefoglaló

Tanulmányomban magyar nyelvű politikai vitaműsorokban megjelenő benyomáskeltési stratégiákat vizsgálok. Kiindulási alpnak tekintem a Leary-féle énmegjelenítést (Leary 1995), amelyet a továbbiakban a pragmatikai megközelítésekkel ötvözök, különösen az udvariassági elméletekkel hozom összefüggésbe. A benyomáskeltést elsősorban mint arculatfenyegető aktust értelmezem a Brown és Levinson (1978; 1987) által felvázolt modellben, és kompetitív stratégiaként kezelem. Az általam létrehozott korpuszt öt videofelvétel képezi. A korpusz terjedelme körülbelül 180 perc, a lejegyzett adatokat a konverzációelemzésben használatos átírási konvenció alapján rögzítettem. Az elemzés során a szociálpszichológiai és pragmatikai perspektíván kívül a politikai vitaműsorokra jellemző tulajdonságokat is figyelembe vettem, a vitaműsorokban megjelenő benyomáskeltési stratégiákat diskurzusspecifikusként értelmeztem, és a benyomáskeltést a nyelvhasználatra vonatkoztatva vizsgáltam.

Kulcsszavak: benyomáskeltés; énmegjelenítés; politikai vitaműsor; arculat; udvariasság

1. Bevezetés

1.1. A kutatás célja és a tanulmány felépítése

A kommunikáció egy olyan racionális és interperszonális jelenség, amelyben az együttműködés általános és közös célként jelenik meg. Viszont egyes helyzetekben a kooperáció háttérbe szorulhat, hiszen a beszédpartnerek nem feltétlenül rendelkeznek ugyanazzal a céllal, ami például a benyomáskeltés vizsgálatakor is tetten érhető. A tanulmányom célja, hogy a különböző benyomáskeltési stratégiák nyelvi megnyilvánulásait vizsgáljam politikai vitaműsorokban.

A benyomáskeltés egy összetett és produktív jelenség, amely a társadalmi életet átszövi. A benyomáskeltés szociálpszichológiai szakirodalmá szerinte az egyén bizonyos képeket óhajt elérni, és ezeket a képeket kontrollálja, valamint az áhított kép létrehozásához az egyén különböző stratégiákat vet be. A benyomáskeltési stratégiák használata nem minden esetben szolgálja az együttműködést, gyakran a kooperatív stratégiákat felváltja a kompetitív viselkedésmódok és megnyilatkozások sora. A benyomáskeltés a partnerek megnyilatkozását és viselkedésmódját jelentős mértékben megszabja, valamint bizonyos esetekben, a külső tényezőknél engedve, nem a kölcsönös egyensúlyra törekszünk, hanem a saját benyomásunk hangsúlyozásával a

másik fél pozitív benyomását csökkenthetjük. A benyomáskeltés mint arculatfenyegető aktus viselkedhet (Brown–Levinson 1978; 1987), ahol a saját arculatunk, azaz a negatív arculat előtérbe kerül és a pozitív arculat háttérbe szorul. Előfordul, hogy az óhajtott benyomás érdekében a másik benyomását kell „elnyomni” ahhoz, hogy a saját személyünk kívánatosabb legyen. Ez tekinthető diskurzusspecifikus stratégiának, mivel a politikai vitaműsorokban lejátszódó verbális interakció nemcsak a felek között zajlik, hanem szélesebb közönséget is érint. A megnyilatkozások explicit és implicit tartalma a partnerhez és a jelen nem lévő felekhez is szól.

A benyomáskeltés eszköztára rendkívül széles. A Leary (1995) által említett kilenc módszer közül hatot releváns szempontként veszek figyelembe az elemzésem során: az énelírásokat, az attribúciós számadásokat, az emlékezet találékonyágát, az attitűdök kinyilvánítását, a társas azonosulást, a viselkedést meghatározó engedelmességet és konformitást, az utóbbi kettő szempontot kiegészítik az udvariassági stratégiák. A további három eljárás nyelvi adattal tulajdonképpen nem vizsgálható, de kivételt képezhet a verbális agresszió, amelynek vizsgálata viszont nem célja a tanulmánynak. Az egyéb stratégiák és a fizikai környezet tanulmányom témájához nem kapcsolódik, nem bizonyulnak releváns szempontnak. A nem verbális viselkedés vizsgálatát tanulmányom keretei nem engedik meg, viszont a későbbiekben kutatási témaként szolgálhat.

A tanulmány első lépéseként a benyomáskeltés szociálpszichológiai megközelítését járom körül (2. fejezet). Ebben a fejezetben a goffmani dramaturgiai modell (Goffman 1959) mellett Schlenker (1980) benyomáskeltésről alkotott definícióját tárgyalom, illetőleg Leary és Kowalski (1990) kétkomponenses modelljét. Tanulmányom egyik fő szervezőelvét, a Leary-féle benyomáskeltési eljárásokat ismertetem (Leary 1995) (2.2.), melyek a későbbi elemzés alappilléret adják, egy bekezdés erejéig pedig kitérek a kommunikációban jelenlévő együttműködésre és versengésre (2.3.). A következő fejezetben (3. fejezet) a szociálpszichológiai ismertetést a pragmatikai váltja fel. Grice interakcióelméletében (Grice 1975/2001) (3.1.), Leech udvariasságelméletében (Leech 1983) (3.2.), Brown és Levinson udvariasságelméletében (Brown–Levinson 1978; 1987) (3.3.), valamint Verschueren adaptációs pragmatikájában (Verschueren 1999) (3.4.) a benyomáskeltés különböző módokon írható le, elsődleges célom a benyomáskeltés elhelyezése ezen megközelítésekben. Míg Nemesi a benyomáskeltésről írt munkájában (Nemesi 2000) a nyelvi benyomáskeltés terminust alkalmazza, addig ebben a tanulmányban a benyomáskeltés a nyelvhasználatra vonatkozik, mivel az implikaturák használata, az előfeltevés lehetősége, akár a manipuláció jelenléte és a pragmatikai elméletek bevonása miatt ez szerencsésebb megoldásnak bizonyul. A tanulmányban hangsúlyt fektettem a politikai vitaműsor mint televíziós műfaj ismertetésére a szakirodalom alapján, illetve a saját korpuszomban lévő politikai műsorok jellemzésére (4.). Végül a benyomáskeltésre szolgáló adataimat Leary (1995) osztályai szerint rangsoroltam, továbbá a pragmatikai megközelítésekkel igyekeztem párhuzamba hozni azokat. Az 5. fejezetben a korpuszban található megnyilatkozásokat rangsoroltam a Leary-féle eljárások szerint, az elemzés során elsősorban Brown és Levinson (1978; 1987) elméletét hasznosítottam. Végül pedig megfigyeléseimet és a konklúzióimat rögzítettem az összegzésben (6. fejezet).

1.2. A felhasznált korpusz

A kutatásom során létrehozott korpuszban politikai vitaműsorokat használtam fel, amelyeket én választottam ki különböző szempontok alapján. Az adatokat az RTL Klub által vetített *Magyarul Balóval* című talkshowból, valamint az ATV-n futó, *Csatt!* című vitaműsorból gyűjtöttem, mivel mindkét műsor kielégíti a politikai vitaműsor műfajának az elvárásait. A műsorok kiválasztását meghatározta az, hogy a korpusz felépítése során a résztvevők között legyenek politikusok, politikai szakértők és civilek egyaránt, valamint olyan epizódokat kerestem, amelyekben női résztvevők is megjelennek. A korpuszom öt, online is elérhető epizódot tartalmaz, közülük 180 percnyi videóanyagot.¹

A *Magyarul Balóval* című műsor adásaiban a Jobbik képviselői (Dúró Dóra, Z. Kárpát Dániel, Mirkóczki Ádám), a Fidesz politikusai (Németh Szilárd, Kósa Lajos), az Együtt vezetője (Szigetvári Viktor), az LMP társelnöke (Schiffer András), a Párbeszéd Magyarországért társelnöke (Szabó Tímea), az MSZP tagja (Kunhalmi Ágnes) és az MKKP elnöke (Kovács Gergely) vettek részt, a moderátor Baló György. A *Csatt!* című vitaműsor moderátora Rónai Egon, a jelenlévők Stefka István (újságíró), Zárug Péter Farkas (politikai szakértő), Kovács Zoltán (újságíró) és Gulyás Márton (aktivista) voltak.

Az adatokat Jefferson (2004) konverzációelemzési átírási konvenciója alapján jegyeztem le. Az átírás során a hangosabb, hosszabb lélegzetvételt, az eső, illetve az emelkedő intonációt, a mikropauzát, az átfedéseket, valamint a megszakításokat jelöltem. Viszont ezek a megnyilatkozások gyakran monológként viselkedtek, így egyes jegyeket nem állt módomban alkalmazni. A transzkripció során a tempót és a javításokat nem jelöltem.

2. A benyomáskeltés a szociálpszichológia szemszögéből

2.1. A benyomáskeltésről általánosságban

Joseph P. Forgas *A társas érintkezés pszichológiájában* (Forgas 1994) a benyomáskeltésről írt fejezetének *Az előnyös oldalak bemutatása* címet adta, amely önmagában is sokat árul el a jelenségről. A benyomáskeltést úgy definiálja, hogy az különböző gondolatoknak, terveknek, motivációknak és jártasságoknak a gyűjteménye, amelyek befolyással bírnak a másoknak szánt üzeneteinkre (Forgas 1994: 199). Ez egy körkörös folyamatnak tekinthető, hiszen a stratégiák alkalmazását és sikerességét követően az egyén önmagáról alkotott képére, azaz az énképre is hatással van, így az egyén önértékelése is javul. A benyomáskeltés motiváltsága akkor a legerősebb, ha az egyén felszínesen és csak rövid időre érintkezik a többi egyennel, ami a kereskedelemre és a politikusi pályára rendkívül jellemző (Forgas

¹ A videók online megtekinthetők a következő oldalakon:

<https://www.youtube.com/watch?v=PJWIesXxTNQ> (polvit01)

<http://www.atv.hu/videoek/video-20170131-csatt-1-resz-2017-01-30> (polvit02-01)

<https://www.youtube.com/watch?v=B2JherZg7kQ> (polvit03)

https://www.youtube.com/watch?v=3W5F4VSI_6U (polvit04)

<https://www.youtube.com/watch?v=P5DDCLGw5nE> (polvit05)

1994: 199–200). Ugyanakkor ennek az érintkezésnek nem feltétlen kell közvetlennek lennie, létrejöhet közvetítő felületen is, mint például a televízión, rádión keresztül vagy az újságok hasábjain.

Erving Goffman (1959) a társas viszonyok és a személyközi kommunikáció stratégiáit vizsgálva létrehozta a dramaturgiai modellt. Az alap gondolat szerint a színház az interakciók körülményeit, a színjátszás/szerepjátszás pedig a társas interakciót jelképezi (Nemesi 2000: 419). A színész az adott szerepet játssza el a színpadon, míg a hétköznapi egyén bizonyos szerepeket próbál eljátszani abból a célból, hogy a közönsége azt észlelje, amit ő óhajt elérni (Forgas 1994: 200). Nyilvános szerepléseink alapját egyes „forgatókönyvek” biztosítják, amelyek ismétlődnek, így az ismétlődő szituációkat nem szükséges újraértelmezni. „Homlokzatot”² alkalmazunk szerepléseink során, amely pozitív társadalmi értékeket hordoz, illetve magának az éneknek az a képe, amelyet az egyén szándékosan vagy akaratlanul a megfigyelői számára sugároz (Nemesi 2000: 419).

Goffman (1959) szerint a szerepjátszás átszövi a társadalmi életet. A szerepjátszás egy olyan folyamat, amelyben az aktuális interakciók során egy adott, meghatározott helyzetet kölcsönösen fenntartunk a partnerünkkel. Az interakció társadalmi szabályok szerint szerveződik annak megfelelően, hogy az adott helyzetben odailik-e vagy sem. Ezek a szabályok jelentősen hozzájárulnak valóságérzetünkhöz (Forgas 1994: 201).

Az énképek létrehozásához nagyban hozzájárul a partner énképe, a partner elvárásainak kielégítésére törekszünk, valamint fontosnak bizonyul az a tényező, miszerint a partnert miképp értékeljük, és milyen potenciált rejt a kapcsolatunk (Forgas 1994: 204). Az énkép létrejöttét a kiváltott benyomások is befolyásolják. A rólunk alkotott ítéletek meghatározzák, hogy önmagunkról miképp vélekedünk (Forgas 1994: 205).

Barry Schlenker *Benyomáskeltés (Impression management)*³ című monográfiájában (Schlenker 1980) a benyomáskeltést azon tudatos vagy öntudatlan törekvésnek definiálja, mellyel a társas interakciókban a kivetített képzeteket ellenőrzés alá vetjük. Abban az esetben, ha a képzetek érvonatkozásúak, énmegjelentésnek nevezzük a jelenséget. Ugyanakkor a szakirodalom megkérdőjelezi, hogy léteznek-e olyan kivetített képzetek, melyek nem rendelkeznek éntartalommal. Az emberi cselekvés Schlenker (1980: 105–110) szerint egyes mintákat és terveket követ, amelyek hozzájárulnak ahhoz, miképp látjuk a körülöttünk lévő világot és önmagunkat, valamint az énmegjelentés magában foglalja azon vágyakat, hogy miképp bánjanak velünk (Nemesi 2000: 420).

Goffman (1959) és Schlenker (1980) szerint a benyomáskeltés átszövi a mindennapi társadalmi életet. Goffman (1959) szerint forgatókönyveket használunk, míg Schlenker alapján mintákat és terveket követünk, azaz mindkét megközelítés szerint valamilyen bázisra építkezünk a benyomáskeltés során.

² A goffmani homlokzat Brown és Levinson (1978; 1987) modelljében az arcukat (face) terminust kapta.

³ A cím saját fordítás.

2.2. A benyomáskeltés kétkomponenses modellje, valamint a Leary-féle (1995) énmegjelenítés

Leary és Kowalski (1990) a benyomáskeltésről létrehozott kétkomponenses modelljükben elkülönítik egymástól a benyomásmotivációt (impression motivation) és a benyomáskonstrukciót (impression construction). Az egyén rendszeresen felméri, milyen hatást gyakorolt a másik személyre, valamint hogy milyen benyomást ért el a partnere szemszögéből. Előfordul, hogy az egyén a bizonyos benyomás létrehozásakor csupán saját személye sértetlenségéről gondoskodik. A benyomásmotiváció kapcsolatban áll azon vágygal, hogy egy adott benyomást alkossunk, de nem feltétlen nyilvánul meg minden benyomáskeltésre alkalmas szituációban. A benyomásmotiváció több jelenségből épül fel: a benyomás céljának relevanciájából, az elérendő cél értékéből, valamint a jelenlegi kép és a vágyott kép közti különbségből. A benyomáskonstrukció a benyomásmotivációval ellentétben magában foglalja a döntést, hogyan fog zajlani a benyomáskeltés. A benyomáskonstrukció öt faktora: az önkép, a vágyott és nem vágyott identitás, a szerepkényszer, a célkitűzés értéke és a jelenlegi vagy lehetséges szociális kép (Leary–Kowalski 1990: 35–37).

Leary és Kowalski (1990: 42–43) alapvető különbséget határoztak meg a motiváció és a választás között, ahol az előbbi a benyomáskeltő viselkedés relevanciáját érinti, míg az utóbbi a viselkedés tartalmát. Ezek elkülönítése gyakran bonyodalmas, hiszen a valóságban a motiváció és a választás összefut. A benyomáskeltés sikerességét, hatékonyságát felmérjük és értékeljük, a felmérése pedig hatással bír a motivációra és a konstrukcióra. Ha az egyén úgy észleli, hogy van lehetősége a kívánt benyomást elérni az alkalmazott erőfeszítéssel, akkor folytatja azon viselkedést, amellyel elérheti a benyomást. Viszont ha sikertelen, az egyén átvált az alternatív benyomáskeltő stratégiákra. Előfordul, hogy védelmező énprezentáló stratégiát alkalmaznak a beszélők, amely a személy nyilvános képét óvja, vagy pedig lemondanak a kívánt kép eléréséhez szükséges további igyekezetekről.

A benyomáskeltés vizsgálata során Mark Leary az énmegjelenítés kilenc módját vázolta fel (Leary 1995: 16–38), amelyek a következők: (1) énelírások (az egyén önmaga jellemzését úgy alakítja, hogy az általa kívánt benyomást sugározza társainak), (2) attribúciós számadások (arra a célra szolgálnak, hogy a benyomáskeltő saját viselkedését a kívánt szociális képnek megfelelően magyarázza), (3) az emlékezet találékonysága (valóságos vagy valótlan eseményekre való „visszaemlékezés”, vagy valóságos események elhallgatása az én szolgálatában), (4) az attitűdök kinyilvánítása (az egyén egyes tulajdonságainak és érzelmeinek hangsúlyozása, amelyekkel valószínűleg rendelkezik), (5) társas azonosulás (adott személyekkel való azonosulás, vagy azoktól való elhatárolódás a nyilvánosság előtt), (6) engedelmesség és konformitás (a viselkedéssel való alkalmazkodás a társas normákhoz, illetve a másik fél által előnyben részesített elvekhez), (7) nem verbális viselkedés (a megnyilatkozások mellett számos nem verbális jelzéssel felváltható, alakítható, illetve megerősíthető a szavak konvencionális jelentése), (8) kellékek, megvilágítás, díszletek (a környezet felhasználása az énmegjelenítés érdekében), (9) egyéb stratégiák (például csoportmunka, agresszivitás, sport).

A Leary (1995) által feljegyzett eljárások a benyomáskonstrukcióhoz tartoznak (l. Leary–Kowalski 1990: 35–37). A politikai vitaműsorok vizsgálata során megállapítottam, hogy ezek a módszerek nem különálló kategóriákként viselkednek, nem

homogén eljárások, hanem a határvonalaik elmosódnak. Gyakran egy-egy megnyilatkozás több eljárást is kielégít.

A kilenc stratégiát felsorolva szembetűnő, hogy közülük hat a nyelvi megnyilatkozások által jöhet létre, azaz nyelvi úton történik alkalmazásuk, s ezek az eljárások pragmatikai kereteken belül elemezhetőek. Az utóbbi három szempontot nem alkalmaztam az elemzés során. A nem verbális viselkedés vizsgálatához nem pusztán pragmatikai elméletek szükségesek, hanem további társtudományok alkalmazására lett volna szükség, amelyet jelen kutatás keretei egyelőre nem engedtek meg. A kellékek, a megvilágítás és a díszletek kiválasztása nem a résztvevők, hanem a vitaműsor szervezőinek a feladata, tehát a vitázó feleknek nem volt lehetőségük benyomásuk szolgálatába állítani a környezetüket. Ugyanakkor a politikai vitaműsorokban elvárt az elegáns, formális viselet, amelyet a résztvevők kielégítettek, így az elemzés során ez nem releváns. Az említett egyéb stratégiák közül a csoportmunka nem fordult elő, csupán abban az esetben, ha a kormány elleni véleményüket osztották meg a résztvevők, ebben az esetben nem tükröződött versengés a felek között, viszont a kormány képviselője ellenállásra kényszerült a támadásokkal szemben. Amint a kormány elleni „ostrom” véget ért, a csoport feloszlott, és az egymás elleni megnyilatkozások sora nyert teret a műsorokban. Ez a jelenség szociálpszichológiai szempontból vizsgálendő. Az agresszivitás jelenléte esetén a kommunikációban felmerülő konfrontáció szolgálhat magyarázatul, amely későbbiekben újabb kutatási téma lehet a politikai vitaműsorok elemzésekor. A sport az általam felépített korpuszban nem fordult elő.

A szociálpszichológiai megközelítést áttekintve láthatjuk, hogy a benyomáskeltés egy olyan összetett, produktív folyamat, amely során az egyén törekszik egy bizonyos kép elérésére, s ezt a képet ellenőrzése alá vonja. A benyomáskeltés tulajdonképpen énmegjelenítés, amely során a vágyott képet létrehozzuk, fenntartására törekszünk, míg a nem kívánatos képtől próbálunk távol maradni. Az én a külvilágból szerzett visszajelzéseket passzívan érzékeli, viszont aktívan alakítja.

2.3. Az együttműködés és a versengés a kommunikációban

Allwood (2007) szerint a társas viselkedés során négy kritérium elengedhetetlen a megfelelő kooperáció megteremtéséhez: (1) a feleknek kognitív megfontolással (cognitive consideration) kell rendelkezniük a partnerükkel szemben, (2) közös célt kell birtokolniuk, (3) jelen kell lenniük az etikai megfontolásoknak, valamint (4) bizalommal kell fordulniuk a partnerükhöz. A bizalom Allwoodnál a kognitív és etikai megfontolások kölcsönös feltételezését jelenti. A kommunikáció során az egyének kölcsönösen ellenőrzik egymás kognitív állapotát annak érdekében, hogy a megértés sikeres legyen. A kognitív megfontolás meghatározható a szándékosság és a tudatosság szempontjából, illetve hogy ezek a folyamatok magukba foglalják-e a beszélő percepcióját, érzelmeit, kognitív attitűdjeit és a tényleges indokait (Allwood 2007: 1–2). Az etikai megfontolások betartása alapján (1) nem kényszerítjük a partnert a szándékaitól eltérő cselekvésekre, (2) nem gátoljuk a partnert saját motivációinak elérésében, (3) a felek nem hátráltatják egymást a racionalitás érvényesítésekor. A bizalom jelenlétével a partnerek kognitív és etikai megfontolásokat tulajdonítanak egymásnak, miszerint közös érdek létrehozására törekednek (Allwood 2007: 5–6).

A versengés (competition) az együttműködéshez hasonlóan megköveteli a kognitív megfontolásokat a versengés érdekében, viszont a közös cél individualizálódik (akárcsak a politikai vitaműsorokban, ahol a vita fenntartása közös pontként szolgál, de a végleges célkitűzés eltérő). Az etikai megfontolások és a bizalom a versengés esetén nem tisztázottak, de az utóbbi valószínűleg nincs is jelen (Allwood 2007: 8).

Látható, hogy az együttműködés esetén a beszélő szándékai nem állnak ellentétben a hallgató szándékaival, míg versengés esetén a beszélő nem veszi figyelembe a partner érdekeit és intencióit, amely lehet tudatos vagy nem tudatos. A politikai vitaműsorok szereplői gyakrabban versengtek egymással, mintsem kooperáltak, amely az eltérő célokból fakadt (különböző politikai pártok, nézetek), az etikai megfontolások sem kaptak gyakran teret (a partner motivációit figyelmen kívül hagyták), illetve az egymás iránti bizalom sem volt tetten érhető (sokszor pontosításra volt szükség egymás szándékainak meghatározásakor).

A benyomáskeltés szociálpszichológiai körbejárása után a következő fejezetben a pragmatikai megközelítések és a benyomáskeltés vizsgálatának lehetséges kapcsolatát veszem szemügyre. Különösen a grice-i interakcióelméletre (Grice 1975/2001), a leechi udvariasságelméletre (Leech 1983), a Brown–Levinson-i arculatmodellre (Brown–Levinson 1978; 1987), és a verschuereni adaptációs pragmatikára (Verschueren 1999) támaszkodom, kiemelve azokat a pontokat, amelyek a benyomáskeltés/énmegjelenítés meghatároz.

3. A benyomáskeltés a pragmatikai perspektívában

3.1. A benyomáskeltés leírásának lehetősége a grice-i pragmatikában

Minden társadalomnak megvannak a saját szociális normái, amelyek előírnak bizonyos viselkedéseket, viszonyokat és gondolkodásmódot egy-egy kontextusban. Abban az esetben, amikor a cselekedet megegyezik a társadalom normáival, pozitívan értékeljük, tehát udvariasnak véljük, míg ha összeütközik a tett és az elvárt viselkedési forma, akkor udvariatlansággal állunk szemben (Fraser 1990: 220). Ez a szemlélet kapcsolódik a beszédstílushoz, illetőleg azt sugallja, hogy a magasabb fokú formalitás az udvariasság mértékét is jelentősen növeli (Fraser 1990: 221). Tehát minden nyelvben megvan a szükséges nyelvi eszköztár, amellyel az udvariasság, ezenkívül pedig még a benyomáskeltés is kifejezhető, viszont vannak olyan elvek, melyek rendszerint általánosan, nem nyelvspecifikusan érvényesek az udvariasságkutatásban.

Nemesi (2000) kiemeli Paul Grice *A társalgás logikája (Logic and Conversation)*⁴ című munkáját (Grice 1975/2001), amelyben Grice létrehoz egy általános elvet, az együttműködés alapelvét⁵ (cooperative principle/CP). A benyomáskeltés vizsgálatában a grice-i pragmatika áttekintése nélkülözhetetlen, mivel a benyomáskeltés a

⁴ A tanulmányban az angol szöveg magyar fordítását használok, és a későbbiekben is a fordításra hivatkozom.

⁵ Az együttműködési alapelv: „Legyen adalékod a társalgáshoz olyan, amelyet azon a helyen, ahol megjelenik, annak a beszélgetésnek elfogadott célja vagy iránya elvár, melyben éppen részt vesz.” (Grice 1975/2001: 216)

nyelvhasználat során racionális jegyekkel bírhat, illetve a Grice által további maximaként javasolt udvariasság szoros kapcsolatban áll a benyomáskeltéssel. Grice szerint beszélgetés közben a megjegyzéseink közös erőfeszítések által jönnek létre, a résztvevők pedig közös célt igyekeznek elérni, amely lehet már előre adott, rögzített, vagy pedig a társalgás során születhet meg.

Az együttműködési alapelvet követően Grice elkülönít négy kategóriát, amelyek alapvetően meghatározzák a társalgást. A mennyiség-, minőség-, mód- és relevanciamaxima követése az együttműködési alapelvhez vezet. A *társalgás logikájában* Grice javasol további maximákat is, ezek szociális, esztétikai, illetve udvariassági maximák lehetnek, amelyek további célt szolgálhatnak. Ugyanakkor Grice a maximákat elsősorban aszerint hozta létre, hogy a beszélgetés milyen funkcióval bír. A beszélgetést racionális, célirányos jelenségként definiálja. Az implikatúrákról alkotott elméletében kifejti, hogy a mondott jelentésen kívül a megnyilatkozások implikált jelentéssel bírhatnak, az implikált jelentésen belül pedig megkülönböztethető a konvencionális és a nem konvencionális implikatúra. A nem konvencionális implikatúrákon belül a társalgási implikatúra (*conversational implicature*) valamely maxima megszegése során olyan gondolatot nyújt, amely a társalgás során nem volt explicit módon kimondva (Grice 1975/2001: 213–216). Grice elméletében elsősorban a kommunikáció, az információközlés eredményességére fektet hangsúlyt, nem pedig a személyközi célokra.

Ahogy már említettem, Grice szerint a résztvevők a kommunikáció során közös célt igyekeznek elérni, vagy pedig a társalgás céljának megfelelően viselkednek, ugyanakkor a kommunikáció során a benyomáskeltés az egyéni célok szolgálatában állhat. A Schlenker (1980) által meghatározott cél, miszerint a benyomáskeltési stratégiákkal bizonyos bánásmódot óhajtunk elérni, megnyilvánulhat a társalgási implikatúrák segítségével. Grice szerint a társalgási implikatúrák levezetéséhez a hallgatónak több tényezőt is figyelembe kell vennie: (1) a használt szavak jelentését, (2) a CP-t és a CP-nek megfelelő maximákat, (3) magának a megnyilatkozásnak a nyelvi és egyéb kontextusát, (4) háttérismereteinek más elemeit, valamint (5) azt, hogy az előzőek a beszédpartnerek számára hozzáférhetőek, vagy pedig ez feltételezhető a beszédpartnerek számára (Grice 1975/2001: 220).

A kívánt benyomáshoz vezető út a nyelvi és egyéb kontextusnak való megfelelés, vagy annak alakítása az óhajtott képhez, valamint a különböző háttérismeretek megragadása és implikálása kiválthatja azt a bánásmódot vagy képet, amelyet el szeretnénk érni. Ez megtörténhet egy múltbéli aktus megragadásával (amely lehet saját múltbéli tett is, vagy pedig a partner egykori cselekedete), amely egyaránt hozzájárulhat a közös célhoz, illetve a saját célhoz is. Olykor ez nem felel meg a közös célnak, ahogy az általam használt korpusz vizsgálatok is nyilvánvalóvá vált, hiszen a társalgási implikatúrákkal a másik felet megsérthetjük akár a múltbéli tetteire való hivatkozással (melyet tulajdonképpen mindkét fél ért) (l. 5.3. fejezet), viszont ezzel a tevékenységgel elsősorban csak a saját célunk érvényesül, a felénk irányuló bánásmódot formálhatjuk pozitív vagy negatív irányba, illetve a partner énképét rombolhatjuk.

3.2. Az udvariasság maximaelvű megközelítése

Geoffry Leech (1983) a *Pragmatikai alapelvek (Principles of Pragmatics)*⁶ című munkájában a grice-i maximákat és implikátúraelméletet elfogadva, a grice-i alapokra építve az udvariasság pragmatikájával foglalkozik. Az együttműködési alapelv az indirektségre, valamint a konvencionális és kommunikációs jelentés közötti kapcsolatra nem tér ki. Leech a racionalitás elvén továbblépve a kommunikáció személyközi oldalát is figyelembe véve, az interperszonális elveket hangsúlyozza (Nemesi 2009: 65). Az udvariassági alapelv (politeness principle/PP) kimondja, hogy az udvariatlan gondolatok kifejezését minimalizálni kell a partnerrel szemben, az udvarias gondolatok kifejezését pedig maximalizálni, ezen két elv megvalósulását segítik elő a maximák. Leech (2014: 34–35) maximái az udvariasság alapelveiben a következők: tapintat-, nagylelkűség-, jóváhagyás- és szerénység-, egyetértés-, rokonszenv-, fatikus maxima. A közreműködő maximákon kívül az iróniát, az ugratás elvét, az érdekesség elvét és a Pollyanna-elvet nevezi meg. A maximák közismertsége miatt eltekintek részletes ismertetésüktől. A benyomáskeltés során az egyén célja lehet az előbbi maximák kielégítése is, miszerint az óhajtott kép rendelkezik a nagyvonalúság, tapintatosság stb. tulajdonságaival, illetőleg e jegyek birtoklása az énmegjelenítésnek kedvez.

Az általam létrehozott korpuszban számos példa található az udvariassági maximák követésére. A tapintatmaxima szemléltetésére alkalmas például a következő megnyilatkozás: *Amíg nem tanul meg a politikai elit is angolul, meg programozni. Ezt még úgy csöndesen tegyük hozzá, ha nem haragszik érte.*⁷ Az irónia elve mint benyomáskeltési stratégia gyakran szerepel a politikai vitaműsorokban. Például: a) *Huh, én mindent elhiszek, amit ilyen sokszor mondanak!* b) *Hát szerintem át kell venni a hatalmat Szíriában. Választások ott nem nagyon szoktak lenni.*⁸

Leech az udvariasság alapelvét az emberi kommunikatív viselkedés jellemzéseként határozta meg, beleértve azt a célt, miszerint igyekszünk elkerülni a kommunikációs támadást, zavart, és hogy fenntartsuk vagy erősítsük a kommunikatív udvariasságot és egyetértést. Az egyetértés során mindkét résztvevő explicit és implicit módon igyekszik megvalósítani partnere céljait. Az egyetértést és az összeütközést Leech egyaránt skaláris jelenségnek tartja, az egyetértést és az összeütközést fokozatosan véli abból a szempontból, hogy mekkora jelentőséggel bír az elérendő cél, illetve az udvariasságot is skaláris jelenségnek ítéli. Az udvariasság célorientált tevékenység, ráadásul a beszélő a megnyilatkozásaival az

⁶ A magyar cím saját fordítás.

⁷ Ebben a példában a tapintatmaxima akkor érhető tetten, ha rendelkezünk azzal a háttértudással, hogy a moderátor (Baló György) ezt a megnyilatkozást egy olyan politikusnak (Kunhalmi Ágnes) címezte, akinek nincs nyelvvizsgálója, s így a diplomáját sem vehette kézbe.

⁸ Az a) példában a moderátor a vitapartnereket kérdezi arról, hogy szerintük létezik-e bevándorlási kvóta Magyarországon, míg a b) példában a moderátor arra kíváncsi, hogy a jelenlévő politikusok szerint mi lehetne a megoldás a menekültáradatra. A Jobbik és az MSZP képviselői adatok és politikai célok felsorakoztatásával válaszolnak, ám ezek a megnyilatkozások Kovács Gergelytől származnak, aki a Magyar Kétfarkú Kutya Párt elnöke. A Magyar Kétfarkú Kutya Párt Nemzeti Konzultációra (2017) készített plakátjai közismertek és iróniában gazdagok, a programjukban szerepel a többi politikus bosszantása. Kovács Gergely megnyilatkozásai ezekben a példákban kielégítik a pártjáról kialakított képet.

udvariasság benyomását is kívánja kelteni a hallgatóban (Leech 2014: 87–88). Leechnél már nemcsak a közös cél, hanem az egymás céljainak megvalósulása is jelentős szerepet kap.

Feltételezem, hogy az udvariassági maximák alkalmazásával nemcsak saját benyomásunkat alakíthatjuk, hanem a partner énképét is, illetve a partner énmegjelenítésére is hatással bírunk, ezáltal az énmegfigyelést megsegíthetjük, és tájékozathatjuk a partnert arról, hogy elérte-e az óhajtott képet. A partnertől pedig elvárhatjuk, hogy biztosítson minket arról, hogy személyes célunkat megvalósítottuk-e, tehát ez egy körkörös folyamat, amely a perszonális és az interperszonális célokat kielégítheti.

Leech (2014: 89) szerint bizonyos maximák célja a kommunikatív szerződés fenntartása. Feltételezhető, hogy az illokúciós célok szerint nyelvi kommunikációt igyekezünk megvalósítani. Az interperszonális célok pedig azt szolgálják, hogy jó kommunikációs kapcsolatot tartsunk fent a többi egyénnel. Az illokúciós célok támogatják, vagy pedig versenyben állnak az interperszonális célokkal, főképp az udvariasság esetén. Leech a beszédeseményeket az illokúciós és az interperszonális célok egymáshoz való viszonya szerint négy kategóriába sorolta. A két cél (1) versenyezhet egymással (parancs, kérés, könyörgés, kritika), (2) egybeeshetnek egymással (meghívás, gratuláció, köszönet), (3) az illokúciós cél közömbösen viselkedhet az interperszonális céllal szemben (tudósítás, állítás, felvilágosítás), illetve előfordulhat, hogy (4) a két cél egymással összeegyeztethetetlen (káromkodás, fenyegetés, vádolás). A megnyilatkozásokat udvariasság szempontjából pozitív (pos-politeness) és negatív (neg-politeness) udvariasság szerint különbözteti meg. A bók a pozitív udvariassághoz tartozik, míg a kérés a negatívhoz köthető, mivel célja a sértés elkerülése, például a parancs esetén.

A fent említett illokúciós és interperszonális célok között fennálló viszony Leary és Kowalski (1990) kétkomponenses modelljében szereplő benyomásmotiváció és benyomáskonstrukció jelenségével összeegyeztethető azáltal, hogy a négy kategóriában megjelenő beszédeseményekben mekkora mértékben érvényesül a benyomásmotiváció, illetve a benyomáskonstrukció. A motiváció a benyomáskeltés relevanciája, míg a választás a viselkedés tartalma, s ahogy már a korábbiakban kitértem rá (l. 2.2.), a kettő elkülönítése bonyodalmas. Ugyanakkor észrevehető, hogy azokban az esetekben, mikor az illokúciós és interperszonális cél versenyez egymással, vagy a kettő egymással összeegyeztethetetlen, a benyomásmotivációból az elérendő cél értéke érvényesül a vágyott és a jelenlegi képpel szemben, mivel a választásokat sokkal inkább az elérendő cél (például a parancs végrehajtása, vagy pedig a fenyegető aktus megvalósítása) szolgálatába helyezük. A benyomáskonstrukcióhoz tartozó szerepkényszer determinálhatja az illokúciós és interperszonális célok közötti viszonyok tulajdonságait, gyakran akár rombolóan hatva a vágyott identitásra, a jelenlegi és a lehetséges szociális képre. Ezekben az esetekben a hallgató rákényszerül a védelmező énprezentáló stratégiák alkalmazására.

3.3. Brown és Levinson udvariassági pragmatikája

A maximaelvű megközelítéssel ellentétben Brown és Levinson (1978; 1987) az udvariasságot arcvédő tevékenységként jellemezték. Megközelítésük szociálpszichológiai alapokon nyugszik. Központi fogalmuk az arculat (face), amely Goffman

(1959) elméletéhez szorosan kapcsolódik. Ahogy már korábban említettem, az arculat az én nyilvános képe, pozitív társadalmi értékeket hordoz, amelyeket az egyén hatékonyan alkalmazhat a betöltött szerepe(i) által (Nemesi 2009: 71).

Brown és Levinson (1978; 1987) az arculton belül megkülönbözteti a pozitív, illetve a negatív arculatot. Az arculat felosztása hasonló a Leech (1983) által megkülönböztetett pozitív és negatív udvariassághoz, mivel a pozitív udvariasságnak ítélt bók a másik arculatát építi, viszont a negatív udvariasságnak tekintett kérés aktusa arculatrombolóként is viselkedhet. A pozitív arculat (positive face) tulajdonképpen az a vágy, miszerint saját intencióink és igényeink a partner számára egyaránt megfelelőek és kívánatosak legyenek. A negatív arculat (negative face) ezzel szemben azon természetes vágyunk, hogy tetteink és szándékaink végrehajtásában partnereink ne akadályozzanak. Az arculat sérülékeny, érzékeny jelenség. Az interakció során az arculatot elveszíthetjük, vagy pedig megőrizhetjük. Ugyanakkor a beszédpartnerek számára közös érdek a saját, valamint a másik arculatának megvédése. Ennek érdekében az udvariassági stratégiák alkalmazásával együttesen csökkenthetik az arculat fenyegettségének mértékét. A stratégiák alkalmazása gyakorlatilag az adott beszédhelyzetben felvázolt arculathoz hasonul. Brown és Levinson szerint megfigyelhetőek inherensen arculatfenyegető (legyen szó negatív vagy pozitív arculatról) aktusok, a fenyegetettség foka pedig a szociális távolság, a hatalmi viszonyok, valamint a kényszerítés nagysága által determinált (Balogh 2003: 338–339).

Közbevetve megjegyzem, hogy szociálpszichológiai szemszögből az arculat tulajdonképpen a jelenlegi vagy a vágyott képnek felel meg, amelyet az interakció során a saját céljaink szerint igyekszünk felépíteni vagy óvni. Az önmonitorozás által megbizonyosodhatunk arról, hogy az intenciónk, valamint igényeink a partner számára megfelelőek és kívánatosak-e. Az arculatfenyegetettség mértéke fordítottan arányosként kezelhető a benyomáskeltés hatékonyságával. Az udvariassági stratégiák az eddigiekben felvázolt arculathoz alkalmazkodnak, hasonlóképpen a benyomáskeltési stratégiákhoz, mivel azok használata a jelenlegi vagy óhajtott kép érvényesülési lehetőségeit szolgálja.

Brown és Levinson (1978; 1987) az arculatfenyegető aktusokat (face threatening acts/FTA) vizsgálva két főstratégiát, azokon belül alstratégiákat vázolt fel. A főstratégiák a következők: (1) mikrofonba (on record), továbbá (2) a mikrofon mellé (off record) stratégia. Az előbbi stratégia szerint a beszélő a szándékát nem rejti el, világosan és tudatosan fedi fel partnere számára és kevésbé arculatfenyegető aktusnak tekinthető, míg az utóbbi stratégia szerint a beszélő közvetetten juttatja kifejezésre a szándékát, és inkább erősen arculatfenyegető kockázatként értelmezendő (Szili 2007: 10).

A „mikrofonba” stratégiák háromféleképpen következhetnek be: (1) az arcfenyegetés pőrén (bald-on-record), (2) az orvoslás (with-redress) közelítő udvariassággal, valamint (3) az orvoslás (with-redress) távolító udvariassággal. Az első alstratégia (1) alkalmazásakor nem tartunk beszédpartnerünk reakciójától, ráadásul a felek egyet is érthetnek abban, hogy a hatékonyság és az időnyerés érdekében akár az arculat védelme felfüggeszthető. Az orvoslás közelítő udvariassággal (2) azt jelenti, hogy a beszélő a hallgatóhoz való közeledését igyekszik érzékelteni, szimpátiáját kifejezni, amelyet Brown és Levinson szerint tizenötféleképpen tehet meg. Ilyen lehet például a túlzás, az egyetértésre való törekvés, a nézeteltérés

kerülése, a viccelés, a kölcsönösség feltételezése vagy állítása, a hallgató bevonása a tevékenységbe, indoklás kérése vagy nyújtása. A harmadikként vett alstratégia (3) szerint a hallgató független vagy éppenséggel tartózkodó arcának kedvezünk. Tulajdonképpen a konvencionális udvariassági kifejezések, a személytelenítő formulák használata és a tisztelet kifejezésére alkalmas eszközök tartoznak ebbe a kategóriába. Brown és Levinson tíz stratégiát neveznek meg az orvoslás távolító udvariasság stratégián belül, ezek között szerepel például a tisztelet megadása, a névszósítás, a konvencionális közvetett megnyilatkozás, a tolokodás minimalizálása (Szili 2007: 10–11).

A „mikrofon mellé” stratégia szerint a beszélő indirekt módon fejezi ki szándékát, tehát közvetett beszédaktust valósít meg, vagy pedig nem tartja be a grice-i maximákat. A közvetett beszédaktusok esetén a megnyilatkozás értelmezése lehet a hallgató számára kedvező, viszont az utóbbi során a hallgató a következtetéseit több irányba terelheti. Brown és Levinson tizenöt típust különítettek el, amelyeket a grice-i maximák megszegéséhez rendeltek. A relevanciamaxima áthágásán belül a következőket jegyezték meg: célzás (motívumokra, feltételekre), asszociációs támpont adása, és az előfeltételezés. A mennyiségmaxima megszegését túlzással, kisebbitéssel, tautológiával hajthatjuk végre. A minőségmaximát kontradikció, ironia, metafora és retorikai kérdések használatával megszeghetjük. A módmaximát ötféleképpen szeghetjük meg: kétértelműséggel, homályossággal, túlzott általánosítással, ellipszissel, valamint a címzett személyének eltolásával (Szili 2007: 11–12).

Brown és Levinson elméletét szintén számos kritika érte.⁹ Mindazonáltal, egyre nagyobb teret kapott az udvariasságkutatás az utóbbi évtizedekben, s nőtt az igény az ilyen jellegű vizsgálatokra is (Szili 2007: 12–13).

Az eddigiekben tárgyalt elméletek áttekintése után láthatjuk, hogy a megközelítések két csoportot képviselnek. Németh T. (2004) alapján az első csoportot a racionalitási elvek határozzák meg, míg a másodikat az interperszonális elvek irányítják. Az előbbibe tartozik a Grice (1975/2001) együttműködési alapelve, míg az interperszonális elvekhez köthető Leech (1983) udvariasságról alkotott elmélete, valamint Brown és Levinson (1978; 1987) szociálpszichológiai eredetű udvariassági modellje. Mindkét elvtípus valójában az információközlésre törekszik, viszont a racionalitási elv tulajdonképpen a tárgyra vonatkozik, amely egy adott propozíciós információ átadását és értelmezését segíti, míg az interperszonális elv a partnerek verbális interakciója során azok kívánságainak, vágyainak, céljainak átadására és interpretálására szolgál (Németh T. 2004: 245–249).

Nemesi (2004) a racionalitási és interperszonális elveket a verbális kommunikáció üzenetrétegeiként különböztette meg. A tárgyról történő üzenetközvetítéshez tartozik az együttműködési alapelv, az énről történő üzenetközvetítéshez pedig a nyelvi benyomáskeltési stratégiák. Az utóbbit Nemesi (2004: 435) így határozta

⁹ A fő ellenvetést az váltotta ki, hogy elméletük értelmezése szerint az udvariasság elve minden nyelvben és kultúrában egyformán valósul meg, viszont a szerzőpáros nem tagadta meg a kulturális különbségek jelenlétét (Szili 2007: 12–13). Vitát váltott ki az a feltételezés is, miszerint az elméletben szereplő arculat kifejezetten nyugatian individualista szemléletű (Szili 2007: 12–13). További kritika még, hogy a modellben szereplő személy racionalitással és arccal rendelkezik, és a keret szerint e tényezők határozzák meg a nyelvi stratégiák alkalmazását, ugyanakkor egyes kultúrákban az arc nem játszik elsődleges szerepet (Szili 2007: 12–13).

meg: „Az emberek általában olyannak igyekeznek mutatni magukat a társalgásban, amilyennek szeretnék, ha mások látnák őket.” Öt pontot emelt ki a benyomáskeltési stratégiák jellemzőiként. A leechi érdekesség-elvet, az egyetértési maximát, valamint a társadalmilag elismert értékek hangsúlyozását (ezen belül a fatikus maxima is megjelenik), a beszélő kedvező énmegjelenítésére alkalmas módszereket, végül pedig az udvariassági konvenciók betartását (Nemesi 2004: 435). Nemesi az énről történő üzenetközvetítéshez az interperszonális elveket hangsúlyozó pragmatikai elméleteket sorolta, a nyelvi stratégiákat a leechi udvariasságelvvel, az arcumunkával, valamint a szociálpszichológiai megfigyelésekkel ötvözte.

3.4. A benyomáskeltés jelensége a verschueren-i adaptációs pragmatikán belül

A benyomáskeltési stratégiák kommunikáción belüli szerepeik a kommunikáció funkcióira vonatkozó perspektívában is megjelennek. Verschueren (1999: 1) *A pragmatika megértése*¹⁰ (*Understanding pragmatics*) című munkájában a pragmatikát a nyelvhasználat funkcionális perspektívából való vizsgálatának tekinti. Verschueren (1999: 11) szerint a nyelvhasználat folyamata dinamikusan generálja a nyelvi formát. A nyelvhasználat magával vonja a választás jelenségét, amely a nyelvi elemeket és a nem nyelvi elemeket egyaránt érinti (Verschueren 1999: 116). A választást meghatározó három tényező: (1) a változatosság (variability), (2) az egyezkedés (negotiability) és (3) az alkalmazhatóság (adaptability).

A változatosság a nyelv azon tulajdonsága, amely meghatározza a nyelvben lévő választások lehetőségét. Az egyezkedés miatt a választás nem mechanikusan megy végbe, vagy pedig szigorú szabályok során, illetve kötött forma-funkció reláció által, hanem rugalmas elvek és stratégiák mentén. Az alkalmazhatóság pedig képessé teszi az embert arra, hogy választásokat tegyen a változatos lehetőségek között, amelyek a kommunikáció szükségleteit kielégítik (Verschueren 1999: 58–61). Az alkalmazhatóságot több tényező befolyásolja, a fizikai, szociális, mentális világ mind hatással bír a kontextusra, amelyben az alkalmazhatóság teret nyer (Verschueren 1999: 76–103).

Az alkalmazhatóság, a továbbiakban adaptáció, mikro- és makroszinten, valamint szinkronikusan és diakronikusan vizsgálható. A mikroszinten végbemenő kommunikáció az egyének és az egyének kis csoportjai között jön létre, mindennapi kontextusban. A mikroszinten belül a szinkrón eljárások a felnőttek elsajátított nyelvének adaptálását jelentik, míg a diakrón eljárások a nyelvelsajátítás során megvalósuló adaptációk (Verschueren 1999: 202–226). A makroszinten történő adaptálás a mikroszinttel ellentétben túllép a mindennapi kommunikáción. A makroszinten belüli szinkrón eljárások olyan jelenségekre terjednek ki, mint például a bilingvizmus vagy a diglosszia, míg a diakrón eljárások közé sorolandó a kreolizáció, a pidginizáció, a nyelvcsere, a nyelvváltás és a nyelvelhalás (Verschueren 1999: 228–253). Az adaptációs folyamatokat az alkalmazás objektumai, a nyelvi struktúra szintjei, az alkalmazás szakaszai, a hozzáférhetőség és az alkalmazási stratégiák szempontjai alapján vizsgálhatjuk (Verschueren 1999: 61–68). Az előbbieket tárgyalására nem térek ki, viszont a benyomáskeltési stratégiák Verschueren

¹⁰ A magyar cím saját fordítás.

szerint az adaptációs stratégiákhoz, azokon belül pedig a mikroszinten elemezhetőek közé tartoznak, mivel az adaptáció során a felnőtt beszélők a megnyilatkozásaikat és a körülményeket igyekeznek egymásnak megfeleltetni. Hasonlóan a diskurzus-stratégiák és az udvariassági stratégiák esetében.

Verschueren (1999: 173) szerint a nyelvhasználat minden aspektusa megköveteli, hogy alkalmazható legyen, és az emberek a nyelvi választásukat tudatosan hozzák meg a nyelv minden szintjén. A nyelvi választások tervezés útján létrehozhatóak, a beszélő viselkedése cél- és szándékorientált, de a tudatosság szintje nem minden beszédhelyzetben azonos (Verschueren 1999: 181).

A benyomáskeltés során a beszélő a megnyilatkozásait igyekszik az egyezkedés létrejöttéhez alakítani, a benyomáskeltés motivációnak tekintendő a nyelvi választás során, hiszen az általunk óhajtott kép eléréséhez megfelelően kell adaptálnunk a nyelvi elemeket, amelyeket a kommunikáció során egyaránt ellenőrzünk, s megfelelő stratégiát kell alkalmazni a körülményeket kielégítően, amely magával vonja a tudatosság lehetőségét a nyelv minden szintjén.

Az eddig tárgyalt pragmatikai megközelítések során láthattuk, hogy mind az udvariassági maximák, arculatfenyegető aktusok, mind pedig az adaptáció során megjelenő udvariassági és benyomáskeltési stratégiák meghatározó forrása és egyaránt következménye az *értékelés*. A beszélő értékeli megnyilatkozását annak létrejöttékor, viszont a hallgató is értékeli az elhangzott megnyilatkozást (Haugh 2013: 53–54). Az udvariasság/udvariatlanság (akárcsak a benyomáskeltés) társadalmi gyakorlatként (social practice) és erkölcsi szabályként (moral order) is értelmezhető. A társadalmi gyakorlat, mint például az értékelés, nem minden esetben következetes csoporttagok esetén, azaz változatosságot mutat.¹¹ Az udvariasság/udvariatlanság társadalmi gyakorlatként való konceptualizálása mindenképpen morális tulajdonsággal is bír. Az udvariasnak vagy udvariatlannak vélt viselkedésnek és megnyilatkozásnak az értékelése a személyek és a köztük lévő viszony tulajdonságain nyugszik (Haugh 2013: 57).

A tanulmányban tárgyalt politikai vitaműsorokban a felek kapcsolatának és a megnyilatkozásoknak az explicit értékelése mint szociális gyakorlat teret kap azért, hogy mely benyomáskeltési stratégia alkalmazása lesz mérvadó a társalgás során (l. 5. fejezet).

4. A politikai vitaműsorok jellemzői

A vitaműsor a kereskedelmi televíziózás egyik műfaja, híreket, információkat nyújt a nézőknek. Schirm (2009) szerint a beszélgetőműsorok (talkshow) során a

¹¹ Michael Haugh (2013) idézi Potter (1998)-at, miszerint „Evaluations are flexibly constructed to mesh with specific ongoing practices. Variation is expected as people perform different actions with their talk; for example, as they respond to assessments, align themselves with friends and differentiate themselves from enemies, and as they construct locally coherent versions of the social and moral world.” („Az értékelések rugalmasan épülnek fel azért, hogy igazodni tudjanak a specifikus, folyamatban lévő gyakorlati alkalmazásokhoz. A váltakozás elvárható az alapján, hogy az emberek miképp hajtanak végre a beszéddel különböző cselekedeteket, például ahogy állásznak az értékelésekre, ahogy igazodnak a barátaikhoz és elkülönülnek az ellenségeiktől, valamint ahogy az adott helyzetben létrehozzák az erkölcsi és társadalmi világ egységét.” Saját fordítás)

résztevők a diskurzus közben alkalmaznak társalgási és intézményes jegyeket, tehát a vitaműsorok félintézményes diskurzusként definiálhatók. A félintézményes jelleg abból fakad, hogy a vitapartnereknek egyes elvárásoknak és szabályoknak meg kell felelniük, de ezek a szabályok kevésbé szigorúak az intézményesített diskurzusokhoz képest. A vitaműsorok környezete intézményes jelleget idéz. A politikai vitaműsorokban spontán beszélgetéseket láthatunk, a résztvevők száma pedig változó, mivel lehetnek három résztvevős vagy több résztvevős vitaműsorok is, viszont minden vitaműsor esetén a társalgás fő szervezője a moderátor. A vitaműsorok során nincs közvetlen közönség, a stúdióban pedig általában körasztal körül ülnek a résztvevők, középen a moderátorral. A moderátor a műsor elején bemutatja a résztvevőket és elindítja a vitát. A moderátor elsődleges feladata, hogy a társalgás/vita szerveződését, tematikáját kérdésekkel formálja, vagy nagyon éles vita esetén csillapítsa a kedélyeket, viszont a műsor ideje alatt végig semlegesnek kell maradnia. A vitapartnerek egymásnak tulajdonképpen bármilyen kérdést feltehetnek, de ez a moderátor irányába nem érvényes (Schirm 2009: 222–223).

A korpuszt alkotó politikai vitaműsorok vizsgálatakor szembetűnőnek bizonyult, hogy a beszélők számára az udvariasság nem szerepel elsődleges elvárásként. Ez részben betudható a vitaműsor jellegzetességének, miszerint a nyelvhasználó a hétköznapi megnyilatkozásaiban nem ugyanazokat a stratégiákat alkalmazza, mint a vita során, illetőleg az udvariasság megítélése sem tekinthető azonosnak a vitában és a hétköznapi nyelvhasználatban. A vitaműsorok esetén a résztvevők között nagyobb a szociális távolság, valamint a szereplők inkább határozottabbnak és erősebbnek akarnak mutatkozni, mintsem udvariasnak.

A vitaműsorok esetén beszélhetünk közéleti és politikai vitaműsorokról. A közéleti vitaműsorokban a résztvevők nem párttagok, és a témák szélesebb spektrumon mozognak.¹² Viszont a közéleti vitaműsorokkal szemben a politikai kontextus meghatározó tényező, mivel a szereplők nem pusztán önmagukat, hanem a pártjukat is képviselik. Ebből fakadóan a benyomáskeltési stratégiák alkalmazása esetén a beszélő nemcsak a saját vagy a párt pozitív képének létrehozására vagy fenntartására törekszik, hanem egyúttal az „ellenfele” arculatrombolására is, amely így számára és a pártja számára egyaránt hasznot hozhat. Itt visszakanyarodhatunk az előző bekezdéshez, ahol az udvariasságról volt szó, hiszen míg az udvariasságot a közös cél vezérli és a partnerre irányul, addig a benyomáskeltés központjában a beszélő és annak céljai állnak, ezt a különbséget a politikai vitaműsorok rendkívül jól tükrözik.

Az általam vizsgált korpuszban a vitapartnerek általában politikai szakértők és politikusok, de megjelennek újságírók, illetve akár civil mozgalmak tagjai is. A műsorokban létrejövő társalgások, viták viszont nemcsak a résztvevők között zajlanak, hanem gyakran inkább a tágabb közönség számára szólnak. Főképp abban az esetben, ha a meghívott szereplők a hétköznapi életben képviselők, akik a vitaműsorokat reklámfelületként használ(hat)ják. Megemlítendő tényezőnek bizonyul a

¹² A közéleti vitaműsorok közt található politikai téma is, viszont olyan témák is szóba jöhetnek, mint például a demográfia, népesedés. Példaként lásd: *Szabadfogas* c. vitaműsor 2017. szeptember 10-ei adása, amely a Polgári Piknikről szól (politikai téma). Online elérhetősége: <http://hirtv.hu/szabadfogas/polgari-piknik-1403158>; *Kassza* c. vitaműsor 2010. április 29-ei adása (demográfiai téma). Online elérhetősége: <http://nava.hu/id/981610/>.

csatorna nézettsége, valamint az, hogy mennyire elérhető a közönség számára. Tehát a társalgás célja nem elsősorban a másik fél meggyőzése, hanem egyaránt implicit és explicit módon a nézőközönség megnyerése is. Erre olyan eszközök szolgálnak, mint például a nézők bevonása (*a kedves néző*) vagy pedig a másik fél megdorgálása. Megfigyelhető, hogy ha politikusok a meghívottak az egyes politikai vitaműsorokban, akkor személyes vélemények kevésbé hangoznak el, az énmegjelenítés helyett a csoportmegjelenítés érvényesül, mivel nemcsak önmaguk, hanem egy közösség nevében szólalnak fel. Ennek értelmében rendszerint a társadalmi távolság az interakció során is nagyobb a vitapartnerek között. Abban az esetben, ha a vitapartnerek politikai szakértők vagy újságírók, többnyire a felek tegeződnek, míg a politikai pártok képviselői a műsorban csak magázódnak, megszólítás esetén pedig vezetéknevvel és címmel illetik a partnert (*Kunhalmi Ágnes képviselő-asszony, Volner képviselő úr*).

5. A benyomáskeltési stratégiákat tükröző megnyilatkozások elemzése

5.1. Az énléírások megjelenése

Az előző fejezetekben áttekintettem a szociálpszichológiai és pragmatikai megközelítéseket, illetve felvázoltam a különböző énmegjelenítési eljárásokat. A feltüntetett eljárások közül hatot kiemeltem, amelyeket a továbbiakban példák segítségével körüljárók. Ezek az eljárások nem homogének, elkülönítésük nehézkesnek bizonyult. Gyakran az énléírások a társas azonosulással, múltbeli emlékekkel stb. együtt járnak. Az eljárások során rendszerint az arculatrombolás is előfordul. Kezdjük az énléírások bemutatásával!

Az énléírás (self-descriptions) meghatározása szerint az egyén önmaga jellemzését úgy alakítja, hogy az általa kívánt benyomást sugározza társainak (Leary 1995: 17). Az énléírások kifejezése megtörténhet Leech (1983) maximáinak kielégítésével. Egyes esetekben viszont arcvédő tevékenységről van szó, mikor az énléírás saját arculatunk védelmét szolgálja az esetleges arculatromboló tevékenységekkel szemben. Az énléírások esetén megjelenik a hit (vö. (1)), ami pozitív énmegjelenítést eredményez, illetőleg a tudás, az ismeretek hangsúlyozása, amellyel a benyomáskeltő azt a célját éri el, hogy társai körében a tájékozottság attribútumát viseli (vö. (2)).

- (1) (polvit04: 24:30)¹³
A: Én politikusként szeretnék hinni abba, egy új párt egyik vezetőjeként, hogy lehet a távolba is tekinteni.
- (2) (polvit02-1: 6:00)
A: Én a veszprémi helyzetet nem ismerem, de mondjuk ismerem a miskolci helyzetet.

¹³ A példák esetén megadtam elérhetőségüket, valamint jelöltem, hogy pontosan mikor kezdődik a megnyilatkozás az adott videofelvételen.

Az (1) és (2) példában a megnyilatkozások csupán az énmegjelenítésre korlátozódtak, Brown és Levinson (1978; 1987) udvariassági modelljében a „mikrofonba” történő megnyilatkozások közé sorolandók, a beszélő nem rejtette el a szándékát. Viszont az énelírások során előfordulhat, hogy a partner énjének sértésével a saját énmegjelenítésünket fokozhatjuk. Az alábbi példák ezt a jelenséget tükrözik:

- (3) (polvit02-1: 13:28)
 A: Központi utasításra.
 B: *Nem*.
 A: Önnek jó emlékei lehetnek róla, hiszen akkor egyébként ugyebár [ebből komoly=]
 B: [nekem nem voltak jó]
 A: = komoly riportokat írt a belügyminisztérium által is kitüntetve az ilyen önkormányzatoknak csúfolt tanácsok működéséről.
 B: () Mindenki dolgozott [abban az időben].
 A: [Én nem.]
 B: Hát mert fiatal vagy.
- (4) (polvit02-1: 14:58)
 A: [Az most mitől], az most mitől fontos,=
 B: [Én is egyet szeretnék kérdezni.]
 A: = [hogy] Gulyás úr hol dolgozik?
 B: [Igen?]
 A: Hát azért, mert én úgy tudom, hogy most egy szakmai beszélgetésen vagyunk. Ő ez egy olyan vita, ahol eddig szakértők ültek be és szakértők vitatkoztak.
- (5) (polvit03: 2:32)
 A: Hát a Jobbik alapvetően eléggé (0.1), hát hogy mondjam, ha finoman akarok fogalmazni, neoprimitívnek tartja ezt a plakátkampányt.

Az előbbi három példában megjelenő tartalom alapján a megnyilatkozások Brown és Levinson (1978; 1987) modelljében a „mikrofon mellé” stratégiákhoz tartoznak. A (3) példában az emlékezet találékonysága mint benyomáskeltési eljárás is megjelenik, viszont a partner múltbeli cselekedeteinek említése kontrasztba van állítva a saját cselekedettel, ezáltal az énmegjelenítés központjában az áll, hogy a partner leírásával a saját benyomását fokozza az A beszélő. A (4) példában az énelírás az utolsó mondatban szerepel, amelyben közvetett módon az a jelentés áll, hogy a partner nem tartozik a szakértők közösségéhez, ezzel szemben az A beszélő igen. Az (5) példában a beszélő nem énmegjelenítést hajt végre, hanem csoportmegjelenítést. Ez a megnyilatkozás egyúttal attribúciós számadás is, amelyben a csoport érzelmei, véleményei is megjelennek. A neoprimitív jelző erősen pejoratív, amellyel a kormány plakátkampányát becsmérli, a megnyilatkozás arculatromboló a kormány programjával szemben, egyúttal a megelőző mondatrészsel áltapintatos, azt sugallja, hogy a Jobbik véleménye ennél is negatívabb.

Mindhárom esetben a megnyilatkozások a benyomáskeltés szolgálatában álltak, azonban a megnyilatkozások a partner számára arculatrombolóak voltak. A beszélő a negatív arculatot előtérbe helyezte a pozitív arculattal szemben, a saját

énmegjelenítés előkelőbb szerepet kapott a társalgás során, a kompetitív stratégia érvényesült, mivel a beszélők a társ szándékait nem vették figyelembe, saját intencióik érvényesítése került fókuszba.

5.2. Az attribúciós számadások

Az attribúciós számadások (public attributions) arra a célra szolgálnak, hogy a benyomáskeltő saját viselkedését a kívánt szociális képnek megfelelően magyarázza (Leary 1995: 20–22). Többféle vágyott szociális képre törekedhetnek a beszélők, akár egyszerre is. A beszélő a magyarázkodással egy-egy általa véghezvitt arculatromboló tevékenységet enyhíthet, vagy az arculatrombolás szükségességét hirdetheti.

A (6) példában a beszélő a korábbi udvariatlan megnyilatkozásának enyhítésére egészíti ki a propozíciót a *ha így megfelel* félmondatlal. Ezzel tulajdonképpen a beszélő saját nagyvonalúságát, alkalmazkodását fejezi ki, egyúttal átludvarias, miközben implicit módon ellenvéleményt fejez ki.

(6) (polvit02-1: 4:45)

A: Akkor csak annyit tegyünk hozzá, a tárgyszerűség kedvéért. Ha így megfelel.

B: Így meg.

A (7) példa szerint a beszélő naprakész és tájékozott, mivel két adattal is cáfolni tudja a jelenlegi problémát, és a *láttszatprobléma* magyarázásához egy anekdota ismertetése is szükséges. Ez a megnyilatkozás nem teljesen arculatromboló a partner számára, viszont az énmegjelenítés, a benyomáskeltés stratégiája az elsődleges. A leechi fogalomkört használva egyik maxima sem teljesül:

(7) (polvit03: 7:17)

A: Hadd mondjak két adatot, amiért meggyőződésem az, hogy ez ez egy láttszatprobléma. Meg egy anekdotát.

A (8), (9) és (10) példában az egyén a „mikrofon mellé” beszél, közvetett beszédaktusokat valósít meg. A (8) és (9) példákban a grice-i minőségmaximát sérti meg a beszélő (mindkét esetben Szigetvári Viktor szólalt meg, az Együtt vezetője), a (8)-asban metafora használatával, míg a (9) példában kontradikció alkalmazásával. A (8)-as megnyilatkozásban a beszélő az őt ért külső hatásokra hivatkozva magyarázza attribúcióját, ezzel saját énmegjelenítését pozitívan gördíti tovább, míg a megnyilatkozásban említett személyről (miniszterelnök) negatív benyomást kelt. A (9) példában az attribúciós számadás mellett a társas azonosulás is megjelenik a *hazám* használatával.

(8) (polvit04: 7:40)

A: Az, hogy egyébként bárki nem ért vele egyet, gazdaállathoz szorosan kötődő ellenfélnek tekint, akinek nincsen független gondolata, azt nemcsak büszkeségből kérem ki magamnak, hanem sajnálattal mondom, ezeket a pártokat is magyar választók választották meg, erre büszke vagyok. Mindannyian büszkék lehetünk.

(9) (polvit04: 16:06)

A: Ezt nem lehet nem komolyan venni, még ha egyébként megnevettet is, miközben a hazámról beszél.

A (10) példában Németh Szilárdnak, a Fidesz képviselőjének a megnyilatkozása szintén a benyomáskeltési eljárások heterogenitását tükrözi. Az *én értem* a társas azonosulás egyik eszköze, akárcsak a *társadalom 90%-a*, amellyel a beszélő a közösség tagjaként szerepelteti a képviselt pártot, tehát a csoportmegjelenítés érvényesül. A csoport, azaz a kormánypárt, rendelkezik jó tulajdonságokkal, valamint a társadalom szolgálatában áll, annak szócsöveként jellemzi magát, itt tulajdonképpen a beszélő implicit módon kizól a közönséghez.

(10) (polvit01: 11:20)

A: Én értem, hogy az Együtt nem látja a társadalom 90%-ának akarátát, mely szerint nem akarjuk felhígítani a magyar társadalmat, nem akarunk integrálni senkit, csak kinyújtani azt az említett segítő kezet rövid időre, emberiség alapon. De a magyar társadalom bizony azt akarja, hogy biztonságban élhessen.

A (8), (9), (10) példák egyaránt arculatromboló tevékenységet jelenítenek meg, ahol a pozitív arculat másodlagos testet ölt, míg a negatív arculat a benyomáskeltés szolgálatában áll. A „mikrofon mellé” stratégiák alkalmazása során a hallgató következtetései több irányba terelődhetnek, a politikusok a tetteik magyarázatával a tévéközönség következtetéseit is irányítják. A leechi udvariassági pragmatikában lévő maximák nem teljesülnek, a benyomáskeltés során egyik maxima kielégítése sem szerepelt az egyének céljaként, tehát az udvariasság mint benyomáskeltési szempont ezekben az adatokban nem mutatkozik.

5.3. A találékony emlékezet

A valóságos vagy valótlan eseményekre való „visszaemlékezés”, vagy valóságos események elhallgatása (remembering and forgetting) gyakran előfordul az én szolgálatában (Leary 1995: 22). A politikai műsorokban a múltbeli cselekedetek kiemelése két célt szolgálhat. Egyrészt a saját és a csoportunk egy-egy jelesebb tettének említése, amellyel a csoport hallgatóságára gyakorolt benyomását fokozhatjuk, vagy pedig a másik egyén, illetve az ő csoportjának egy-egy kevésbé elfogadott múltbeli tevékenységét hangsúlyozzuk annak érdekében, hogy az egyén vagy csoportja benyomáskeltésének sikerességét gátoljuk.

Az emlékezet találékonyasága egyúttal az irónia, illetve a gúny alkalmazásával is megjelenhet. Ezt a (11) példa kiválóan szemlélteti, hiszen ez a megnyilatkozás nem releváns a politikai diskurzusban, mivel három fő nem szolgáltathat reprezentatív adatot. Itt is a „mikrofon mellé” stratégia használata történik, a minőségmaximát sérti meg a beszélő az irónia használatával. A (12) ugyancsak gúnyos megnyilatkozás, a minőségmaxima sértése retorikai alakzat és irónia használatával, a mennyiségmaxima megszegése pedig a túlzás segítségével történt meg. A (11) és (12) példa esetén megemlítendő, hogy a beszélő Kovács Gergely, a Magyar Kétfarkú Kutya Párt (MKKP) elnöke. Ez a párt elsősorban viccpártként definiálja magát, gyakran él az irónia és a humor eszközeivel, céljuk a kormánypárt és az ellenzéki pártok bosszantása. Kovács Gergely az alábbi két megnyilatkozásban eleget tesz az MKKP-től várható stílusnak, a viccpárt benyomását fenntartja.

(11) (polvit05: 0:33)

A: Egyébként szerintem tévedés lehet az ábrával. Mi is készítettünk egy háromfős reprezentatív mintán egy reprezentatív felmérést, és 66% azt mondta, hogy érvénytelenül fog szavazni.

(12) (polvit05: 13:20)

A: Aki otthon maradt, bármit lehet mondani. Lehet elment Felcsútig és utazik, s azért nem jött el, mert sok sört ivott tegnap és fáj a feje. Lehet, hogy Londonban mosogat.

A (13) példában a beszélő a másik csoport múltbéli tevékenységére hivatkozik. A (13) példa értelmezésekor elengedhetetlen annak említése, hogy Dr. Nemény András, az MSZP alelnöke hivatkozik a Jobbik egyik képviselőjére, mellette pedig a Jobbik alelnöke, Volner János foglal helyet. Saját emlékként jelöli meg, nem a csoportja nevében közöl, ezzel csökkentve a távolságot a beszélő és a hallgató között, illetve a beszélő és a szélesebb közönség között. Ezzel a megnyilatkozással az egyik vitapartner és az ő csoportjának az arculatát együttesen rombolja.

(13) (polvit05: 5:25)

A: Én azt gondolom, hogy a Jobbik teljesen világossá tette a múlt években, hogy nem kér az Európai Unióból. Én magam ott voltam a Parlamentben, amikor az egyik képviselőjük hirtelen fölállt, kapott egy uniós zászlót és kidobta az ablakon. Egy másik képviselőjük el is égette azt.

A (14) példában a beszélő a csoport korábbi pozitív cselekedetét említi meg, amely egyúttal én/csoportleírásnak is minősül. Ebben az esetben arculatrombolás nem történt, viszont a beszélő a nagylelkűség kifejezésére törekszik.

(14) (polvit01: 12:05)

A: A belügyminiszterek tanácskozásán már felajánlottuk a segítségünket.

A (15) példa szerint a beszélő arculatát partnere lerombolta, ezért védekezési stratégiát alkalmaz. A beszélgetőpartnere a beszélő csoportjának múltbéli tetteire reflektál, amely feltehetőleg valótlan eseménynek minősül. A beszélő nevetése két okból is jelölheti a zavarát: egyrészt zavarban lehet azért, mert arculatrombolást kellett végrehajtania a partnerével szemben a javítással, hogy saját benyomását visszanyerje, másrészt sarokba szorítva is érezheti magát, hiszen a megnyilatkozás további részében saját magát is korrigálta.

(15) (polvit04: 26:29)

A: Ezek, nagyon nagyon magas labdát adott nekem képviselőasszony ((nevetve)). Egyrészt a boltbezárással nem mondott igazat a Jobbikról, ez egy- ezt muszáj volt helyretennem.

Az emlékezet találékonysága többféleképpen megjelenik a társalgások során. Ez az eljárás szintén kompetitív stratégiaként működik a politikai vitaműsorokban aszerint, hogy ki milyen eseményt tud kiemelni és felsorakoztatni. A múltbéli események felidézése benyomáskeltési szempontból előkelő szerepben áll, mivel az eddigi és a jelenlegi énmegjelenítésre is hatással van, a beszélők eddigi tetteik közül a pozitívokra reflektálnak, vagy pedig a vitapartneraik negatív cselekedeteit idézik.

5.4. Az attitűdök kinyilvánítása

Az egyén attitűdjeinek megosztásával (attitude statements) olyan tulajdonságok és érzelmek hangsúlyozására törekszik, amelyekkel valószínűleg rendelkezik (Leary 1995: 19). A kinyilvánított attitűdökkel olyan érzelmek, tulajdonságok kiemelése történik meg, amelyek elvártak a beszélőtől, illetve amelyekkel olyan benyomást kelt önmagáról, amely megfelel az óhajtott képnek is. A (16) a beszélő attitűdjének kinyilvánításával egyúttal társas azonosulást is végrehajt, azok táborát erősíti, akik a menekültek ellen küzdenek, illetve hasonló álláspontot hordoz a menekültekről. Ebből kifolyólag a megnyilatkozás okáról is értesít, tehát attribúciós számadással is szembenézünk. A „mikrofon mellé” stratégia során a grice-i módmaximát megszegi a beszélő, Z. Kárpát Dániel (Jobbik), az általánosító tartalommal. A (16) alapján ismét megállapíthatjuk, hogy a benyomáskeltési eljárások határai gyakran elmosódnak.

(16) (polvit01: 4:15)

A: Azt ugyanakkor el kell mondanunk, hogy mindenféle liberális lázálommal szemben, nem lehet egy kalap alá venni az úgynevezett menekülteket, mert nem menekültekről van szó többségében.

A (17), (18), (19), (20), (21) esetén az attitűd kinyilvánítása során az érzelmeket sugalló nyelvi eszköztárhoz folyamodnak a beszélők. Az *azt gondolom/azt gondoljuk* bevezetésével explicit módon kifejezik a propozíciós tartalmat, akárcsak az *énszerintem* esetén, amellyel egyúttal érzéseiket, gondolataikat nyomatékosítják.

(17) (polvit02-1: 11:46)

A: Ehhez képest énszerintem, énszerintem indokolatlanul barátságos volt ez a találkozó.

(18) (polvit03: 3:57)

A: Én azt gondolom, hogy ez egy részről egy nagyon gyomorforgató figyelemelterelés a kormánynak akkor, amikor tudjuk, hogy a 2016-os költségvetési vita zajlik éppen az országgyűlésben.

A (18) példában a megnyilatkozás a kormány képviselőjével, jelen esetben a Fidesz ügyvezető alelnökével (Kósa Lajos) szemben arculatromboló, valamint a megnyilatkozás során attribúciós számadást is alkalmaz a beszélő, Szigetvári Viktor (Együtt). A (19) esetén az attitűd és az attribúciós számadás megjelenik, de kiegészül egy nem kívánt állapot leírásával is, megnyilatkozásával pedig egy csoportot képvisel a beszélő. A (20), (21) példákban a beszélő személye nyomatékosan megjelenik, ezzel énlírás és attitűd egyaránt nyilvánvalóvá válik, a (21) példában a beszélő pedig a „mikrofon mellé” stratégia alkalmazásával megszegi a relevancia-maximát, mivel bizonyos feltételekre célzást tesz, valamint további következtetésekre ad okot, miszerint a jelenlegi hozzáállás nem emberséges és nem példamutató.

(19) (polvit05: 7:08)

A: Azt gondoljuk, hogy gyűlölettel nem lehet kommunikálni. Tehát egy erős gyűlöletkampánnyal állunk szembe, amelyik egy szomorú országot hoz létre.

- (20) (polvit02-1: 6:41)
A: Én, ahogy láttam és természetesen csak az érzéseimet, véleményemet tudom mondani. Kifejezetten egy () helyzet volt.
- (21) (polvit05: 29:16)
A: Énszerintem az van, hogy akik háború elől menekülnek, azokat, énszerintem illik befogadni.

Láthattuk, hogy az attitűdök kinyilvánítása során a csoportbeli azonosulás, személyes élmények szintén megfigyelhetőek, illetve ezen attitűdök megosztása további következtetéseknek ad lehetőséget a nézőközönség/hallgató számára. Például a (17) szerint a beszélő kínosabb találkozási számított, vagy pedig a (21) alapján a jelenlegi álláspontok szerint nem akarják befogadni a menekülteket, miközben az emberségesség ezt követeli meg. Az attitűdök kinyilvánítása során kevésbé találkozhattunk arculatromboló megnyilatkozásokkal, valószínűleg azért, mert ebben az esetben a kompetitív tevékenység helyett a beszélő önmagára összpontosít.

5.5. Társas azonosulás

Leary (1995) szerint az adott személyekkel való azonosulás, vagy azoktól való elhatárolódás, azaz a társas azonosulás (social association) a nyilvánosság előtt benyomáskeltési stratégiának is tekinthető (Leary 1995: 28–30).

A (22) példában a beszélő állításával egy adott csoporthoz való tartozását fejezi ki, illetve a csoport attitűdjét is nyilvánosságra hozza, amellyel minden bizonnyal ő is rendelkezik.

- (22) (polvit01: 20:14)
A: Én sem mondom, hogy a bölcsek köve a miniszterelnök vagy a mi zsebünkben van. De azt várjuk, hogy jobb lesz.

A (23) példában a beszélő megnyilatkozásában a miniszterelnök elhatárolódását fejezi ki bizonyos csoportoktól, viszont egyúttal a miniszterelnök viselkedésétől való, saját (Kunhalmi Ágnes–MSZP) és a vitapartnereinek az elhatárolódását sugallja. Az utolsó mondatával pedig a körülötte lévő vitapartnerek álláspontjával azonosul, és a közös pont megragadásával a beszélő a „mikrofonba” stratégiát választotta, az orvoslás közelítő udvariassággal eljárást, mivel a hallgatóhoz való közeledését, szimpátiáját fejezte ki. A (24) esetén a közös pontok ellenére a beszélő a saját (Volner János), és egyúttal csoportjának (Jobbik) az elhatárolódását fejezi ki a kormánytól, mivel érzékelteti, hogy a kormánynak és a beszélő pártjának van közös pontja vagy célja, ugyanakkor ennek megléte nem feltétele a kormány támogatásának. A beszélő és a képviselt párt az ország akaratának támogatását sugallja, és a néphez való közeledési szándékát közli.

- (23) (polvit04: 11:53)
A: Az Európai Uniót, ez így van, csak ellenségképnek ugyanúgy beállította a miniszterelnök az elmúlt időszakban. Brüsszel az ellenség, a kommunisták az ellenség, a sorosbérecek az ellenség. Ebben egyetértünk.
- (24) (polvit05: 3:53)
A: Ugyanazt akarjuk, de nem a kormányt támogatjuk, hanem az országot, és hogy ne legyen kurta Magyarország ().

A (25) esetén a beszélő a társas azonosulás során a csoport attitűdjét is megjeleníti. A *nemzeti ügy* használatával a beszélő a pártját a nemzet képviselőjeként helyezi el, amellyel azt sugallja, hogy a párt viselkedése nemes és központi ügy. A „mikrofon mellé” stratégia által a beszélő közvetett módon, célzással megszegi a relevanciamaximát, s ezzel a hallgató, jelen esetben a nézőközönség azon következtetését érheti el, hogy csak az ő tetteik állnak az ország mellett.

(25) (polvit05: 4:16)

A: Fontos az, hogy kiálljunk az ország érdekében. Nem politikai kérdés lett, hanem nemzeti ügynek tekintjük.

A társas azonosulás révén a benyomáskeltő elhelyezi magát a társadalomban. Ezzel az eljárással kifejezi, hogy melyik csoporthoz tartozik, vagy pedig nem tartozik, egyúttal magára vállalja, hogy a csoport mely tulajdonságait képviseli. A társas azonosulás által azon szociális kép képviselőjévé is válik, amelyet a csoportja is hordoz, de egyúttal a nép, a többség mellett helyezi el magát a beszélő(k), tehát a közönség irányába azt közvetíti, hogy az ő akaratuk szerint cselekszik/cselekszenek, amely a politikusok tekintetében tulajdonképpen a kívánt benyomást jelent(het)i.

5.6. Engedelmesség és konformitás

Az egyén a viselkedésével alkalmazkodik a társas normákhoz, illetve a másik fél által előnyben részesített elvekhez (conformity and compliance) (Leary 1995: 30–31). Ezek a társas normák a kultúra és a kontextus által determináltak.

A (26) példa első fele megfelel a politikai vitaműsorok által elvárt köszönésnek, viszont a második fele a műsortípus normái számára nem megfelelő. A vitaműsorok során elsősorban a magázó forma érvényesül a partnerek között és a moderátorral szemben is, amely tulajdonképpen az udvariasabb forma. A (26) példa beszélője a további megnyilatkozásaiban (a korpuszban) gyakorlatilag csak magázó formát használt, viszont a *sziasztok* feltehetőleg a nézőközönséghez való kiszólás.

(26) (polvit05: 0:33)

A: Jó estét, sziasztok!

A (27) és (28) példák esetén megjegyzem, hogy *A* a moderátor szerepét töltötte be. A (27) és a (28) példákban a beszélő szóátvételt kér a partnerétől. A (28) példában a beszélő arculatromboló aktust hajt végre, amely során partnerét kijavítja, viszont a második tagmondat alkalmazásával enyhíti az arculatfenyegető aktust, hiszen hozzáteszi, hogy ezt saját tudása és tájékozottsága alapján jelentheti ki. Ha pedig a leechi udvariassági elméletet alapul vesszük, akkor az egyetértés-maximát nem alkalmazza a beszélő, viszont az enyhítéssel a nézeteltérés minimalizálására csekély módon törekszik:

(27) (polvit05: 5:43)

A: Bocsásson meg, ezt a Jobbik még soha nem mondta. Legalábbis én nem hallottam.

A (28) szerint az *A* beszélő a szóátvétel után saját attitűdjét is kinyilvánítja a *B* számára, illetőleg saját arculatát óvja a konfliktus elkerülésével. Ezzel szemben a beszélő nem kér bocsánatot, hanem a szociális térben elfoglalt helyét fekteti le:

(28) (polvit05: 8:27)

- A: Bocsásson meg, ezt az alelnök úrnak mondja, ne nekem. Én nem gondolom, hogy Orbán Viktor ki akarja vezetni Magyarországot az Unióból.
B: Alelnök úrral vagyok ilyen szempontból vitában, természetesen.

A (29) esetén a beszélő teljes mértékben átlépi a társas normák által elvárt viselkedést. Ez a megnyilatkozás nyilvánvalóan arculatromboló a partnerrel szemben, amellyel a másik fél szavahihetőségét kérdőjelezte meg, egyúttal annak az eddigi énmegjelenítését rombolta le a beszélő. A benyomáskeltő a „mikrofonba” stratégián belül az arcfenyegetés pőrén alstratégiát hajtotta végre, mivel feltehetőleg nem tartott a beszédpartnerre reakciójától, és az arculat védelmét felfüggesztette:

(29) (polvit01: 3:17)

- A: Sima hazugság, amit az előbb hallottunk.

A (30)-ban a beszélő megnyilatkozása látszólag udvariasnak hat, a szóátvételt bocsánatkéréssel enyhíti, viszont egyúttal arculatromboló aktust hajt végre azzal, hogy a partnere viselkedését minősíti, a beszélő negatív arculata lép érvénybe.

(30) (polvit02-1 13:12)

- A: Ezt nem is mondtam, bocsánat, akkor nem figyelt rá, amit mondtam.

Az általam vizsgált vitaműsorokban az engedelmesség és konformitás korlátait a vitapartnernek gyakran átlépték annak érdekében, hogy az eddig felépített benyomásukat védelmezzék (l. (30) példa), valamint saját arculatuk védelmében a partnerrel szemben követtek el arculatromboló aktust.

6. Összegzés és kitekintés

Napjainkban az udvariasságkutatás igen népszerű területté vált a nyelvészeti vizsgálatokban, viszont a magyar nyelvhasználatra vonatkozó pragmatikai kutatásokat még nem merítették ki. Különösképpen az általam választott téma, a benyomáskeltés a szakirodalomban jelenleg kevésbé vizsgált terület.

A kutatás során a szociálpszichológiai és a pragmatikai megközelítések kapcsolódási pontjait igyekeztem feltárni, a benyomáskeltésről alkotott definíciókat és elméleteket összekötni. A benyomáskeltés a pragmatikaelméletek szerint elsősorban az udvariassághoz tartozik, tehát az eddigi szakirodalom szerint nem egy önálló jelenséggel állunk szemben, hanem az udvariasság egyik aspektusával.

Az elemzés során a politikai vitaműsorokat tartalmazó korpuszomban lévő példákat csoportosítottam aszerint, hogy a szociálpszichológiában felvázolt eljárási stratégiák hogyan tükröződnek a megnyilatkozások által. A hat eljárás (az énlíráások, az attribúciós számadások, a találékony emlékezet, az attitűd kinyilvánítása, a társas azonosulás, illetve az engedelmesség és konformitás) gyakran nem választható el egymástól, egy megnyilatkozáson belül több stratégia is érvényesülhet. A besorolás a saját intuícióm által történt, az alapján, hogy melyik eljárást tartottam a legszembetűnőbbnek.

A tanulmányom elsődleges célja az volt, hogy körüljárjam a benyomáskeltési stratégiák jellemzőit. A kutatás során a politikai vitaműsorokban megjelenő eljárásokat vettem alapul, melyek minden bizonnyal eltérő tulajdonságokkal bírnak a

hétköznapi társalgásokkal szemben, tehát ezek az eredmények tulajdonképpen egy bizonyos diskurzustípusra vonatkoznak. A későbbiekben érdemes lenne ezt a kutatást kiterjeszteni a hétköznapi diskurzusokban megjelenő benyomáskeltési stratégiákra is. További szempontként figyelembe vehető az eltérő nemek és korosztályok benyomáskeltési stratégiáinak használata, viszont tanulmányomban eltekintettem ettől a feltételtől, akárcsak a szakkifejezések használatától, amelyek bizonyára a benyomáskeltés szempontjából további kérdéseknek adnak teret. A nyelvhasználatra vonatkozó benyomáskeltés vizsgálatához külön kutatások szükségesek magáról az iróniáról, a bókról, a humorról, a metaforákról, a frazémákról, valamint a beszédaktusok alkalmazásáról. Ez lehetőséget nyújthat a tudatosság felmérésére a beszélők nyelvi választásaiban, miszerint a tudatosság foka a különböző szituációkban milyen mértékeket ölt (vö. Verschueren 1999). A politikai vitaműsorokban szereplő egyének választásait feltehetőleg a tudatosság nagyobb mértékben determinálja, míg a hétköznapi diskurzusokban alacsonyabbnak mutakozhat.

A kutatás céljának meghatározásakor felvettem azt a kérdést, hogy vajon a benyomáskeltés kooperatív vagy kompetitív jelenség a beszédpartnerek között? Az elemzés során elsősorban Brown és Levinson (1978; 1987) modelljét alkalmaztam két okból kifolyólag. Először is azért, mert az arculat fogalma szociálpszichológiai gyökerekkel rendelkezik, másfelől pedig az arculat kettős természete miatt, hiszen a kompetitív és kooperatív stratégiák párhuzamosságot mutatnak a negatív és pozitív arculattal.

A politikai vitaműsorok vizsgálata során szembeűnő volt, hogy a vitapartnerek nem rendelkeztek azzal a vággyal, hogy intenciók és igényeik a partner számára egyaránt megfelelőek legyenek, tehát a pozitív arculat háttérbe szorult. Ezzel szemben a résztvevők azon vágya, hogy tetteik és szándékaik végrehajtásában a vitapartnerük ne akadályozza őket, azaz a negatív arculat, kifejezetten megmutatkozott a viták során. A vitapartnerek gyakran csak a kívánt benyomás elérésére törekedtek a vitaműsorok alatt, ami a negatív arculatnak felel meg. A résztvevőknek a benyomáskeltési stratégiák alkalmazásakor ezekben az esetekben tulajdonképpen arculatromboló szándékuk is volt, a jelenlévők kompetitív módon törekedtek a minél jobb benyomás keltésére a vitaműsor alatt. A politikai vitaműsorokban a benyomáskeltés kompetitív stratégia, és rendszeresen arculatromboló.

A kutatás eredményei igazolták, hogy a benyomáskeltés vizsgálata szükséges a nyelvészeti kutatásokban, hogy minél részletesebb képet kapjunk a nyelvhasználatról és a nyelvhasználók motivációjáról. Ugyanakkor a benyomáskeltés komplex jelenség, amely különböző tudományok és elméletek kooperációját kívánja. A benyomáskeltés vizsgálatakor az udvariasságelméletek, a funkcionális pragmatika, a filozófia és a szociálpszichológia kiegészítik egymást, s ezek együttműködése gyümölcsöző lehet a további kutatások során is.

Köszönetnyilvánítás

Szeretném megköszönni Németh T. Enikőnek a sok segítséget, valamint hálával tartozom Komlósi Boglárkának, Németh Zsuzsannának és a tanulmány anonim lektorainak, akik építő megjegyzésekkel és értékes tanácsokkal láttak el engem.

Hivatkozások

- Allwood, Jens 2007. Cooperation, Competition, Conflict and Communication. *Gothenburg Papers in Theoretical Linguistics* 94:1–14.
- Balogh Katalin 2003. A nyelvészeti udvariasság-elméletek jelentősége a nyelvoktatás számára. *Tudományos Évkönyv 2002: Hid kelet és nyugat között*. Budapest: Budapesti Gazdasági Főiskola. 336–342.
- Brown, Penelope – Stephen C. Levinson 1978. Universals in language usage. Politeness phenomena. In Esther N. Goody (szerk.) *Questions and Politeness. Strategies in Social Interaction*. (Cambridge Papers in Social Anthropology 8) Cambridge: Cambridge University Press. 56–289.
- Brown, Penelope – Stephen C. Levinson 1987. *Politeness. Some Universals in Language Usage*. (Studies in Interactional Sociolinguistics 4) Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Forgas Joseph P. 1994. *A társas érintkezés pszichológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Fraser, Bruce 1990. Perspectives on politeness. *Journal of Pragmatics* 14/2:219–236. doi:10.1016/0378-2166(90)90081-N.
- Goffman, Erving 1959. *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York: Doubleday.
- Grice H. Paul 1975/2001. A társalgás logikája. In Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.) *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest: Osiris Kiadó. 213–227.
- Haugh, Michael 2013. Im/politeness, social practice and the participation order. *Journal of Pragmatics* 58:52–72. doi:10.1016/j.pragma.2013.07.003.
- Jefferson, Gail 2004. Glossary of transcript symbols with an introduction. In Gene H. Lerner (szerk.) *Conversation Analysis: Studies from the First Generation*. (Pragmatics & Beyond New Series 125) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 13–31. doi:10.1075/pbns.125.02jef.
- Leary, Mark R. 1995. *Self-presentation: Impression Management and Interpersonal Behavior*. Madison: Brown & Benchmark Publishers.
- Leary, Mark R. – Robin M. Kowalski 1990. Impression management: A literature review and two-component model. *Psychological Bulletin* 107/1:34–47. doi:10.1037/0033-2909.107.1.34.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
- Leech, Geoffrey N. 2014. *The Pragmatics of Politeness*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Nemesi Attila László 2000. Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelv* 96/4:418–463.
- Nemesi Attila László 2004. Udvariasság és racionalitás a nyelvhasználatban. In Ivaskó Livia (szerk.) *A kommunikáció útjai*. Budapest: Gondolat Kiadó, MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport. 157–179.
- Nemesi Attila László 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Budapest: Loisir Könyvkiadó.
- Németh T. Enikő 2004. Racionalitási és interperszonális elvek a kommunikációban. In Ivaskó Livia (szerk.) *A kommunikáció útjai*. Budapest: Gondolat Kiadó, MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport. 131–155.

- Potter, Jonathan 1998. Discursive social psychology: From attitudes to evaluative practices. *European Review of Social Psychology* 9/1:233–266. doi:10.1080/14792779843000090.
- Schirm Anita 2009. A televíziós beszélgetőműsorok nyelvi szabályszerűségei. In Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.) *A kommunikáció nyelvészeti aspektusai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 222–227.
- Schlenker, Barry R. 1980. *Impression Management. The Self-concept, Social Identity, and Interpersonal Relations*. Monterey: Brooks/Cole Publishing Company.
- Szili Katalin 2007. Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 131/1:1–17.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. London: Arnold Publishers.

Függelék

A példákban használt konverzációelemzési konvenciók (Jefferson 2004):

- (.) mikropauza; nagyon rövid szünet, körülbelül egy szótagnyi hosszúságú
- (2.0) megmért szünet (másodperc.tizedmásodperc)
- [nem a bal oldali zárójel az átfedés kezdetét jelzi
[persze
nem] a jobb oldali zárójel az átfedés végét jelzi
persze]
- = egyenlőségjel kapcsolja össze ugyanazon beszélő folyamatos megnyilatkozásának részeit, ha azokat a másik beszélő közbeszólása miatt az átírásban el kell szakítani egymástól; egyenlőségjel jelöli azt is, ha két megnyilatkozás között nincsen intervallum, de átfedés sincs.
- .h lélegzetvétel
- .hh hangosabb, hosszabb lélegzetvétel
- () érthetetlen közlést jelöl
- aha, a vessző a szó végén emelkedő intonációt jelez
- aha. a pont a szó végén eső intonációt jelez, amely nem minden esetben esik egybe a megnyilatkozás végével.
- AHA a nagybetűvel való kiemelés a hangerő növekedését jelzi
- a:ha a kettőspont a magánhangzó megnyúlását jelzi
- a kötőjel a megszakítás jele
- ((torokköszörülés))
a kettős zárójel a nem nyelvi hangjelenségeket jelzi
- >aha< a jel két eleme közé eső beszédszakasz tempója gyorsabb
- <aha> a jel két eleme közé eső beszédszakasz tempója lassabb

A szerzőről

Szabó Éva az SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola Elméleti Nyelvészet Programjának a hallgatója. Érdeklődése középpontjában a funkcionális pragmatika és a diskurzuselemzés áll, azon belül főként az udvariasság és a benyomáskeltés vizsgálata.

Elérhetősége: szalayeva0823@gmail.com

A kontrasztív topik inverzhatókori rejtélye – ami nincs is

Farkas Judit

PTE Nyelvtudományi Tanszék

Alberti Gábor

PTE Nyelvtudományi Tanszék

Összefoglaló

Kiindulópontunk a *hatókori elv*, amely szerint a magyarban az ige előtti bővítmenyek hatókori sorrendje megfelel a szórendnek. Ezen elv alól viszont mintha kivételt képezne a kontrasztív topik specifikálójában álló kvantor- vagy más ω operátorkifejezés, amelynek mintha inverz hatóköre lenne a kontrasztív topikot kötelezően követő fókuszhoz képest: $Foc > \omega$, a szórend ellenében. Az inverzhatókori rejtélyre kidolgozott Gyuris-féle megoldási javaslat egyik eleme a következő – megmagyarázatlan – megfigyelés: csak azok a kontrasztív topikot tartalmazó magyar mondatok jól formáltak, amelyeknek van egy olyan jól formált megfelelőjük, amelyben a kontrasztívan topikalizált ω kifejezés posztverbálisan helyezkedik el. Azt állítjuk, hogy ebből a „jól formált megfelelőből” egy számos magyar szintaktikai jelenségre sikerrel alkalmazott maradványmozgatásos technikával úgy hozhatjuk létre a „problemátikus” szórendi változatot, hogy inverzhatókori rejtélyről beszélni egyszerűen okafogyottá válik, mert az $Foc > \omega$ egyenes hatókori sorrenden az elvégzett maradványmozgatás nem változtat.

Kulcsszavak: inverz hatókör; kontrasztív topik; maradványmozgatás

1. Bevezetés

Kiindulópontunk É. Kiss *hatókori elve* (É. Kiss 2002: 25): a magyarban az ige előtti bővítmenyek hatókori sorrendje megfelel a szórendnek (1a), kivéve a kontrasztív topik specifikálójában álló kvantorkifejezést (1b). Utóbbinak mintha inverz hatóköre lenne, hiszen az (1b) jelentése nem az (1a)-ével egyezik meg ('az összes regény elég népszerűtlennek bizonyult'), hanem az (1c)-ével ('kevés szorgalmas diák van'), amelynek az (1c') egy kissé szokatlan, de nem elfogadhatatlan változata. Az erre az inverzhatókori rejtélyre (IHR) kidolgozott Gyuris-féle megoldási javaslat (Gyuris 2009: 150) egyik eleme a következő – megmagyarázatlan – megfigyelés: csak azok a kontrasztív topikot tartalmazó magyar mondatok jól formáltak, amelyeknek van egy olyan jól formált megfelelőjük, amelyben a kontrasztívan topikalizált kifejezés posztverbálisan helyezkedik el. *Bázisváltozatnak* elkeresztelve ezt a

változatot, rögtön fel is vethetjük sejtés gyanánt, hogy az (1b) szerkezettypus bázisváltozata az a szerkezettypus, amit az (1c) vagy az (1c') szemléltet.¹

(1)	a.	Minden regényt \KEvés diák olvasott el.	MIND > KEVÉS
	b.	/MINden regényt \KEvés diák olvasott el.	KEVÉS > MIND (?)
	c.	\KEvés diák olvasott el minden regényt.	KEVÉS > MIND (?)
	c'.	?\KEvés diák olvasott \MINden regényt el.	KEVÉS > MIND

Mielőtt belemerülnénk a részletekbe, tekintsük át az iménti példaszor segítségével a Gyuris (2009: 35) által (is) alkalmazott prozódiai jelöléseket! A kontrasztív topikra jellemző emelkedő hangsúlyt jelöli a '/' szimbólum, míg a fókuszra jellemző eső hangsúlyt a '\ mutatja meg; a kiemelkedően erős szótaghangsúlyra pedig nagybetűs írásmóddal utalunk. Ez utóbbit viszont csak akkor tesszük, ha ez releváns a tárgyalás menetében, ugyanis például a (nem kontrasztív) topik hangsúlyviszonyainak a kérdésében mind a mai napig oly annyira nincs konszenzus (Gyuris 2009: 25–27), hogy súlyos – de jelen témánk szempontjából főleg – bonyodalmakat vennék a nyakunkba, ha megpróbálnánk elköteleződni valamelyik nézet mellett. Abban viszont egyértelműen elkötelezzük magunkat Gyuris (2009: 39) álláspontja mellett, hogy az emelkedő kontrasztívtopik-dallamot feltétlenül követi a mondatban egy eső kontrasztív hangsúly (1b), amelynek a viselőjét mi is jogosnak tartjuk (egy később pontosítandó értelemben) fókuszra tekinteni. Továbbfejlesztjük ezáltal (ld. 4.1.) a Gyuris (2009: 29–31) által alapul vett É. Kiss-féle operátorzóna-modellt (É. Kiss 2002), explicitté téve azt, ami Gyuris (2009) könyvében nem kap sehol konkrét szintaktikai reprezentációt, miszerint a negáció (NegP), valamint a *mind*-del és *is*-sel alkotott frázisok (DistP) is egy bizonyos „dimenzióban” fókuszra szolgálnak (ld. még Surányi–Turi 2017: 234), a „klasszikus” azonosító-kirekesztő fókusz (É. Kiss 1998) mellett. Úgy ítéljük meg, hogy jelen tanulmány kontextusában a terminológiai zavart úgy kerülhetjük el, ha É. Kiss (2002)-t követve *predikatív* funkcióról beszélünk majd e dimenzió kapcsán (ami *topik* funkcióval áll szemben), mivel valóban a hagyományosan a finit igéhez társított predikatív funkció általánosításáról van szó. Laczkó *predicate portion* néven említi a mondatszakaszt (Laczkó 2016: 217), amelyet az ilyen funkciójú elemek alkotnak. Lényegében a Varga által *Comment*-nek nevezett funkcióról/mondatszakasról van szó (Varga 2016: 46).

Olyan magyarázatot javasolunk az IHR-re, amelynek ötletét igéből képzett főnévi fej körül kiépülő „nagy méretű” főnévi szerkezeteket tartalmazó mondatok sugallták, amelyeknek bizonyos változataiban e főnévi szerkezetek kettéválnak: ún. maradványmozgással kilép belőlük egy „szószor” (Alberti–Farkas 2017b: 883–891). Tanulmányunk fő állítása az, hogy az IHR-t produkáló kontrasztívtopik-prozódiaát mutató főnévi kifejezések ugyanilyen „kilépett szószorok” propozicionális szemantikai

¹ Az (1) példaszorban szerepeltetett relációs képletek egyelőre csupán azt a célt szolgálják, hogy az olvasó könnyebben kösse a példaszorhoz a szövegben hozzátársított jelentéshez. Később is döntően ez lesz a képletek funkciója. A zárójelben szereplő kérdőjelek ezúttal a következő hiányosságokra, bizonytalanságokra utalnak. (1b): később majd azt állítjuk, hogy igenis van egy kontrasztívtopikalizált kifejezés, amely maximális hatókörrel bír (de az nem a *mind*-operátoros kifejezés, még ha ez is a látszat): CTOP > KEVÉS > MIND. (1c): a *mind*-es kifejezést lehet úgy is hangsúlyozni (bár ezt sokkal nehezebben ismerik fel a beszélők), hogy az (1a) jelentés adódjon: ?MIND > KEVÉS (ld. É. Kiss 2002: 121).

értékkel, a mondatbeli főnévi szerkezetek közötti hatóköri viszonyokat nem befolyásolják, és ily módon egyszerűen okafogyottá válik inverzhatóköri rejtélyről beszélni.²

A 2. szakaszban fejtjük ki e megközelítést, néhány „sokat mondó” példán szemlélítve a részleteket (ahol az ördög lakik). A 3. szakaszban tágabb perspektívába helyezzük az előbbi bekezdésben említett maradványmozgást, hogy motiváltabbá tegyük az IHR-re adott megoldást. A 4. szakaszt szánjuk a Gyuris (2009) által módszeresen feldolgozott IHR-produkáló esetek alaposabb áttekintésének, miközben – mintegy melléktermékként – lefektetjük egy kétdimenziós operátorzóna-elképzelés alapjait. A tanulmányt rövid összegzés zárja az 5. szakaszban.

2. Az inverzhatóköri rejtély okafogyottá válik

2.1. Kontrasztívtipikalizált főnévi szerkezetek kettéválása

Mint említettük, az IHR-re javasolt megoldásunk ötletét igéből képzett főnévi fej körül kiépülő főnévi szerkezeteket tartalmazó mondatok sugallták: olyanok, mint például a (2)-ben az *elküld* igéből képzett *elküldés* deverbális főnév frázisa.

Ugyanaz a szósor az intonációtól függően azt is jelentheti, hogy mind X, mind Y kolléga esetében ellenzi a beszélő az elbocsátást (2a), de azt is jelentheti, hogy együttes elbocsátásukat ellenzi (2a'). A (2a') jelentést könnyebb indokolni: az *ellenez* ige tárgyi összetevője azt az opciót nevezi meg, miszerint mindkét kolléga elbocsátatik; ugyanúgy, mint ha a tárgyi helyen alárendelt mondathoz folyamodnánk, imígyen: „Ellenzem azt, hogy [mindkét kollégát elküldjék] (de az egyiküket elküldhetik)”. A (2a) jelentés levezetése kevésbé nyilvánvaló, amint azt a következő alárendelt mondatos parafrázis sugallja, ahol az eredeti birtokos birtokától elszakítva szerepel: „*Mindkét kolléga esetében* ellenzem azt, hogy [az illető kollégát elküldjék]”, vagyis az a javaslat, hogy egyik kollégát se küldjék el. A (2a) változat elemzését a kvantor-jegy felszivárgására alapíthatjuk, általánosítva Kenesei fókuszjegy-perkolációs javaslatát (Kenesei 1998: 223–225): a felszivárgó MIND-jegy mintha az *elküldés* N fejhez kapcsolódna, a tárgyi kifejezésnek mondat szintű kvantorértelmezést adva ('mindkét elbocsátást ellenzem').³

² Szeretnénk még előrebocsátani, hogy e tanulmányt pragmaszemantikai érdeklődésű olvasóknak szánjuk, hiszen az inverz hatókör problematikája legalább annyira pragmaszemantikai kérdés, mint szintaktikai. Így megoldásának döntő ötlete is éppúgy lehet pragmaszemantikai, mint szintaktikai. Az e cikk mögött álló kutatásban arra jutottunk, hogy a meghatározó ötlet döntő eleme történetesen szintaktikai: úgy mozog egy szintaktikai összetevő, hogy előzőleg kimozog belőle egy komponense; minderről részletes szintaktikai elemzésekkel Farkas és Alberti (2017) „komplementertanulmánya” szolgál. Elvászthatatlan persze ettől a maradványmozgató hipotézistől az a pragmaszemantikai faktor, hogy a „maradvány” (a látszattal ellentétben) nem személy- vagy tárgyentításokra vagy ilyenek halmazaira referál, hanem propozícióra, illetve másodlagosan azok alternatíváira.

³ Ezt a „külső olvasatot” Kenesei (1998) egy olyan tetszőleges jegyítípus felszivárgásáról szóló általános szabály specifikálásával nyeri, amelyre korábban Horvath (1997: 548) bizonyos magyar alárendelt kérdő szerkezetekben megfigyelhető kérdőjegy-felszivárgást (Horvath 1997: 547–557) magyarázó elméletet épít. Mi pedig, mint látható, az univerzáliskvantor-jegyre, a MIND-jegyre alkalmazzuk az általános szabályt. Ennek meghatározó tényezője az, hogy a felszivárgó jegy eredeti pozíciója megszűnik adott típusú operátorként szolgálni (Horvath 1997: 549–550). Ami a formális elemzést illeti, míg a *mind* kvantordetermináns-prefixum

(2)	a. [Mindkét kollégának az elküldését] \ELlenzem.	M2 > ELL. > KÜLD
	a'. /[MINDkét kollégának az elküldését] \ELlenzem.	ELL. > M2 > KÜLD
	b. Mindkét kollégának \ELlenzem az elküldését.	M2 > ELL. > KÜLD
	b'. /MINDkét kollégának \ELlenzem az elküldését	ELL. > M2 > KÜLD

Mi történik, ha a birtokos „megszökik” a birtokos szerkezetből (Szabolcsi–Laczkó 1992)? Logikusan azt várhatnánk, hogy csak a külső olvasat marad meg, de ehelyett azt figyelhetjük meg, hogy a kétértelműség a birtokos „megszökését” követően is fennmarad (2b-b'). Erről úgy adhatunk számat az Alberti (2004) által javasolt maradványmozgatásos technikával, amelyet számos további magyar szintaktikai jelenségre sikeresen alkalmaztunk (Alberti–Farkas megj. előtt; 2017a), hogy mindkét mondat esetében – függetlenül attól, hogy a jegyperkolációs *intermezzo* bekövetkezik-e – a tárgyi DP úgy emelkedik preverbális operátorpozícióba, jelesül kvantorba (2b), illetve kontrasztív topikba (2b'), hogy jobb szélét kivetí magából (azaz az *elküldését* komponenst; ld. Alberti–Farkas (2017b), illetve a jobb perifériáról általában ld. Alberti–Farkas–Szabó (2015)).⁴ Ami a lényeg: a maradványmozgatás ezek szerint semmiféle pragmaszemantikai hatással nem jár, legalábbis ami a vonzathatóköri viszonyrendszert illeti.

2.2. Kontrasztívtopikalizált propozíciószerű szerkezetek kettéválása

Az a javaslatunk, hogy a (3a)-ban megismételt fenti (1c') mondatból (mint Gyuris-féle „jól formált megfelelőből”, azaz bázisváltozatból) ugyanilyen maradványmozgatással hozzuk létre a (3b) néven újraközlött (1b)-t a propozíciós értékű [*MINDen regényt el*]

morfológiailag egy főnévi szerkezetbe mélyen beágyazott elemhez kapcsolódik, addig a MIND-jegy pragmaszemantikai kontribúciója olyan, mintha az adott főnévi szerkezet fejéhez tartozna. A (2a) külső olvasatban tehát a mátrixige tárgya számít a mátrixige mondat szintű információszerkezetében kvantornak, míg a (2a') belső olvasatban ugyanennek a tárgynak a hangtanilag megjelölt kontrasztívtopik-pozíciója egyértelművé teszi, hogy a kvantor státusz az adott tárgyi kifejezés összetett belső szerkezetében lévő birtokoshoz tartozik. Mi ezek után a (2a) külső olvasatban e birtokos belső információszerkezeti funkciója? Már nem szolgál kvantorként a befogadó főnévi szerkezeten belül a tárgyalt jegyfelszívárgás miatt, de mivel a fej előtti „előtérbe állíttósága” megmarad a deverbális nominális szerkezeten belül, a főnévi fej (nem kontrasztív) topikjának tekinthetjük.

⁴ Mint az egyik névtelen bíráló rámutat, a *jobb szél* kifejezés különösen hat olyankor, amikor egy szintagma közel felét vagy pláne nagyobb felét kitevő hanganyagra utalunk ilyen módon. Tisztázzuk ezért, hogy egy szintagma lexikális fejéhez vagy bármelyik benne szereplő magasabb szintű funkcionális fejhez képest az adott fejhez (jobb oldali) komplementumként kapcsolódó szintagmarészletet említjük majd *jobb szél/periféria* gyanánt (méretétől függetlenül), amennyiben az ebben a megfogalmazásban rejlő alulspecifikáltság nem okoz félreértést. A (2b-b') mondatok esetében például az [az elküldését] egy DP-t alkotó szintaktikai egység, amely a birtokost a specifikálójába befogadó Q_NP funkcionális projekció Farkas, Szabó és Alberti tanulmányában Q_N jelölésű fejéhez képest tekintendő „jobb szélnek”, azaz a Q_N fejhez komplementumként kapcsolódó mondatszakasznak (Farkas–Szabó–Alberti 2017). Megjegyezzük, hogy akkor is egyetlen DP összetevő kivetéséről volna szó, hogyha ez a DP maga is (az N fejhez képest) hosszú jobb perifériával bírna: pl. [az elküldését a mostanában egyre több munkát elnyerő, bár még így sem kifejezetten nyereséges cégünktől]. Nem kell tehát egy súlyosabb „kivetni való” periféria esetében arra gondolni, hogy (feltétlenül) több extrakciós lépés homályos kombinációjáról van szó. És hogy mi a célpontja és a kiváltója ezeknek az evakuáló mozgatóknak, arra a 2.5. pontban adunk választ.

összetevőt kontrasztívtopikalizálva (a fókusz fölött), miután extraktáljuk az [e/] „jobb szél”.⁵ És ezzel oly módon oldjuk meg az IHR-t, hogy egyszerűen okafogyottá válik a probléma egyszer s mindenkorra, hiszen a (3a)-beli KEVÉS > MIND hatóköri sorrend a maradványmozgatás nem változtat (3b).

Ezen a ponton elkerülhetetlen, hogy egy bekezdésben meggyőzzük a szintaktikai érdeklődésű olvasókat mindennek lehetőségéről. Kiindulópontunk May (1985) általánosan elfogadott koncepciója a szintaktikai szerkezetek és a hatókör-szemantika kapcsolatáról: ahhoz, hogy X-nek hatóköre legyen Y felett, X-nek k-vezérelnie kell Y-t (ily viszonyban van a fej és a specifikálója a komplementumával, beleértve az utóbbi mondatrész minden belső egységét). Elemzésünk szempontjából az a döntő, hogy a szóban forgó mondat élén álló NP/DP/kvantált kifejezés be van ágyazva egy nagyobb, propozíciónak megfelelő konstituensbe, ahonnan nem k-vezérel a fókusz, mint azt a (3b') címkes szintaktikai reprezentáció szemlélteti (NB: a szürke tartományban a [minden regényt] kvantorkifejezés még a [kevés diák] operátorkifejezés nyomát sem vezérli). Megjegyzendő, hogy a k-vezérlésnek azt az erendő definícióját vesszük itt alapul, miszerint egy csomópont a szintaktikai fában a testvércsomópontokat és az azok által dominált csomópontokat k-vezérel.⁶

- (3) a. [?]\KEvés diák olvasott [\MINden regényt el] KEVÉS > MIND
 a'. \KEvés diák olvasott el minden regényt. KEVÉS > MIND / [?]MIND > KEVÉS
 b. /MINden regényt \KEvés diák olvasott el. CTop > KEVÉS > MIND
 b'. 'Ami a szorgalomnak azt a fokát illeti, hogy valaki minden regényt elolvas, nos, kevés diák tette meg azt, hogy minden regényt elolvasott.'
 b''. [CTopP [Propozíció [DP /MINden regényt] ...] CTop [KEvés diák olvasott el]]

A következő pontokban vegyünk szemügyre néhány elvarratlan szálát!

⁵ A [MINden regényt el] összetevőből ugyebár azért hiányzik az igető, mert az a (legnagyobb hatókörű azonosító-kirekesztő karakterű) fókuszált kifejezést, jelen esetben a kevés diák főnévi kifejezést, közvetlenül kell, hogy kövesse (ld. pl. É. Kiss (1992; 2002), különböző szintaktikai elemzésekkel). Itt jelezzük, hogy e tanulmányban sötét háttérrel jelöljük meg azokat a propozíciószerű összetevőket, amelyekről azt állítjuk, hogy maradványmozgatás célpontjává válnak – a szóban forgó mozgás előtt és után egyaránt.

⁶ Megközelítésünkben a kontrasztív topik hangzó anyaga mindig a propozíciónak megfelelő összetevő legfelső specifikálója. Ezzel kapcsolatban az egyik névtelen bírálónk megjegyzi, hogy meg szokták engedni a k-vezérlés olyan általánosítását (pl. Kayne 1994), miszerint nemcsak egy specifikáló k-vezérel a fejet és a komplementumot, hanem a specifikáló specifikálója is, „ki-k-vezérelve” ily módon az őt tartalmazó összetevőből (mely elképzelés rokonságban áll a 3. lábjegyzetben tárgyalt jegyfelszivárgással). Ezzel a stipulációval elvesztenénk az IHR magyarázatát, hiszen a specifikáló specifikálójában álló kvantorkifejezés mégis k-vezérelné a fókusz. Ragaszkodunk tehát a k-vezérlés megszorítottabb változatához; ami mellett az is szól, hogy a generatív elméletől idegen lenne az, hogy a szóban forgó „hangzó anyag” kétféle közvetlen k-vezérlőt is szolgáltatna a fókusz számára: egyfelől a fókusz valóban k-vezérel egy kontrasztív topik (a propozícióé), másfelől ugyanezt az összetevőt egy kvantorszerű k-vezérlőként is kellene értelmezni. A hatókörsemantika tehát inkonzisztens információt kapna a szintaxistól, ami akkor is meggátolná a kayne-i ki-k-vezérlést az adott esetben, ha amúgy nem foglalnánk állást a szintaktikai definíció szigorú megszorítása mellett.

2.3. Egy megjegyzés a bázisváltozat(ok)ról

A (3a') szórendtípus az, amit Gyuris (2009) meg-megidéz mint potenciális bázisváltozatot (ahol az igekötő az igező szomszédságában áll), nem az igező és igekötő közé ékelődött vonzattal bíró (3a) szórendtípus. A kérdés „szintaktikai belügy”; mint majd pillanatokon belül kiderül, mindkét változat tekinthető a releváns hatóköri sorrend hordozójának, és ily módon bázisváltozatnak. Grohmann (2003) elegánsan letisztult háromtartományos mondatszerkezet-elméletének⁷ terminológiáját használva a következőképpen tehetünk rendet a (3a-a') mögött álló három (!) változat között. A kissé jelölt (3a) szórend az, ahol az operátorfunkcióval bíró két vonzat „nyíltan” meg is mutatja Ω tartománybeli pozícióját. A (3a') szórend esetében ez nem így van: a *mind*-kvantor nem az Ω -beli, hanem a Φ - vagy Θ -beli pozícióját mutatja meg „nyíltan”, az Ω tartományba már csak a „fedett” mozgási szakaszban jut el. Éppen ez utóbbi miatt nem is lehet eleve tudni, hogy a (3a') szórend háttérében melyik hatóköri sorrend van, amiből adódóan a (3a') kétértelmű. A (3b) típus bázisváltozatának tehát a (3a) egyetlen és a (3a') egyik hatóköri verzióját tekinthetjük.⁸

2.4. Miért kontrasztívtopikalizálunk propozíciószerű tartalmakat?

A másik elvarratlan szál az a kérdés képezi, hogy ha pragmaszemantikailag nem az ige tárgyi vonzataként szolgáló *minden regényt* főnévi kifejezés tekintendő a (3b) mondattípusban a (*kevés diák* kifejezést tartalmazó) információs szerkezet kontrasztív topikjának, hanem egy ezen hangalak által képviselt propozíciós tartalom – amit dőllet betűs szedéssel mutatunk be a (3b')-ben –, akkor mi a pragmaszemantikai kontribúciója e propozíciós tartalom kontrasztív topikalizációjának.

A választ maradéktalanul megkapjuk a Gyuris által (is) döntőnek talált jelentéselemben (Gyuris 2009: 59–70): a kontrasztív topik azt jelzi, hogy a megemlített szereplőn kívül annak bizonyos alternatívái is „szóban forgó téma” gyanánt ott

⁷ Grohmann (2003) univerzális korlátot állít fel arra nézve, hogy egy összetevő egy tagmondat szintaktikai szerkezetén belül hány nyommal/kópiával képviseltetik (amennyiben hangzó alakot csak egyszeresen nyer): legfeljebb háromszor, és nem „túl lokálisan”, azaz csak eltérő mondatrészeken jelenhetnek meg az ugyanazon összetevőhöz tartozó képviselők. Ez azért vonzó hipotézis, mert a transzformációs generatív szintaktikai iskolát jogosan éri az a kritika, hogy bizonyos jelenségek magyarázatában korlátlanul és motiválatlanul „burjánzanak” a nyomok/kópiák. Ennek értelmében egy operátorszereppel rendelkező vonzatnak a tagmondata alsóbb szintaktikai szakaszában egy Θ tematikus és egy Φ (morfológiai relációkért felelős) tartományban kell nyommal/kópiával kereken egyszer-egyszer képviselnie magát, az operátorszerepe miatti Ω tartománybeli képviselődésén kívül. A képviselődés nem feltétlenül jelenti az adott pozíció nyílt szintaktikai mozgás révén való elfoglalását. A nyelvek között éppen az a paraméteres különbség, hogy adott nyelvben melyik operátortípus a három pozíció közül melyiket milyen elfogadhatósággal „mutatja meg” a hallható szórendben. A magyarban például a fókuszált kifejezésnek (alapesetben, de ld. Surányi és Turi 2017) az Ω tartományban kell kiolvasódnia, míg a *mind*-kvantor többféleképpen is kiolvasható.

⁸ Az már végképp „szintaktikai belügy”, hogy a megtárgyalt háromféle Grohmann-struktúra miért éppen a megfigyelhető elfogadhatóságú mondatváltozatokban ölt testet. A hatóköri hierarchiát egyértelműen megmutató (3a) jelölt elfogadhatóságát az igező és az igekötő eltávolodásának – mint lexikai-szemantikai feldolgozási nehézségnek – tulajdoníthatjuk, és/vagy esetleg a túl „pattogós” prozódiaának.

vannak a társalgás résztvevőinek a tudatában.⁹ Ezt szemléltethetjük egy olyan dialógussal, amelynek első fordulójában valaki a *Hallom, hogy a legtöbb diák \MINden regényt elolvasott* mondattal nyilatkozik meg, társa pedig úgy válaszol, hogy a *Sajnos én nem látom ilyen rózsásnak a helyzetet...* mondattal vezeti be a figyelmünk előterében álló (3b) mondatot (... /MINden regényt \KEvés diák olvasott el). A társalgás tehát arról folyik, hogy mennyire jeleskednek a diákok a számukra elolvasandónak kijelölt regények elolvasásában. Alternatívát proposíciók, pontosabban valamely argumentumhelyen specifikálatlan (tulajdonság típusú) proposíciók jelentenek egymásnak: [x minden könyvet elolvasott], [x csak két könyvet olvasott el], [x legfeljebb három könyvet olvasott el], és így tovább.

A proposíciószerű alternatívák közös elemeire felfigyelve azt mondhatjuk, hogy a pragmaszemantikai kontribúció vonatkozásában lényegében Alberti és Medve (2000) megközelítésének az átfogalmazását kínáljuk e tanulmányban (ld. Gyuris 2009: 112–113). Ott ugyanis az az alapötlet, hogy a kontrasztív topik mágikus ereje abban áll, hogy az értelmezés során egy halmaz *elemei* helyett a *részhalmazai* lépnek be bizonyos szemantikai műveletekbe. Az iménti példából a közös elemeket kiküszöbölve éppen részhalmazokat kapunk: *minden könyv* (a teljes releváns könyvvállomány), *két könyv* (a két könyvet tartalmazó részhalmazok), *legfeljebb három könyv* (a legfeljebb három könyvet tartalmazó részhalmazok). Megjegyzendő, hogy jelen tanulmány nívója a problémakezelés szintaktikai vetületében lelhető fel: Alberti és Medve az inverzhatókori rejtélyre csak azt tudta mondani, hogy nem MIND > KEVÉS a hatóköri reláció a (3b) típusban, hanem MIND* > KEVÉS (a csillagot valamiféle hatványhalmazképző műveletként értelmezve); de ebből a kívánatos KEVÉS > MIND hatóköri reláció még nem áll elő. Amint azonban fent a (3b) pontban mutatja a relációs képlet (CTOP > KEVÉS > MIND), a jelen megoldás explicit módon kínálja az egyenes hatókört kifejező KEVÉS > MIND hatóköri relációt.

Mint ahogy arra Gyuris (2009: 84) rámutat, a kontrasztív topik pragmaszemantikai kontribúciója nem merül ki abban a büiringi jelentéselemben, hogy „szóban forgó témát” hozunk fel, hanem itt egy (az ő (65c) pontjában formálisan megfogalmazott) alternatívafüggvény is érdemi szerepet játszik. Ennek szerepe abban áll, hogy kimondhassuk: a kontrasztívtopikalizált szereplő „szóban forgó” alternatíváira a kontrasztív topik hatókörében álló fókusz kifejezésben megfogalmazott tényállás valódi alternatívái kell, hogy teljesüljenek. A (3b) esetében például fennáll az alternatíva, hogy [legalább három regényt] (ami alternatívája a *minden regény*-nek) [minden diák elolvasott] (ami alternatívája a *kevés diák általi elolvasásnak*).

A (4) példasorban bemutatunk egy olyan esetet (némi módosítva egy Gyuris-példát a 86. oldalról), amikor az alternatívafüggvény segítségével számot lehet adni egy kontrasztív topikos konstrukció rosszul formáltságáról.

- (4) a. */MINden regényt \MINden diák elolvasott. *CTOP > MIND_{diák} > MIND_{regény}
 a'. Minden diák \MINden regényt elolvasott. MIND_{diák} > MIND_{regény}
 b. Minden regényt \MINden diák elolvasott. MIND_{regény} > MIND_{diák}
 b'. Minden diák elolvasott minden regényt.
 MIND_{diák} > MIND_{regény} / MIND_{regény} > MIND_{diák}

⁹ Gyuris (2009: 84) elsősorban Büiring munkásságára támaszkodva (pl. Büiring 1997; 2003) dolgozza ki a definícióját a kontrasztív topik pragmaszemantikai kontribúciójára vonatkozóan.

A (4a) mondat rosszul formált a megadott emelkedő–eső intonációs mintázattal; miközben potenciális bázisváltozata – a hatókörét nyíltan nem mutató tárggyal (4b') – éppúgy kifogástalan, mint nyílt hatókört felvevő tárggyal (4a'), valamint a szórendi homonimája nem kontrasztív topikos prozódiaival ejtve (4b).

A pontos magyarázat azon alapul, hogy a [minden regényt elolvasott] propozíciószerű kifejezést (ami a (4b') bázisváltozathoz előállítható (4a') változatban előáll) hiába tudnánk – kivétel belőle a „jobb szélét” (az [elolvasott] aspektuális csoportot) – a mondat élére vinni kontrasztív topik funkciójába helyezve (4a), e funkció pragmaszemantikai követelményeinek az nem fog megfelelni. Az összes regény elolvasásának tényállása ugyanis bármely szűkebb diákalmazra is igaz lesz, hamár egyszer igaz minden diákra (vö. (3b)).

2.5. Mit tanulhatunk az indiánoktól?

Visszatérve a jól formált (3b) kontrasztív topikos típusra, javaslatot teszünk annak magyarázatára, hogy miért él a nyelv az alulspecifikált propozíciók maradványmozgatás segítségével való kontrasztív topikalizálásának meglehetősen szövevényes eljárásával, amelynek révén ráadásul a hatókör-láthatóságnak a magyart alapvetően átható alapelve (É. Kiss 2002: 25) – ha csak látszólag is, de – megsérül. A hallgató kommunikációs érdekeit tekintve ez vajon nem katasztrofálisan rossz stratégia, aminek illene kivesznie a nyelvből?!

A javaslat azon a megfigyelésen alapul, hogy a (3b) típus alternatíváiként szóba jövő (3a') bázisváltozat nem egyértelmű hatókör-kijelölési szempontból (mint az idevágó lábjegyzetben megjegyeztük, a szintakták úgy fogalmaznának: csak a „fedett” derivációs szakaszban veszi fel az egyik operátor a hatókörét), a hatókörileg egyértelműsített (3a) változat pedig diszpreferált. Ez utóbbinak akár hangtani, akár lexikai-szemantikai, akár bármilyen más oka van, végső soron az ezzel az optimális sorrenddel való szembenállás rejlik a diszpreferált státusz mögött: [Topikféle > Topikféle > ... > Topikféle > Kvantorféle > Kvantorféle > ... Kvantorféle > Fókuszféle > ...] (pl. É. Kiss 1992; ld. még Alberti–Medve 2000). Az, hogy a (3b) változat szórendje azt a hamis benyomást kelti, hogy megfelel az optimális operátor-sorrendnek a kvantorféle kifejezésnek a fókuszféle kifejezés elé való behelyezésével, a „hamis benyomás” ellenére működhet a nyelv hasznos stratégiájaként adott jelentések kifejezésére, az algonkin amerikai indián nyelvcsaládban tapasztalható inverz igeragozás mintájára (5a–a')

(5)	sauk-fox	
	a. Ne-waapam-aa-wa.	a'. Ne-waapam-ek-wa.
	1SG-lát-DIR-3SG	1SG-lát-INV-3SG
	'Én látom őt.'	'Ő lát engem.'
	luo	
	b. A-chwad-i.	b'. I-chwad-a.
	1SG-üt-2SG	2SG-üt-1SG
	'Én megütlek téged.'	'Te megütsz engem.'

Az (5a–a') sauk-fox példapárban az igeragozás megmutatja az alany és a tárgy személyét és számát, amire egy igető előtti és egy igető mögötti morfémapozíció áll rendelkezésre. E két pozíció azonban nem úgy osztódik ki, hogy az egyik lenne az

alanyi egyeztetés morfé máj áé (mondjuk az igető előtti), a másik meg a tárgy íé (az igető mögötti), ahogyan az például a kenyai luóban van (5b–b'). A sauk-foxban az E/1-re utaló morfé ma mindenképpen megelőzi az E/3-re utalót, függetlenül a grammatikai funkciók társításától (5a–a'). Van viszont egy morfé ma, amelyik elárulja, hogy „direkt” módon társulnak-e a grammatikai funkciók az egyeztető morfé mákhoz, vagyis az igető előttihez társul-e az alanyi szerep (5a), vagy pedig „inverz” módon, ilyenkor az igető előtti morfé ma a tárgyra utal (5a').

Ennek fényében a jellegzetes kontrasztívtopik-prozódia t felfoghatjuk az „inverz hatókö rkiosztás” jelölésének. Megtartjuk az optimális [Kvantorfé le > Fókuszfé le] szórendi sorrendet, de vokálisan jelezzük, hogy az adott esetben ez éppen ellentétes a hatókö ri sorrendjünkkel. A hallgató kommunikációs érdekeit kifejezetten jól szolgáljuk azzal, hogy nyomatékosan felhívjuk a figyelmét arra, hogy szokatlan hatókö ri sorrenddel szembesül.

2.6. Mit tanulhatunk Münchhausen bárótól?

Ebben a pontban azt a szintaktikai kérdést fogjuk megvitatni (a kifejezetten szintaktikai érdeklődésű olvasók kedvéért), hogy van-e alternatívája a propozíció szerű kifejezés éppen maradványmozgatás révén való kontrasztívtopikalizálásán alapuló megkö zelésének.

Mindenekelőtt azonban megjegyezzük, hogy mind az IHR itt tárgyalt megoldási kísérletében, mind a 3. szakaszban felvázolt elemzéseinkben Koopman és Szabolcsi (1998) maradványmozgatásos szintaktikai eszköztárat alkalmazzuk, ami alapját képezte számos magyar generatív elemzésnek (É. Kiss–Riemsdijk 2004). Úgy gondoljuk tehát, hogy (elméletfüggetlen) alapgondolataink tálalásának ideális módja, ha egyelőre ezt a szintaktikai eszköztárat használjuk. Kétségtelenül létezik azonban egy eltérő megkö zelés pontosan ugyanezen alapgondolatok formába öntésére, ami preferálandó alternatívaként merül fel mindazok számára, akik elfogadják a *multiple Spell-Out* (pl. Uriagereka 1999) és az erre alapítható *partial Spell-Out* technikáját; ez utóbbit a magyar nyelvre először Surányi (2009) alkalmazta (olyan „szétszakadó” határozói szerkezetekre, mint a [*hózzá a vezetékhez*] – ami ugye kézenfekvően eredendően egy összetevő – a *Hózzáértem a vezetékhez* mondatban). Arról van szó, hogy a szintaktikai szerkezetben egy összetevő kiolvasásáról ne feltétlenül úgy gondolkodjunk, hogy az csak egyetlen pozícióban kap hangalakot a többi pozíciójában a PF számára csupán „néma nyomként/kópiaként” rejtőzködve. Hanem engedtessek meg a több pozícióban való kiolvasás lehetősége is, ami viszont (redundancia-elkerülő) gazdaságossági megfontolásokból adódóan nyilvánvalóan egy-egy pozícióban csak részleges lehet.

Az IHR ilyen jellegű megkö zelésében a propozíciónak megfelelő kiterjesztett igei projekciót úgy visszük kontrasztív topikba, hogy abból *nem* volt evakuáló kimozgatás, benne van a jobb széle is. Vagyis sima propozíciómozgatás van, nem a propozíció maradványmozgatása. A felső kópiában csak a bal szélt ejtjük ki (egy fejet és a balra ágazó specifikálóját), az alsó kópiában pedig csak a jobb szélt (az adott fejhez tartozó komplementumzónát). Ez a megkö zelés annyiban egyszerűbb a maradványmozgatásosnál, hogy az evakuáló kimozgatás nélkül oldja meg az alapötletünket, miszerint a kontrasztív topiknak tűnő NP/DP mélyen be van ágyazva egy nagyobb (propozíció szerű) frázisba, ami a tényleges Spec,KT_{op} pozíciót

foglalja el. És még egy előnyt kínál: nem kell azt a nehéz kérdést megválaszolni, hogy milyen szintaktikai pozícióba kerül a mozgó maradványról levált, kivetett „jobb szél”.

A szintaktikai érdeklődésű olvasóknak figyelmébe ajánljuk e tanulmány „szintaktikai komplementerét” (Farkas–Alberti 2017), amelyben cizelláljuk egy partial Spell-Out alapú elemzését az IHR-t mutató magyar mondatfajtákhoz.

A szakaszt azzal a gondolattal zárjuk, hogy akár a maradványmozgató technikát, akár a részleges kiolvasás technikáját alkalmazzuk szintaktikai elemzési keretként, a propozíciós szintet érintő kontrasztívtopikalizálás Münchhausen báró azon esetére emlékeztethet minket, amikor saját hajánál fogva kihúzta magát a mocsárból: a propozíció szinte önmaga számára hoz létre egy onnan önmagát vezérlő mondatéle pozíciót. Mint az egyik névtelen bíráló rámutatott, a hasonlatot Fanselow (2004) a *verb second* jelenség egyfajta szintaktikai magyarázata során már „lefoglalta”; azért említjük meg mégis, mert úgy gondoljuk, hogy végső soron egy általános Münchhausen-jelenségkör aleseteiről van szó. A kérdés alaposabb tárgyalása már végképp túlnő e tanulmány keretein.

3. Mozgó maradványok a magyarban

3.1. Az igekötő mint az aspektualizáló vonzat maradványa

Mint már céloztunk rá, az az elképzelés, hogy a magyarban bizonyos (nehezen magyarázható) szórendi helyzetek oly módon jönnek létre, hogy egy propozíciószertű (nem személyre vagy tárgyra utaló) összetevő úgy foglal el – *maradványmozgatóval* – egy bizonyos szintaktikai pozíciót, hogy kiveti a mondat végére a szintaktikai fejtől jobbra eső „perifériáját” (Alberti–Farkas–Szabó 2015), már másfél évtizede foglalkoztat minket (Alberti 2004), és újabb és újabb sajátos szórendi helyzetek magyarázatára találjuk alkalmasnak (Alberti–Farkas megj. előtt; 2017a). Bár ez egy pragmaszemantikai érdeklődésű olvasóknak szánt tanulmány, meggyőződésünk, hogy az IHR-re adott propozíciós maradványmozgatóval alapuló megoldásunk (2.2.) akkor hiteles, ha hasonló megoldások sorával tudjuk igazolni, hogy (legalábbis a magyarban) ez a szintaktikai műveletfajta alapvető szórend-alakító stratégiaként működik. Ezért idézzük fel az alapötleiteinket három problémakörben, amelyek közül az első az igekötő komplex szórendi viselkedése lesz (6).

Nem lenne indokolt a jelen tanulmányban túlságosan részletezni a szórendi lehetőségeket. Ehelyett azt kell górcső alá vennünk, hogy milyen összetevők alkotórészévé válik az igekötő, és azok hogyan mozognak. Az ige nélküli (6a) felszólító forma mutatja meg az igekötő összetevő-alkotó alaptermészetét: szintaktikai fejként egy ragozott főnévi csoporttal adverbialis csoportot alkot. Alberti (2004) amellett érvel, hogy célpontot kijelölő vonzatként ezt veszi maga mellé egy mozgásmódot kifejező ige, ami a szemléltetett *mászik* mellett lehet például *kúszik*, *ugrik* vagy *röppen* is, és a célponti szerepből adódóan „aspektualizáló” használja. Alberti (2004) szerint ugyanis az aspektus beállításáért mindig egy megfelelő vonzati csoportösszetevő a felelős, aminek az ige elé kell lépnie egy AspP szintaktikai héjba – ami azonban csak az Adv fejtől (a példában félkövérrel jelölve) jobbra nyúló hangtani állományának a kivetése, vagyis maradványmozgató árán (vagy az említésre került partial spell-out technika alkalmazásával) valósulhat meg (6a'). Egy főnévi igenév csoportjában (6b) ugyanígy maradványként van jelen az igekötő a főnévi igenévi fő előtt egy aspektualizáló szerepű adverbialis csoport képviselőjében.

- (6) a. **Fel** a fára!
 a'. **Felmászik** a fára.
 b. Butaság [**fel**mászni a fára].
 b'. **Fel** fog mászni a fára.
 c. Éppen [**mászott** fel a fára], amikor villámlott.
 c'. Butaság éppen [**mászni** fel a fára], amikor villámlik.
 c''. Éppen **mászni** fog fel a fára, amikor villámlik.

A (6b) azt is szemlélteti, hogy a zárójelek között elhelyezkedő főnévi igenévi összetevő feje ugyanúgy egy Asp aspektuális fej a szintaktikai hierarchia csúcán (benne a *fel* igeikötővel mint hanganyaggal), mint a finit (6a') szerkezetben. A (6b') szórend pedig ebből vezethető le, újra maradványmozgatással: a *fog* segédige is egy összetevőt kér az aspektuális héjba (ezt tenné az *akar* vagy a *tud* ige is), ami nyilván a vonzatként felfogható főnévi igenévi csoport (6b), amit a segédige előtti szórendi helyen annak feje a *fel*/hanganyaggal fog képviselni.¹⁰

A folyamatos aspektust úgy jelöljük a magyarban (Alberti 2004; Alberti–Farkas 2017a), hogy magát az igeötvet visszük az aspektuális héjba (6c). Egy főnévi igenév körül kibontakozó propozicionális egység esetében is így van ez (6c'). A főnévi igenévi tő lesz tehát az a fej (6c'), amelytől jobbra kivetendő a hanganyag, amennyiben egy segédige elé belép aspektualizáló szerepben az adott főnévi igenévi kifejezés (6c'').

Az „aspektualizáló vonzat” feltételezésével és annak megfelelő pozícióba való maradványmozgatásával tehát a kétféle aspektus sokféle szórendi verziójáról elegánsan számot lehet adni.

3.2. Maradványmozgatás a nyomatékosító *is*-konstrukcióban

Propozíciók közötti kapcsolatot fejez ki az *is* szócska a (7)-ben szemléltetett konstrukció típusban (Alberti–Farkas 2017a): arra utal vissza, hogy a megtörtént eseményt vágy, terv vagy jóslat említése előzte meg a diskurzusban. Az *is* által kiépített (kvantorjellegű) projekció specifikálójában a propozíciót leíró teljes összetevőnek ott kellene lennie, de csak a feje jelenhet meg hangtanilag, a „jobb szélét” ki kell vetni a mondat végére.

- (7) a. **Felmásznál** a fára?
 a'. **Fel** is másztam a fára!
 b. Éppen [**másznál** fel a fára], amikor villámlik?
 b'. Éppen **másztam** is fel a fára, amikor villámlott!
 c. **Este** másznál fel a fára?
 c'. **Este** is másztam fel a fára!

(6a') és (6c) kapcsán már megtárgyaltuk, hogy befejezett aspektuális beállításnál az igeikötő a propozíciós összetevő feje (7a), míg folyamatosnál az igeöt (7b). Ebből

¹⁰ Mint említettük, Alberti (2004) szerint (az aspektusképzéshez kapcsolódó valamiféle „szemantikai leképezés” miatt) az aspektus beállításáért mindig egy megfelelő vonzati csoport-összetevő a felelős: az igeikötő tehát a (7b') elemzésében nem mint Adv fej vagy mint egy adverbális csoport hangtani képviselője, hanem csakis mint az infinitívuszi vonzat hangtani képviselője mozoghat.

vezethetjük le a (7a'), illetve a (7b') szórendet: az igekötő, illetve az igető kerül be az *is* elé mint „hanganyag” a megfelelő proposíciók képviselőjében.

A (7c)-ben egy fókuszkonstrukciót mutatunk be, ahol az azonosító–kirekesztő jelentéstöbblettel felruházott *este* időhatározóhoz képest az igetővel kezdődő szósor képezi a jobb perifériát, ami kivetendő a (7c')-ben.

3.3. Maradványmozgatás a VP-fókusz konstrukcióban

Alberti és Farkas (megj. előtt) a Kenesei (1998: 233–240) által VP-fókusznak nevezett jelenségre összpontosít (ld. még Kenesei 2002). Az eddigiek szellemében kézenfekvő, hogy ha nem (ragozatlan vagy ragozott) főnévi szerkezetek fókuszálásáról van szó, hanem ennél komplexebb egységekről, akkor azok proposíciós méretűek/karakterűek kell, hogy legyenek.

- (8) a. Roppant érdeklődéssel figyelte, hogy...
 a'. nemcsak [a \TARTályokat töltik meg \BENZinnel],...
 a". hanem [a \KEREkeket is telefújják \LEvegővel],
 b. Péter nem [a \HAMletet olvasta \MARinak], hanem \SZaladgált.
 c. Péter nem [\ROSSZ fát tett a \TÚZre], hanem csak \Akadékoskodott.

A (8a–a'') egyetlen mondat Csukás István *Pompom* mesesorozatából az Óriástüdejű Levegőfújóról. Nemcsak *ezt* teszik – mondja a (8a') tagmondat –, hanem *azt* is – veti vele össze a (8a'') tagmondat. A két névmás proposíciószerű összetevőket helyettesít. A *nemcsak*-fókusz tartalommal ellátott proposíció nyelvi megvalósítását az igető (*töltik*) előtti pozícióba kell helyezni, persze csak képviselője, a fókuszált tárgy révén (8a'), az *is*-konstrukcióba helyezendő pedig az *is* szócska elé, szintén jobb perifériájának a kivetését követően (ld. (8a''), vö. (7c')), ezúttal egy fókuszált tárgy a „maradvány”). Megjegyzendő, hogy a mondatvégi fókuszhangsúly (8a'–a'') erős bizonyíték a forma oldalán, hogy több szereplőt érintő proposíciók fókuszálásáról van szó, ugyanis megszüntetve a mondatvégi fókuszhangsúlyt, egész más jelentést kapunk: [a tartályokon kívül mást is megtöltenek benzinnel], illetve [a kerekeken kívül mást is telefújnak levegővel].

Nyilván valamilyen proposíciót egy megfelelő operátorkonstrukcióban kifejező összetevővel állunk szemben a (8b)-ben, sőt az idiomatikus kifejezést tartalmazó (8c)-ben is, amelyek maradványmozgatással ráilleszkednek a *nem–hanem* szerkezethez szükséges fókuszkonstrukciót megtestesítő igetőre,¹¹ mögévetődött „jobb perifériákkal”. Az idiómát érintő VP-fókusz különösen erős bizonyíték arra, hogy jó nyomon járunk: egyébként a *rossz fát* idiómárészletet értelmezési lehetőség híján nem lehetne fókuszálni (hiszen nincs referenciája), csak az idiómával leírt teljes proposíció állhat szemben alternatív proposíciókkal.

¹¹ Tegyük teljesen explicitté, hogy míg a *fog* (3.1.) vagy az *is* (3.2.) legalább egy piciny szócska erejéig megmutatja azt a mátrix konstrukciót, amelynek specifikálójába egy proposíciós tartalmú, de csak maradványa révén képviselőt nyerő egység kerül, addig a mátrix fókuszkonstrukció tartópillére az igető, amely így távozik ugyan a proposíciót kifejező hanganyagból, de (általában) ugyanott bukkan fel a szósorban, mintha nem távozott volna.

4. Az IHR-ben érintett hatókörtípusok

4.1. Egy kétdimenziós operátormodell

A 2. szakaszban egy minimálisra szűkített példaállományon bemutattuk, hogy a Gyuris (2009) szerint (is) mindig létező bázisváltozathoz bizonyos propozíciószerű mondatkategóriák maradványmozgatása révén oly módon állíthatók elő az IHR-ben érintett mondatfajták, hogy az IHR egyszerűen okafogyottá válik, mert nem valósul meg szintaktikailag a jelentés szempontjából hamisnak nevezhető hatóköri reláció. Most jóval gazdagabb példaállományon tekintjük át megközelítésünk működését; megjegyezve, hogy ha Gyurisnak igaza van a bázisváltozatok léteben, akkor *elvileg* működni kell a propozíció-maradványmozgatásos eljárásunknak – tehát e szakaszban nem bizonyítani kell az alapítélet, csupán szemléltetni és számbavenni a megvalósulás gazdag változatosságát.

Mielőtt azonban rátérnénk a konkrét elemzésekre, szembe kell néznünk azzal a tisztázatlan helyzettel, hogy míg a kontrasztív topikokkal együtt járó emelkedő dallamot mindenképpen eső fókusz dallam követi – és Gyuris (2009: 39)-cel egyetértve ezt különféle alakokat öltő *fókusz* jelölőjének, vagy legalábbis predikatív funkciójú egység jelölőjének tartjuk –, addig a Gyuris által is alapul vett szintaktikai szakirodalom (pl. Szabolcsi 1997; Alberti–Medve 2000; É. Kiss 2002: 105–150) számos prototipikus esetben DistP-vel vagy QP-vel jelölt kvantorhéjakat és NegP-vel jelölt negációs héjat tüntetne fel az iménti értelemben vett fókusz szintaktikai elemzéseként, és nem FocP-t (vagy esetleg TopP-t). A megoldást abban látjuk, hogy – ebben az első közelítésben vázlatosan – explicitté tesszük az operátorzóna kétdimenziós karakterét, az imént idézett szakirodalom bizonyos fogalmaira támaszkodva.

Az egyik dimenzióban – többek között – az 1. táblázatban bemutatott négy alapvető operátorkaraktert vesszük számításba, amelyeket az adott operátorkaraktert hordozó szintaktikai csoport jelölésének és a diskurzusban ahhoz kapcsolódó releváns halmaznak (azaz „a szóba jövők/alternatívák halmazának”) a viszonya definiál. A „többek között” arra utal, hogy ilyen jellegű viszonyokat definiálnak az olyan determinánsok is, mint a *legalább öt* vagy a *több mint négy*.

	✓	¬
∃	<i>is</i> -kvantor / <i>nemcsak</i> -kifejezés 'Lali is leült.' / 'Nemcsak Lali ült le.'	kontrasztív topik '/LALI \LEült.'
∀	<i>mind</i> -kvantor 'Mindenki leült.'	azonosító-kirekesztő fókusz '\LALI ült le.'

1. táblázat

A négy alapvető releváns halmaz alapú operátor

A táblázatban látható logikai szimbólumok a releváns halmaz azon elemeire vonatkoznak, amelyek nincsenek benne a jelölésben; vagyis a meg nem nevezett alternatívákra. Az azonosító-kirekesztő fókusz például az a jelentéshozadéka, hogy mindegyik (∀) alternatív szereplőre nézve hamis (¬) a fókusz hatókörében álló állítás. Az *is* és a *nemcsak* viszont azt jelzi, hogy a megnevezetlen szereplők között

is akad olyan (\exists), amelyre igaz az állítás (\checkmark).¹² A *mind*-kvantor azt fejezi ki, hogy a jelöllet maga a releváns halmaz, semmilyen megszorító információval nem szükséges „megnevezni” a jelölletbe tartozó elemeket.

A kontrasztív topik – ahogy a táblázat megmutatja – szisztematikusan illeszkedhet ebbe a rendszerbe, imígyen: az a hozadéka, hogy van olyan megnevezetlen, akire nézve hamis az állítás (Alberti–Farkas megj. előtt). Gyuris (2009: 84) alternatívafüggvénye ehhez hozzátesz cizellált részleteket, de nem látszik ellentétesnek vele. Megemlítendő, hogy Gyuris a nemzetközi szakirodalomból (pl. Büring 1997; 2003) – még az alternatívafüggvény nélkül – egy olyan gyengébb definíciót „épít fel”, amely „megengedi”, hogy a (9b) kérdésre valaki a (9a)-val válaszoljon anélkül, hogy bárkiről is tudna, aki nem ült le.

- (9) a. /LAli \LEült.
 b. Ki ült le a társaságból?
 b'. /LAli például \LEült. Erre pontosan emlékszem.
 b''. \Lali ült le.
 c. [x leült]
 c'. [x-ről biztosan tudom, hogy leült]

Felvetődik a kérdés, hogy működik-e egyáltalán ez a gyengébb kontrasztívtopik-fogalom a magyarban. A szerzők anyanyelvi intuíciója legalább egy *például*-t megkövetelne a kérdés (9b) és a válasz (9b') közötti inkongruencia jelzésére (a kongruens válasz ugyanis fókuszkonstrukciót követel és – ezzel összhangban – kimerítő, ld. (9b'')). Megengedve azonban a (9b)-re a (9a) választ, e dialógus egy-két kérdőjeles grammatikalitásáról úgy adhatunk számot, hogy a *létezik-x-alternatív-szereplő-akire-hamis* szabályt nem az eredeti (9c) paraméteres állításra vonatkoztatjuk, hanem – ettől válik jelöltté a dialógus – annak (9c')-ben közölt episztemikus kiterjesztésére.¹³

Az operátorrendszer másik dimenzióját topik–predikátum vonalnak nevezzük (némileg visszahozva Bródy (1991) szellemét), ahol a topik mögötti intuíció: „a

¹² Az *is* és a *nemcsak* szemantikai különbségét a táblázatbeli konkrét példán szemléltetjük. Az *Ili is* esetében előfeltevésként jelenik meg legalább egy megnevezetlen szereplő, akire igaz az állítás, és az az új információ, hogy *Ili*re szintén igaz. A *nemcsak Ili* esetében pont fordítva működik ez: *Ili*ről tudható korábról, hogy igaz rá az állítás, és az az újdonság, hogy legalább egy megnevezetlenre is igaz. Visszakanyarodva az azonosító–kirekesztő fókuszra, az említett pozitív és negatív kritériumok mint egyszer majd megszülető tökéletes jelentésposztulátumának valószínűsíthető elemei (kire/mire igaz az állítás, és kire/mire nem) szintén nem egyetlen statikus logikai formula egyenrangú elemei (ld. pl. Piñón 2017), hanem eltérő pragmatikai státuszú kritériumok, ami arra is magyarázatul szolgál, hogy miért nem támasztják alá a kísérletes eljárások a kimerítőség kritériumát (miszerint csakis a megnevezett(ek)re igaz az állítás, garantáltan egyetlen megnevezetlenre sem, ld. (Káldi–Babarczy–Bende-Farkas (2017), Tóth-Csatár (2017))).

¹³ Ezen a ponton szeretnénk eloszlatni azt az esetleges félreértést, hogy minden olyan esetben, amikor egy főnévi szerkezet magán hordozza a jellegzetes kontrasztívtopik-hangsúlymintázatot, azt állítanánk, hogy valamilyen propozíció képviselőjében teszi ezt, és az 1. ábrán bemutatott pragmaszemantikai kontribúciót a propozícióra kell vonatkoztatni. Ezt egyáltalán nem állítjuk. A (9a) mondat például (episztemikus emelés nélkül vagy azzal értve) olyan esetet mutat, amikor a főnévi szerkezetre közvetlenül vonatkoztatandó a megadott pragmaszemantikai kontribúció, és nem merül fel az inverz hatókör jelensége.

társalgás aktuális pillanatában már ismert, adott”, „amiről beszélünk”, „ahová horgonyozzuk az új információt”. Ez utóbbi pedig az, amelynek hordozója a predikatív zóna, ami a mondatbeli újnak szánt információt nyújtja a címzettnek. Nyilván egy diskurzus világában ragadható meg a topik–predikátum vonal, ahol az olyan nyilvánvaló topikok, illetve fókuszok alapján, mint a (10a,c)-ben, illetve (11a)-ban dőlő betűvel szedett esetek, az adott tagmondatokban hasonló pozíciókra és intonációs mintázatra (Szeteli–Alberti 2017) hivatkozva (i) topiknak ítéelhetjük (10b)-ben az *is*-kvantort, (10d)-ben pedig a *mind*-kvantort, és (ii) predikatív szerepű egységnek ítéelhetjük (11b)-ben az *is*-kvantort, valamint (11c)-ben a *mind*-kvantort.¹⁴

- (10) a. Köszönöm érdeklődő kérdéseted! Úgy jellemezném a barátaimat, hogy *Anti* imádjja a teniszt, *Béci* szeret sakkozni és pingpongozni,...
- b. *Csaba is* szeret pingpongozni,...
- c. *Anti és Csaba* lelkes komolyzene-rajongó, *Béci és Csaba* gyakran sörözik,...
- d. és *mindhárom barátom* odavan Scarlett Johanssonért.
- (11) a. Azt gondolod, hogy csak *Béci* szeret pingpongozni, és csak *Anti* van oda Scarlett Johanssonért?...
- b. \backslash *CSA*ba is szeret pingpongozni,...
- c. és \backslash *MIND*három barátom odavan Scarlettért.

Ugyanilyen alapon az ige polaritását beállító negációhoz képest (12a) – amit nem mernénk topiknak nevezni – a kérdésre válaszként megadott polarításban predikatív szerepű egységet kell látnunk (12b).

- (12) a. Képzeljétek! Tegnap a lányom *nem* volt iskolában.
- b. Hogy volt-e tegnap a lányom iskolában?
Tegnap a lányom \backslash *NEM* volt iskolában.
- c. Tegnap a lányom \backslash *VOLT* iskolában.

Az egyik dimenzióban topikként (Top) vagy predikatív szerepű egységként (Pred) szolgáló összetevő tehát a másik dimenzióban releváns halmaz alapú jellemzést kaphat, az alapesetekben az 1. táblázat alapján. (10)–(11)-ben be is mutattuk a javasolt jelöléseket. A negáció a (12b)-ben *falsum* fókuszaként nevezhető meg, amihez érdemes hozzávenni a (12c)-ben szemléltetett másik polarítás-predikátumot, a *verum*-fókuszot.

4.2. A Gyuris (2009) által szisztematikusan áttekintett adatok

Gyuris (2009) a könyve III.5. szakaszában vállalkozik az IHR-t produkáló mondat-típusok szisztematikusan áttekintésének a megkezdésére. Ebben a pontban e szakasz adatait elemezzük a maradványmozgatásos megközelítésünkben. A GY jelű számozás Gyuris (2009) eredeti példaszámaira utal.

¹⁴ Nem lehet célja e tanulmánynak a problémakör alaposabb körüljárása (a kérdéskör egy bizonyos aspektusáról ld. Szeteli–Alberti 2017). Gyuris (2009) könyvén és É. Kiss (1998; 2002) annak szintaktikai megalapozásaként szolgáló elméletén kívül Balogné Nagy (2014) és Szűcs (2017) értekezése hatott ránk a magyar topik–predikátum vonal alapkonceptiójának a kialakításakor, a háttérben pedig döntően Büiring (1997; 2003) diskurzus alapú megközelítése áll.

A (13)–(18) példasorokban (GY.III.59–64) változatlan kontrasztív topik mellett hatféle fókusz – a mi óvatosabb terminológiánk szerint hatféle predikatív szerepű egységet – mutat be. Gyuris szerint mind a hat mondat kétértelmű (ld. az (a)-mondatokat) – amit el tudunk fogadni, bár némelyik értelmezést nem könnyű előhívni. Az adott szakaszban az általa megadott hatókörrelációk arra utalnak, hogy Gyuris a kétértelműséget az egyenes (pl. (13b')) és az inverz hatókör (13b) egyidejű lehetőségéből származtatja. E tanulmány kontextusában nyilván az utóbbi, IHR-típus a releváns, ugyanakkor a teljes rendszer megértéséhez szükséges az alternatív jelentés(ek) feltárása is.

- (13) a. /ÖT fiú \MARit látogatta meg. (GY.III.59)
 a'. ?\MARit látogatta öt fiú meg.
 a". 'Ha már szóba jött, hogy öt fiú látogatott meg némelyeket, akkor meg kell jegyeznem, hogy ez pontosan a következő módon történt. ...'
 b. 'Marira igaz az, hogy öt fiú látogatta meg.' TOP_{∃-} > PRED_{V-} > PRED_{V-}
 b'. 'Van öt fiú, aki Marit látogatta meg.' TOP_{(∃-)} > PRED_{V-}}

Az IHR-olvasatban az alany azonosító–kirekesztő fókuszként szolgál („öt fiú, nem több, nem kevesebb”).¹⁵ Az *öt fiú* szósorhoz mint propozíciómaradványhoz hozzáértünk egy olyan „felvezetést”, amire a képletekben a TOP_{∃-} szimbólumssal történik utalás (13a"). A (tárgyi pozíciónál nem specifikált) propozíció teljes szóanyagáról azt állítja a maradványmozgatásos megközelítésünk, hogy az (a)-mondatokban háromfelé szakad. Bal perifériája a mondat élére kerül emelkedő dallamívvvel (sötét háttérrel jelezve), jobb perifériája kivetődik a mondat végére, illetve a *partial spell-out* alapú megközelítésben itt olvasódik ki (ezt szintén sötét háttér jelzi). Az igetőnek pedig (esetenként az igekötővel együtt) a kontrasztív topikkal együtt járó (ezúttal szintaktikai fókuszként felépítendő) predikátumkonstrukció szintaktikai kialakításában van szerepe: közvetlenül követnie kell a fókuszált összetevőt. Az (a')-példákban, ahol a hatókörviszonyokat nyíltan megmutató, amúgy kissé jelölt bázisváltozatokat közöljük, nagyjából egységében tudjuk bemutatni a propozíció bal és jobb perifériáját, de a fókuszkonstruáló szóelemek innen is kimaradnak, mivel a magyarban az azonosítófókusz-környezetet meg kell konstruálni a nyílt szintaxisban.

A (13b') pontban megadott egyenes hatókör számunkra egy olyan olvasatban hívható elő, amelyben az alany specifikus határozatlan értelmezést nyer, azaz az *öt fiú* egy már szóban forgó (fiú-) halmazból kerül ki. Ha ez a hangsor megkapja a jellegzetes kontrasztívtopik-prozódiaát, akkor azzal a jelentéshozadékkal egészül ki, hogy „öt fiú így tett, míg mások másképpen”. Eme olvasat mellett tehát az *öt fiú* saját főnévi szerkezeti jogán nyer kontrasztívtopik-funkciót, nem propozíciómaradványként.

- (14) a. /ÖT fiú \TÖBB mint három lányt látogatott meg. (GY.III.60)
 a'. ?\TÖBB mint három lányt látogatott öt fiú meg.
 b. 'Több mint három lányra igaz, hogy öt fiú látogatta meg.' TOP_{∃-} > PRED_↑ > PRED_{V-}
 b'. 'Van öt fiú, aki több mint három lányt látogatott meg.' TOP_{(∃-)} > PRED_↑}

¹⁵ Egy nehezebben előhívható értelmezésben az *öt fiú* olyan azonosító–kirekesztő értelmezést kap, ami mondjuk *négy lánnyal* és *két bácsival* állítja szembe. Végső soron az [*öt fiú látogatta meg*] azonosító–kirekesztő értelmezésű szerkezet többértelműségéről van szó, ahol megfelelő hangsúlyozással még az {öt lány, öt bácsi, ...} halmaz elemei is jelenthetik az alternatívákat.

Az általános ismertetést kiegészítve a (14a) mondatípus elemzéséhez azt kívánjuk hozzáfűzni, hogy a *több mint n* determinánst (Gyuris (2009)-t követve) felfelé-monoton (*upward monotonic*) predikatív szerepű egységként ($PRED_{\uparrow}$) jelöljük meg.¹⁶ Megjegyzendő még, hogy a (b)-példákban a (16) példasorig elvileg mindenütt figyelembe veendő a (13a'') pontban megadott jelentéselem. Ami azt a kérdést illeti, hogy egyenes hatókör mellett (lásd a (14b')-t) kontrasztív és nem kontrasztív topikként is intonálható és értelmezhető az alany (az előbbi esetben az „öt fiú így tett, míg mások másképpen” jelentéselem kötelezően érvényesül, bár az utóbbi esetben is előhívja a pragmatikai minőségi maxima), e cikk szerzői úgy ítélik meg, hogy a Gyuris által „jövahagyott” kontrasztív változat nehezen hívható elő. Jövőbeni kutatási témaként szolgálhat tisztázni a kontrasztívtopik-funkció és a határozatlan specifikus értelmezés nyilvánvaló, de nehezen megragadható korrelációjának a kérdése.

- (15) a. /ÖT fiú \MINden lányt meglátogatott. (GY.III.61)
 a'. \MINden lányt meglátogatott öt fiú.
 b. *Minden lányra igaz, hogy öt fiú látogatta meg.' [(13b'') mellett]
 $TOP_{\exists-} > PRED_{V\checkmark} > PRED_{V-}$
 b'. 'Van öt fiú, aki minden lányt meglátogatott.' $TOP_{(\exists-)} > TOP_{V\checkmark}/PRED_{V\checkmark}$
 b''. 'Minden lányra igaz, hogy akadt (legalább) öt fiú, aki (igenis) meglátogatta...'
 $TOP_{\exists-} > TOP_{V\checkmark} > TOP_{(\exists-)} > PRED_{VERUM}$

Ami a (15a) mondatípust illeti, a 4.1. pont alapján úgy elemezhetjük a kombinációt, hogy a kontrasztív topikhoz társuló predikatív szerepet ezúttal a predikatív és topikszerepre egyaránt alkalmas *mind*-kvantor tölti be. A prozódia alapján dől el, hogy mi a kvantor szerepe a topik–predikátum vonalon (Szeteli–Alberti 2017), ugyanis a *mind*- és az *is*-kvantor semmiképpen nem bontja meg az igeikötő+igető egységet. Azt jósoljuk tehát, hogy az egyenes hatókörűnek vett alany a (15b') értelmezési típusban, ha topiknak tekintjük, topik és predikatív funkciójú tárggyal is társulhat, ha pedig kontrasztív topiknak, akkor csak predikatív funkciójával. A különbségek finomak, de anyanyelvi intuíciónkat kielégíti a jóslat.

Vehetjük-e az *öt fiú* szósort maradványmozgatásnak alávetett propozíciók egységnek (15b)? A 2.4.-ben kimondott alternatívakényszer – intuíciónknak megfelelően – kizárja a (15b)-ben kipróbált értelmezést, noha a (15a') szósor megfelelő intonáció mellett kaphat ilyen értelmezést. Ugyanis ha valami minden lányra igaz, akkor ki van zárva, hogy az általuk alkotott releváns halmaz más tagjaira valami más legyen igaz.

Egyik névtelen bírálónk a következő érdekes értelmezési lehetőségre hívta fel a figyelmünket, amit a következő kiegészítés tehet egyértelművé: „/Öt fiú azért (csak) \MINden lányt meglátogatott, sőt néhány lányt hat fiú is meglátogatta látogatásával”. A (15b'') pontban ezt az értelmezést vesszük górcső alá. Az *öt fiú* szósort a bal periferián kontrasztívan topicalizált propozíciómaradványnak felfogva maga az alany tekinthető a tárgyi kvantorkifejezés hatókörében állónak, összhangban a megadott értelmezéssel. De hogy kerüljük el az alternatívakényszer megsértését, ami a (15b) hatókörrelációt diszkvalifikálta?! Nos úgy, hogy ezúttal a tárgyi kvantorkifejezés

¹⁶ Mivel tárgyalásunk szempontjából Barwise és Cooper (1981) monotonitás-fogalomrendszere nem releváns, ezért nem fejtsük ki.

topikszerű, és nem predikatív, éppúgy, mint az alanyi kifejezés; predikatívnak az ige által létesített *verum* fókuszot tekintjük (4.1.). Kínálkozik tehát alternatíva, mivel nemcsak egy univerzális kvantorkifejezéshez kell alternatívát keresni: lányról lányra *néhány fiú megvalósította* a látogatást, *mások* viszont *nem*.

- (16) a. /ÖT fiú \NEM Marit látogatta meg. (GY.III.62)
 a'. ?\NEM Marit látogatta öt fiú meg.
 b. 'Maritól különböző személyre igaz az, hogy öt fiú látogatta meg.'
 $TOP_{\exists-} > PRED_{NEG} > PRED_{V-}$
 b'. 'Van öt fiú, aki Maritól különböző személyt látogatott meg.'
 $TOP_{(\exists-)} > PRED_{NEG}$

A negáció egy bővítménnyel társulva (16a) teljes általánosságában némileg homályos jelentéssel dúsitja a mondatot; van azonban egy olyan prozódiai megvalósítása ennek a „negatív fókusznak” (É. Kiss 1992), amelynek kontribúciója az, hogy a releváns halmazból éppen egy olyan személyre igaz az állítás, és csakis rá, aki a megnevezett Maritól különböző. Az iménti jelentés mellett a kontrasztív topik alternatívafüggvénye az IHR-változatban (16b) „más látogatói csoporthoz” éppen azt az alternatív fókusz-állítást kell, hogy társítsa, hogy ők viszont éppen Marit látogatták meg. Az egyenes hatókörű verzió esetében ismét az a kérdés, hogy meg tudjuk-e – vagy egyáltalán meg akarjuk-e – különböztetni a nagy hatókörű alany „sima” és kontrasztív topikszerepét

- (17) a. /ÖT fiú \NEM látogatta meg Marit. (GY.III.63)
 a'. *\NEM látogatta öt fiú meg Marit.
 a''. (?)\NEM látogatta meg Marit öt fiú.
 b. '*Nem igaz, hogy öt fiú látogatta meg Marit.'
 $TOP_{\exists-} > PRED_{FALSUM} > PRED_{V-}$
 b'. 'Van öt fiú, aki nem látogatta meg Marit.'
 $TOP_{(\exists-)} > PRED_{FALSUM}$
 b''. 'Nem igaz, hogy akadt (legalább) öt fiú, aki (igenis) meglátogatta Marit.'
 $TOP_{\exists-} > PRED_{FALSUM} > TOP_{(\exists-)} > PRED_{VERUM}$

A (17a) típusban a negáció a topik–predikátum vonalon predikatív szerepű egységként szolgál; ezt neveztük 4.1.-ben Gyurist követve *falsum* fókuszának. A nyíltan megmutatott hatókörök révén előálló szórenddel rendelkező bázisváltozat (17a') elfogadhatatlan benyomást kelt. Az a bázisváltozat, ahol az alany csak fedetten veszi fel a hatókörét a grohmanni Ω -tartományban, lényegesen elfogadhatóbb (17a''), a (17b)-ben felírt jelentést viszont nem hordozza. A (17a) változat tehát nem szolgálhat a (17b) hatókörrelációt mutató IHR-mondatként, bázisváltozat hiányában (hogy emögött mi van, azt nem tudjuk). Szolgálhat viszont egyenes hatókörű mondatként (17b'), illetve olyan mondatként, ahol az *öt fiú* egyfelől propozíciómaradvány, másfelől a topik funkció birtokosa (amihez a (17a'')) bázisváltozat tartozik). Ilyenkor *oly sok, mint öt fiú* értelmezést hordoz.

- (18) a. *ÖT* fiú \MEGlátogatta Marit. (GY.III.64)
 a'. \MEGlátogatta *öt* fiú Marit.
 b. *Igenis igaz, hogy öt fiú látogatta meg Marit.
 $TOP_{\exists-} > PRED_{VERUM} > PRED_{V-}$
 b'. 'Van öt fiú, aki igenis meglátogatta Marit.' $TOP_{(\exists-)} > PRED_{VERUM}$
 b''. 'Igenis igaz, hogy akadt (legalább) öt fiú, aki meglátogatta Marit.'
 $TOP_{\exists-} > PRED_{VERUM} > TOP_{(\exists-)} > PRED_{VERUM}$

(18a) a *verum* fókuszszemlélteti (4.1.). A (17) elemzés elemeit átvéve így összegezhethetjük az értelmezési lehetőségeket: (i) a (18a) szöveg társulhat egyenes hatókörű olvasattal (18b'), (ii) olyan IHR-olvasattal viszont nem társulhat – megfelelő értelmű bázisváltozat híján –, amelyben az *öt fiú* azonosító-kirekesztő fókuszszemlélteti szolgál, (iii) olyan IHR-olvasattal ellenben társulhat a (18b'') elemzés szerint, amelyben az *öt fiú* topikként szolgál („öt fiú azért csak meglátogatta”), hatókörében újabb *verum* fókusszal.

Ugorjunk előre Gyuris *verum* fókuszszemlélteti példamondataihoz!

- (19) a. *TÖBB mint öt fiú \MEGlátogatta Marit. (GY.III.70)
 a'. *MEGlátogatta TÖBB mint öt fiú Marit.
 a''. \MEGlátogatta Marit TÖBB mint öt fiú. (cf. Gy.III.113)
 b. 'Igenis igaz, hogy több mint öt fiú látogatta meg Marit.'
 $TOP_{\exists-} > PRED_{VERUM} > PRED_{\uparrow}$
- (20) a. *KEvesebb mint öt fiú \MEGlátogatta Marit. (GY.III.76)
 a'. *MEGlátogatta KEvesebb mint öt fiú Marit.
 a''. *MEGlátogatta Marit KEvesebb mint öt fiú. (cf. *Gy.III.112)
 b. 'Igenis igaz, hogy kevesebb mint öt fiú látogatta meg Marit.'
 $TOP_{\exists-} > PRED_{VERUM} > PRED_{\downarrow}$

Gyuris tehát rosszul formálnak ítéli a *verum* fókuszszemlélteti (19a) és (20a) típusokat, kontrasztívtopik-intonációval a bal periférián. A (20a) esetében rámutat, hogy a (fedett hatókörös) bázisváltozat is rosszul formált (20a''), amihez hozzátehetjük, hogy a nyílt hatókörös bázisváltozat is az (20a'). (20a) rosszul formáltságáról tehát számot adhatunk a Gyuris-féle (2009: 150) megszorítással: a jól formált IHR-mondattípusoknak kell, hogy legyen jól formált bázisváltozata. A (19a) rosszul formáltságáról a Gyuris szerint jól formált (19a'') bázisváltozat miatt nem tudunk ilyen egyszerűen számot adni. Javasunk egy erősebb megszorítást: többé-kevésbé (legalább a ??-es szinten) jól formálnak kell lennie a hatókör-megmutató bázisváltozatnak is. Ez a (19a) rosszul formáltsága miatt most számot ad a (19a) típus rosszul formáltságáról. Ez az erősebb kritérium plauzibilis a megközelítésünkben, hiszen a nyílt mozgatással előállított, egyértelmű hatókörviszonyokat mutató változathoz hozzuk létre propozíció-maradványmozgatással az IHR-mondattípusokat. A „nyílt bázisváltozat” végletes rosszul formáltsága annak a jele, hogy a nyelv egyszerűen nem alkalmas az adott hatókörreláció egyetlen információszerkezeten belüli kifejezésére. A *verum* és a *falsum* fókuszszemlélteti gondoljuk úgy, hogy csak nagyon korlátozottan vesz fel nagy hatókört bővítmenyi operátorhatókör-típusokhoz képest (a tényleges hatóköri viszonyrendszerben).

Lássuk hát a *falsum* fókuszra vonatkozó két további példát Gyuris tárgyalt szakaszából! A felfelé monoton operátor fölött tud hatókört venni (21a'), és így IHR-változatot is nyújt (21a); egy lefelé monoton operátor fölött viszont nem tud hatókört venni (22a'-a"), és így meg van magyarázva (a Gyuris-féle megszorítással), hogy a (22a) IHR-mondattípus miért rosszul formált.

- (21) a. /TÖBB mint öt fiú \NEM látogatta meg Marit. (GY.III.69)
 a'. \uparrow NEM látogatta \TÖBB mint öt fiú meg Marit.
 b. 'Nem igaz, hogy több mint öt fiú látogatta meg Marit.'

TOP_{∃-} > PRED_{FALSUM} > PRED_↑

- (22) a. */KEvesebb mint öt fiú \NEM látogatta meg Marit. (GY.III.75)
 a'. *\NEM látogatta \KEvesebb mint öt fiú meg Marit.
 a". *\NEM látogatta meg Marit \KEvesebb mint öt fiú. (cf. *Gy.III.111)
 b. 'Nem igaz, hogy kevesebb mint öt fiú látogatta meg Marit.'

TOP_{∃-} > PRED_{FALSUM} > PRED_↓

Gyuris (2009) könyvének a III.5. szakaszában a fenti (13)–(18) hatost követően egy olyan hatost vizsgál, amelyben az *öt fiú* alanyi kifejezés helyett a (felfelé monoton) *több mint öt fiú* kifejezés áll (GY.III.65–70), amit csak predikatív szerepű egységként tudunk értelmezni (elfogadva Gyuris ítéleteit, miszerint e hatos „legfeljebb egyértelmű” mondatokat tartalmaz). Vagyis a *több mint öt fiú* főnévi szerkezet (specifikus topikként) nem értelmezhető. A szakasz végén pedig egy olyan hatost vizsgál, amelyben az *öt fiú* alanyi kifejezés helyett a (lefelé monoton) *kevesebb mint öt fiú* kifejezés áll (GY.III.71–76), amit szintén csak predikatív szerepű egységként tudunk értelmezni. A négy polaritásfókuszos esetet már megtárgyaltuk. A (13a) *több mint öt fiú*-s verzióját a (23) szemlélteti:

- (23) a. /TÖBB mint öt fiú \Marit látogatta meg. (GY.III.65)
 a'. \uparrow MARit látogatta \TÖBB mint öt fiú meg.
 b. 'Marira igaz az, hogy több mint öt fiú látogatta meg.'

TOP_{∃-} > PRED_{V-} > PRED_↑

Érdeemesnek gondoljuk felidézni a jól formált (23a) IHR-mondattípus propozíció-maradványmozgatásos elemzését. Kiindulópontunk tehát a (23a') bázisváltozat, ami az (itt is) szintaktikaifókusz-támpilléreként szolgáló igetőtől eltekintve megmutatja azt a tárgyi helyen alulspecifikált propozíciót, ami aztán kontrasztívtopikalizálódik: [*több mint öt fiú látogatta meg x-ef*]. (23a) olyan társalgásban jól formált, ahol arról beszélgetnek, hogy vajon mely lányok voltak oly szerencsések, hogy több mint öt fiú látogatását élvezhették. A propozíció szóanyaga az IHR-verzióban háromfelé szakad. Bal perifériája a mondat élén áll, jellegzetes emelkedő dallammal, a ténylegessel ellentétes hatóköri reláció illúzióját keltve. Jobb perifériája egyetlen igekötőből áll, amely egy teljes aspektuális csoport maradványa. Ez utóbbiból az igető szintaktikaifókusz-konstruáló elemként szolgál, az igekötőt megelőző szórendi helyen, a tárgy pedig a fókuszált elem a mondatban.

A kétszer hat IHR-mondattípus közül (GY.III.65–76) ötöt tehát már megtárgyaltunk, a többi hét közül pedig kettő bizonyul rosszul formáltnak, a maradék öt pedig jól formált. Ez utóbbiak elemzésétől eltekintünk, mert nem adnak újdonságot az eddigiekhez képest. Lássuk viszont a két rosszul formált IHR-mondattípust (24)–(25)!

A (24a) típusról Gyurist követve azt mondhatjuk, hogy nincs igazán jól formált bázisváltozata (24a'). Érdeemes lenne persze hosszú távon még egy lépéssel mélyebbre hatolni a magyarázati láncolatban; amely szempontból nagyon érdekes, amire Gyuris rámutat: van egy hatóköri szempontból megegyező típus (24c), ami jól formált, a bázisváltozatával együtt (24c').

- (24) a. */TÖBB mint öt fiú \MINden lányt meglátogatott. (GY.III.67)
 a'. ?^MINden lányt meglátogatott \TÖBB mint öt fiú.
 b. 'Minden lányra igaz az, hogy több mint öt fiú látogatta meg.'
 $TOP_{\exists-} > PRED_{\forall} > PRED_{\uparrow}$
 c. /LEGALább hat fiú \MINden lányt meglátogatott.
 c'. \MINden lányt meglátogatott \LEGALább hat fiú. (GY.III.95)
 d. 'Minden lányra igaz az, hogy legalább hat fiú látogatta meg.'
 $TOP_{\exists-} > TOP_{\forall} > TOP_{\uparrow} > PRED_{VERUM}$

Azt állítjuk, hogy az alternatívafüggvénnyel van probléma, mégpedig azzal összefüggésben, hogy a topik-predikátum vonalon a *több mint öt fiú* (azonosító-kirekesztő) predikatív funkciót tölt be (vö. ??*Több mint öt fiú meglátogatott*), míg a *legalább hat fiú* topikszerűt (^(?)*Legalább hat fiú meglátogatott*), így a predikatív folytatás ismét a *verum* fókusz ((18b')). Ami *legalább hat fiúra* igaz minden lány esetében, az *legalább hét fiúra* már nem feltétlenül igaz. Ami viszont *több mint öt fiúra* igaz minden lány esetében, az *pontosan öt fiúra* vagy *kevesebb mint öt fiúra* is szükségszerűen igaz. Úgy sejtjük tehát, hogy látszólag azonos tartalmú kvantordeterminánsok (*több mint öt ~ legalább hat*) a társuló alternatívák tekintetében különböznek.

A (25a) mondat típus rosszul formáltságáról is úgy ad számot Gyuris, hogy arra hivatkozik, hogy nincsen jól formált bázisváltozata (25a').

- (25) a. */KEvesebb mint öt fiú \MINden lányt meglátogatott. (GY.III.73)
 a'. *\MINden lányt meglátogatott \kevesebb mint öt fiú.
 b. 'Minden lányra igaz az, hogy kevesebb mint öt fiú látogatta meg.'
 $TOP_{\exists-} > PRED_{\forall} > PRED_{\downarrow}$

Ez a magyarázattípus, mint már utaltunk rá, a mi megközelítésünkben még jogosultabb, mint a Gyuriséban, hiszen ténylegesen a bázisváltozatból hozzuk létre az IHR-változatot (a fedettből két lépésben, a nyíltból egyben).

4.3. Kollektív olvasatok

Mint Gyuris (2009) rámutat, a polaritásfókusz fel tud venni széles hatókört a lefelé monoton kvantorral szemben (26-27), amennyiben az előző pontban vizsgált eseteket ((22), (20)) oly módon módosítjuk, hogy az alanyi pozícióban kollektív olvasatot is figyelembe veszünk.

- (26) a. /KEvesebb mint öt fiú \NEM látogatta még meg Marit. (GY.III.82)
 a'. ?^NEM látogatta még \KEvesebb mint öt fiú meg Marit.
 a". ?^NEM látogatta meg még Marit \KEvesebb mint öt fiú.
 b. 'Nem igaz, hogy volt már olyan, hogy kevesebb mint öt fiú látogatta meg Marit.'
 (cf. (22))
 $TOP_{\exists-} > PRED_{FALSUM} > PRED_{EXIST} > PRED_{\downarrow}$

- (27) a. /KEvesebb mint öt fiú \LÁtogatta már meg Marit. (GY.III.83)
 a'. \LÁtogatta már \KEvesebb mint öt fiú meg Marit.
 a''. \LÁtogatta meg már Marit \KEvesebb mint öt fiú.
 b. 'Volt már olyan, hogy kevesebb mint öt fiú látogatta meg Marit.' (cf. (20))
 $TOP_{\exists-} > PRED_{EXIST} > PRED_{\downarrow}$

A kollektív olvasat színre lépése mit sem változtat a propozíció-maradványmozgató megközelítésünkön, csak másképp működik az alternatívafüggvény. Az ötnél kevesebb fiúból álló látogatócsoportnak kiváló alternatívája lehet például egy pontosan öt fiúból álló látogatócsoport. Pragmaszemantikai szempontból érdekes még, hogy a kollektív olvasattal együtt a sztenderd É. Kiss-fejezetben (É. Kiss 1992) leírt egzisztenciális jelentésfaktor is megjelenik: [látogatta már meg x Marit].

4.4. *Mind*-kvantorok szűk hatókörrel, virtuálisan a mondat élén

A címben szereplő IHR-mondattípusok érdekes módon elszórva jelennek meg Gyuris (2009) könyvében, pedig természetesebben hangzanak, mint a 4.2. pontban tárgyalt típusok többsége.

Elemzési problémánk nincsen, nem is lehet a bázisváltozat jól formáltságának gyurisi tétele alapján. [Mindenki megérkezett] (szemben olyan alternatívákkal, mint például az, hogy csak a várt vendégek fele érkezett meg) – ez a propozíció vettetik alá maradványmozgatósnak (28a'). Az alany képviseli a propozíciót a mondat élén emelkedő dallammal (28), az igető a *falsum* fókusz tartópillére a magyarban a tanulmányban alapul vett felfogásban (4.1.), ezért csak az igekötő „szólal meg” a mondat végén, az aspektuális csoport képviselőjében.

- (28) a. /MINdenki sajnos \NEM érkezett meg. (GY.I.54a)
 a'. ?Sajnos \NEM érkezett \MINdenki meg.
 b. 'Sajnos nem igaz, hogy mindenki megérkezett.'
 $TOP_{\exists-} > PRED_{FALSUM} > PRED_{\downarrow}$

Mint a (29a) mutatja – eredetileg Alberti és Medve (2000) példája –, az azonosító-kirekesztő fókusz is (29a') vehet széles hatókört a predikatív szerepű *mind*-kvantor felett (29b). A kontrasztív topik szerepet elnyerő propozíció teljes hanganyaga ezúttal: [mindhárom fiúnak bemutatam x-et]. Ebből a részeshatározó „szólal meg” a mondat élén, az igető az azonosító-kirekesztő fókusz támpillére, az extraktált jobb periféria pedig egyetlen igekötő marad, ami ismét egy (kiürült) aspektuális csoportot képvisel (amelyből a fókuszált tárgyi bővítmény is távozott).¹⁷

- (29) a. /MINDhárom fiúnak \MArit mutattam be. (GY.II.32)
 a'. ?\MArit mutattam \MINDhárom fiúnak be.
 b. 'Mari az, akit mindhárom fiúnak bemutatam.'
 $TOP_{\exists-} > PRED_{\downarrow} > PRED_{\downarrow}$

¹⁷ Az egyik bírálónk felveti, hogy a kontrasztívtopik-prozódiaát viselő *mind*-kifejezés valamennyi tárgyal példánkban predikatív (vagy legalábbis ilyen elemzést kap), és nem topikyszerű a topik-predikatív vonalon, és megkérdezi, hogy lehet-e olyan eset, amikor a kontrasztív topik prozódiaát viselő *mind*-kifejezés topikyszerű. Azt állítjuk, hogy nem, mert a $PRED_{\downarrow}$ tartalmú propozíciónak jó alternatívája a valódi részalmazokra teljesülő állítás, ha viszont külön minden elemre kimondunk egy állítást (TOP_{\downarrow}), akkor nincs olyan elem, amelyre tudna az hamis lenni. Tehát az alternatívafüggvény jelenti a magyarázat alapját (Gyuris 2009).

4.5. Azonosító–kirekesztő operátorok egymás hatókörében

Az ilyen típusú IHR-mondatok maradtak még ki eddigi gyűjteményünkben a Gyuris-példák közül.

A (30a) példa annyiban különleges, hogy a maradványmozgatott propozíció ([csak rizst eszik x]) annyira csekély szóanyagú, hogy a mondat élére kerülő bal perifériája és a szintaktikaifókusz-támasztó igető mellett nem marad mondatvégre extraktálható jobb perifériája.

- (30) a. /CSAK rizst \János eszik. (GY.I.54d)
 a'. \János eszik \CSAK rizst.
 b. 'János az, aki csak rizst eszik.' $TOP_{\exists-} > PRED_{V-} > PRED_{V-}$

A (31a) bázisváltozatában viszont annál tartalmasabb a maradványmozgatott propozíció: [jól oldotta meg x a feladatot]. A társalgás nyilván arról folyik, hogy kik dicsekedhetnek jó megoldással, szemben a rossz megoldást benyújtókkal. A bal perifériát alkotó fókuszált határozószó és az igető mellett van mit kivetni a mondat végére mint az aspektuális csoport hangtani képviselőjét: a *meg a feladatot* szóorról van szó.

- (31) a. /JÓL \Kati oldotta meg a feladatot. (GY.I.65a)
 a'. [?]\Kati oldotta \JÓL meg a feladatot.
 a". ^(?)\Kati oldotta meg a feadatot \JÓL.
 b. 'Kati az, aki jól oldotta meg a feladatot.' $TOP_{\exists-} > PRED_{V-} > PRED_{V-}$

A (32a) IHR-mondattípus is bázisváltozatában ugyanúgy duplafókuszos, mint a (30)–(31) példatípusok, amennyiben azzal a szokásos feltételezéssel élünk, hogy a kérdőszó (alap esetben) egy azonosító–kirekesztő fókusz pozícióját kéri magának. A maradványmozgatott propozíció: [Peti csókolta meg x-et]. A megszokott módon háromfelé szakad a hanganyaga (bal perifériára – szintaktikaifókusz-támasztó igetőre – jobb perifériára).

- (32) a. /PETi \KIT csókolt meg? (GY.II.23)
 a'. [?]\KIT csókolt \PETi meg?
 a". ^(?)\KIT csókolt meg \PETi?
 b. 'Ki az, akít éppen Peti csókolt meg?' $TOP_{\exists-} > PRED_{?V-} > PRED_{V-}$

Némileg más példa zárja a sort, amelyben (33a) egy egzisztenciális jelentésfaktor játssza a szűk hatókörű operátor szerepét. A maradványmozgatott propozíció hanganyaga ismét oly csekély, hogy nehéz az egyszavas tárgyba belelátni egy sajátos operátorzónával bíró propozíciót: [látott biciklit az x]. Mivel az igető szintaktikai-fókusz-támasztó elem, a mondatélre jutó „bal periféria” ezáltal a csupasz főnévi elem, jobbra kivetendő „jobb periféria” pedig nem marad.

- (33) a. /Biciklit \SOK lány látott. (GY.I.76)
 a'. \SOK lány látott biciklit.
 b. 'Sok lányra igaz, hogy volt olyan, hogy látott biciklit.'
 $TOP_{\exists-} > PRED_{\uparrow} > PRED_{EXIST}$

4.6. Az *is*-kvantorok rejtélye

Gyuris (2009) nem eleméz olyan példákat, ahol az IHR-t kontrasztívtopikalizált *is*-kvantor idézné elő.

- (34) a. /^{??}([?]Még) MARit is \JULcsi látogatta meg.
 a'. \JULcsi látogatta \^{??}([?]még) MARit is meg.
 a". \JULcsi látogatta meg \^(?)(még) MARit is.
 b. 'Julcsi az, aki (még) Marit is meglátogatta.' TOP_{∃₁} > PRED_{v₁} > PRED_{∃_v}

A (34) példabokor azt szemlélteti, hogy elfogadható bázisvátozat mellett (34a") olyan IHR-típust kapunk (34a), amelynek esetében nem könnyű állást foglalni, hogy elfogadható szósort kapunk-e. Hajlunk arra, hogy a (34a) példát az elfogadhatóság alsó határán állónak minősítsük (és nem grammatikailag teljesen elutasítottunk), ez által besorolva az *is*-kvantor esetét azon esetek közé, ahol a hatóköri viszonyokat megmutató változat (34a') elég gyenge ugyan, de létezik jól elfogadható bázisvátozat (34a"), és hozzá szintén nem elfogadhatatlan IHR-típus kontrasztívtopikalizált propozíciómaradvánnyal (34a).

Az alacsony szintű elfogadhatóság magyarázatához talán az *is*-es és a *még* ... *is* konstrukció különbsége vezet el. Az utóbbi feltehetőleg azért elfogadhatóbb, mert a topik–predikátum vonalon egyértelműen megmutatja, hogy predikatív funkciójú elemről van szó (vö. 4.1.). Még két tényező, ami jövőbeli kutatást igényel: (i) valahogy olyan a kontrasztívtopikalizált propozíciómaradvány a (34a) példatípusban, mintha idéző prozódiaát viselne, (ii) homályos, hogy a [Marit is] kifejezéssel kijelölt halmaznak milyen alternatívái vannak.

5. Összefoglalás

Kiindulópontunk a *hatóköri elv*, miszerint a magyarban az ige előtti bővítmények hatóköri sorrendje megfelel a szórendnek; ami alól viszont mintha kivételt képezne a kontrasztív topik specifikálójában álló operátorkifejezés, amelynek mintha inverz hatóköre lenne a kontrasztív topikot kötelezően követő predikatív egységhez (4.1.) képest, a szórend ellenében.

Megoldási javaslatunk lényege, amit a 2. szakaszban meg is tárgyaltunk: csak „virtuálisan” áll a kontrasztív topik specifikálójában egy hatókörrel rendelkező bővítmény, ott ugyanis valójában egy propozíció jelenik meg, pontosabban hangtanilag csak a maradványa.¹⁸ Erőltetettnek is tűnhetne ez az elképzelés, ha a magyarban nem lenne számtalan nehezen magyarázható szórendi helyzet, amelyről oly módon adhatunk számot, hogy egy propozíciószerű összetevő úgy foglal el – *maradvány-mozgatással* – egy bizonyos szintaktikai pozíciót, hogy kiveti a mondat végére a szintaktikai fejtől jobbra eső perifériáját. Ilyen eseteket tárgyalt a 3. szakasz. A 4. szakaszban pedig módszeresen áttekintettük a Gyuris (2009) által számba vett és

¹⁸ Ismét emlékeztetjük az olvasót, hogy csak az IHR-t mutató mondat típusok magyarázatában folyamodunk a propozíció-kontrasztívtopikalizáció ötletéhez (amit maradványmozgatásos vagy *partial Spell-Out* technikát alkalmazó szintaktikai elemzéssel lehet megalapozni); ahol nem merül fel inverzhatókör-felvétel, ott nem zárjuk ki azt, hogy egy főnévi szerkezet „a maga jogán” álljon a kontrasztív topikban.

helyenként kimerítően rendszerezett IHR-mondattípusokat, alkalmat találva újra és újra, hogy a propozíció-maradványmozgató megközelítésünk részleteiben lakozó ördögöket elűzzük.

Megközelítésünk egyébként eredendően nem követelné meg, hogy részleteiben összevegyjük a kiindulópontnak tekintett 2009-es Gyuris-elmélettel, ugyanis még részlegesen sem ellentéte, hanem *kiegészítője* annak: a propozíció-maradványmozgató ötlet a hiányzó láncszem ama gyurisi megfigyelés magyarázatában, hogy miért társul minden jól formált IHR-mondathoz egy jól formált bázisváltozat. Gyuris alternatívafüggvénye is szépen beleillik az elemzéseinkbe (2.4.): ha egy propozíciót kontrasztívtopikalizálunk (4.1), akkor azon meg is kell jelennie az „alternatíva-hatásnak”, nem szükséges tehát az „alternatíva-hatást” függetlenül stipulálni.

Végül megismételjük megközelítésünk lényegét: amit az IHR-mondattípusoknál a mondat élén kontrasztív topikként szolgáló bővítménynek hallunk, az valójában csak megmaradt hanganyaga egy (általában alulspecifikált) propozíciónak, az illető bővítmény maga tehát szintaktikailag és szemantikailag ott van, ahol szűk hatóköréből adódóan lennie kell. Következésképpen az inverzhatókörü probléma nem „megoldódott”, hanem tulajdonképpen nem is létezik.

Köszönetnyilvánítás

Értékes észrevételeiért köszönettel tartozunk Gyuris Beátának és a két névtelen bírálónak. Az elkészült tanulmányt a szerzők a Pécsi Tudományegyetem alapítása 650. évfordulója emlékének szentelik.

Hivatkozások

- Alberti, Gábor 2004. Climbing for aspect – with no rucksack. In Katalin É. Kiss – Henk van Riemsdijk (szerk.) *Verb Clusters: A Study of Hungarian, German and Dutch*. (Linguistik Aktuell/Linguistics Today 69) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 253–289. doi:10.1075/la.69.16alb.
- Alberti, Gábor – Judit Farkas megj. előtt. A syntactic solution to the inverse-scope puzzle and the contrastive VP-focus construction in Hungarian based on extraction. In Anna Bloch-Rozmej – Anna Bondaruk (szerk.) *Studies in Formal Linguistics. Universal Patterns and Language Specific Parameters*. Berlin: Peter Lang.
- Alberti, Gábor – Judit Farkas 2017a. Right branching in Hungarian: Moving remnants. In Joseph E. Emonds – Markéta Janebová (szerk.) *Language Use and Linguistic Structure. Proceedings of the Olomouc Linguistics Colloquium 2016*. (Olomouc Modern Language Series 5) Olomouc: Palacký University. 209–224.
- Alberti, Gábor – Judit Farkas 2017b. Modification. In Gábor Alberti – Tibor Laczkó (szerk.) *Syntax of Hungarian. Nouns and Noun Phrases*. Vol. 2 Amsterdam: Amsterdam University Press. 775–895.
- Alberti, Gábor – Judit Farkas – Veronika Szabó 2015. Arguments for arguments in the complement zone of the Hungarian nominal head. In Katalin É. Kiss – Balázs Surányi – Éva Dékány (szerk.) *Approaches to Hungarian 14*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 5–36.

- Alberti, Gábor – Anna Medve 2000. Focus Constructions and the „Scope-inversion Puzzle” in Hungarian. In Gábor Alberti – István Kenesei (szerk.) *Approaches to Hungarian 7. Papers from the Pécs Conference*. Szeged: JATEPress. 93–117.
- Baloghné Nagy Gizella 2014. *Balra kihelyezés az Optimalitáselméletben*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE.
- Barwise, Jon – Robin Cooper 1981. Generalized quantifiers and natural language. *Linguistics and Philosophy* 4/2:159–219. doi:10.1007/BF00350139.
- Büring, Daniel 1997. *The meaning of topic and focus. The 59th Street Bridge accent*. (Routledge Studies in German Linguistics 3) London, New York: Routledge.
- Büring, Daniel 2003. On D-Trees, Beans, And B-Accents. *Linguistics and Philosophy* 26/5:511–545. doi:10.1023/A:1025887707652.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 79–177.
- É. Kiss, Katalin 1998. Identificational focus versus information focus. *Language* 74/2:245–273. doi:10.1353/lan.1998.0211.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge: Cambridge University Press.
- É. Kiss, Katalin – Henk van Riemsdijk 2004. *Verb Clusters. A Study of Hungarian, German and Dutch*. (Linguistik Aktuell/Linguistics Today 69) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Fanselow, Gisbert 2004. Münchenhausen-style head movement and the analysis of verb second. In Ralf Vogel (szerk.) *Three papers on German verb movement*. (Linguistics in Potsdam 22) Potsdam: Universität Potsdam. 9–49.
- Farkas, Judit – Gábor Alberti 2017. *The inverse-scope puzzle of contrastive topics in Hungarian, which does not exist at all*. Kézirat.
- Farkas, Judit – Veronika Szabó – Gábor Alberti 2017. Information-structurally (un)ambiguous nominal constructions in Hungarian. *Finno-Ugric Languages and Linguistics* 6/2:38–80.
- Grohmann, Kleanthes K. 2003. *Prolific Domains: On the Anti-Locality of Movement Dependencies*. (Linguistik Aktuell/Linguistics Today 66) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Gyuris, Beáta 2009. *The Semantics and Pragmatics of the Contrastive Topic in Hungarian*. Budapest: Lexica Kiadó.
- Horvath, Julia 1997. The status of „Wh-expletives” and the partial Wh-movement construction of Hungarian. *Natural Language & Linguistic Theory* 15/3:509–572. doi:10.1023/A:1005842214213.
- Káldi, Tamás – Anna Babarczy – Ágnes Bende-Farkas 2017. Hungarian focus. Presuppositional content and exhaustivity revisited. In Joseph E. Emonds – Markéta Janebová (szerk.) *Language Use and Linguistic Structure. Proceedings of the Olomouc Linguistics Colloquium 2016*. (Olomouc Modern Language Series 5) Olomouc: Palacký University. 245–262.
- Kayne, Richard S. 1994. *The antisymmetry of syntax*. (Linguistic Inquiry Monographs 25) Cambridge: The MIT Press.

- Kenesei István 1998. Argumentumszerkezet és VP-fókusz. In Büky László – Maleczki Márta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 3.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 223–242.
- Kenesei István 2002. A fókusz megjelenítése a szintaxisban és a fonológiában. In Maleczki Márta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 5.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 289–309.
- Koopman, Hilda – Anna Szabolcsi 1998. *Verbal Complexes.* Cambridge: The MIT Press.
- Laczkó Tibor 2016. *Aspects of Hungarian Syntax from a Lexicalist Perspective.* Akadémiai doktori értekezés.
- May, Robert 1985. *Logical Form. Its Structure and Derivation.* Cambridge: The MIT Press.
- Piñón, Christopher 2017. Identificational focus in Hungarian is metalinguistic. Előadás. The 13th International Conference on the Structure of Hungarian. 29 June, 2017. Budapest.
- Surányi, Balázs 2009. „Incorporated” locative adverbials in Hungarian. In Katalin É. Kiss (szerk.) *Adverbs and Adverbial Adjuncts at the Interfaces.* (Interface Explorations 20) Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 39–74. doi:10.1515/9783110214802.1.39.
- Surányi, Balázs – Gergő Turi 2017. Focus and quantifier scope. An experimental study of Hungarian. In Harry van der Hulst – Anikó Lipták (szerk.) *Approaches to Hungarian 15. Papers from the 2015 Leiden Conference.* Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 209–238. doi:10.1075/atoh.15.08sur.
- Szabolcsi, Anna 1997. Strategies for scope taking. In Anna Szabolcsi (szerk.) *Ways of Scope Taking.* Dordrecht: Kluwer Academic Press. 109–154.
- Szabolcsi Anna – Laczkó Tibor 1992. A főnévi csoport szerkezete. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 179–298.
- Szeteli Anna – Alberti Gábor 2017. *Az univerzális kvantor aszimmetriája a magyar grammatika rendszerében.* Kézirat.
- Szűcs, Péter 2017. *On Clause-Initial Discourse-Related Constructions in English and Hungarian.* Doktori értekezés. Debrecen: ELTE.
- Tóth, Enikő – Péter Csátár 2017. Preverbal focus and syntactically unmarked focus. A comparison. In Joseph E. Emonds – Markéta Janebová (szerk.) *Language Use and Linguistic Structure. Proceedings of the Olomouc Linguistics Colloquium 2016.* (Olomouc Modern Language Series 5) Olomouc: Palacký University. 227–244.
- Uriagereka, Juan 1999. Multiple spell-out. In Samuel David Epstein – Norbert Hornstein (szerk.) *Working Minimalism.* (Current Studies in Linguistics 32) Cambridge: The MIT Press. 251–282.
- Varga, László 2016. The intonation of topic and comment in the Hungarian declarative sentence. *Finno-Ugric Languages and Linguistics* 5/2:46–77.

A szerzőkről

Farkas Judit (PhD) jelenleg egyetemi adjunktus a Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Tanszékén, a cikk első változatának készítésekor viszont még a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének munkatársa volt (az *Átfogó magyar nyelvtan (Comprehensive Resource Grammars: Hungarian)* OTKA-óriásprojekt tagjaként). Nyelvtörténeti projekteken is dolgozik, valamint a magyar generatív nyelvészet eredményeinek a közoktatásba való integrálásán is munkálkodik.

Elérhetősége: juttasusi@gmail.com.

Alberti Gábor (DSc) egyetemi tanár a Pécsi Tudományegyetemen, ahol a Nyelvtudományi Tanszéket és a Nyelvtudományi Doktori Iskolát, valamint a *reALIS* Elméleti, Számítógépes és Kognitív Nyelvészeti Kutatócsoportot vezeti. Formális, lexikai és diskurzuszemantikai kutatásokon kívül a magyar nyelv generatív szintaktikai leírásában is részt vesz, jelenleg az MTA Nyelvtudományi Intézetében Kenesei István által vezetett *Átfogó magyar nyelvtan (Comprehensive Resource Grammars: Hungarian)* OTKA-óriásprojekt folytatásának a tagjaként.

Elérhetősége: alberti.gabor@pte.hu.

Metafora, metonímia és pragmatikai következtetés a grammatikalizációs jelentésváltozásban

Nagy C. Katalin

MTA-DE-SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport

Összefoglaló

A tanulmány célja, hogy feltárja, milyen fogalmakat takarnak a *metafora*, *metonímia*, illetve *pragmatikai következtetés* terminusok a grammatikalizációs jelentésváltozás irodalmában, és megmutassa, hogy ezek értelmezése nemcsak az egyes elméleti megközelítésekben lehet más és más, hanem a szinkrón értelmezéstől is különbözik. Az elméleti fejtegetést az angol „*be going to* + főnévi igenév” mozgásigés szerkezetből kialakuló közeljövő grammatikalizációjának különböző elemzései illusztrálják. A vizsgálat, amely alapján a metaforának és metonímiának egy szinkrón és egy diakrón megközelítése bontakozik ki, azt látszik alátámasztani, hogy metonímia és metafora a grammatikalizációs jelentésváltozásban egymást kiegészítő pragmatikai folyamatokként összeegyeztethetőek. A kognitív metaforák háttérében álló, a világ tapasztalati megismeréséből adódó tudáson alapuló következtetési sé máink a grammatikalizációs jelentésváltozás irányát is megszabják.

Kulcsszavak: *be going to*; grammatikalizációs jelentésváltozás; implikátúra; jövő idő; metafora; metonímia; pragmatikai következtetés

1. Bevezetés

A grammatikalizáció kutatásának megélénkülése időben egybeesett a kognitív nyelvészeti és pragmatikai kutatások térnyerésével, így nem meglepő, hogy a grammatikalizációs jelentésváltozás háttérében álló kognitív és pragmatikai folyamatok vizsgálata központi jelentőségű témává nőtte ki magát a modern szemléletű grammatikalizációkutatásban (vö. Ladányi 1998; 2005). Tanulmányomban a grammatikalizációs jelentésváltozás háttérében feltételezett kognitív folyamatokra vonatkozó terminológiát, nevezetesen a *metafora*, *metonímia*, illetve *pragmatikai következtetés* terminusok használatát vizsgálom meg. Céloom, hogy rámutassak, hogy e terminusok mögött a grammatikalizációs jelentésváltozás kutatásában olyan fogalmak állhatnak, amelyek (i) mást és mást takarnak az egyes elméleti megközelítésekben, (ii) esetenként e fogalmak szinkrón értelmezésétől is különböznek, sőt (iii) az általuk leírt folyamatok a lexikai jelentésváltozás mechanizmusaitól is eltérőek lehetnek. Az elméleti fejtegetéseket egy konkrét nyelvtörténeti változás, az angol „*be going to* + főnévi igenév” mozgásigés szerkezetből kialakuló közeljövő grammatikalizációjának különböző elemzéseivel illusztrálom. A szakirodalom e népszerű példáját számos megközelítésben leírták, ezért alkalmasnak tűnik arra, hogy rajta e terminológiai és elméleti sokszínűséget megvizsgáljuk. Ráadásul a jövő idő

jelölőjének kialakulása mozgásigés szerkezetekben a világ több nyelvéből adatható, így az eredmények nagyobb valószínűséggel lesznek általánosíthatók.

A tanulmány a következőképpen épül fel. A következő, 2. pontban általánosságban mutatom be a metafora és metonímia kognitív nyelvészeti megközelítését, és azt, hogy e fogalmak hogyan jelennek meg a grammatikalizációs jelentésváltozás történeti pragmatikai megközelítéseiben. A grammatikalizációs jelentésváltozás lehetséges elemzései alapulhatnak a (i) metafora vagy a (ii) metonímia fogalmán, (iii) ötvözhetik e két megközelítést, vagy pedig (iv) elvethetik mindkettőt. A tanulmány szerkezete e négy lehetséges irányvonalat követi. Először a metafora fogalmát veszem szemügyre a 3. pontban, ahogyan a kognitív nyelvészetben és a grammatikalizációkutatásban megjelenik, valamint egy történeti példa, az angol közeljövő kialakulásának egy metaforás elemzését is bemutatom (Sweetser 1988). A 4. pont foglalkozik a metonímiával, összevetve a kognitív nyelvészeti megközelítésben és a jelentésváltozás vizsgálatában megjelenő metonímiafogalom hasonlóságait és különbségeit. E pontban térek ki az *implikátúra*, *pragmatikai következtetés* és *metonímia* terminusokra, feltérképezve a mögöttük megbújó eltérő fogalmakat. Az előző ponthoz hasonlóan a metonímia fogalmához kapcsolódóan is ismertetem a történeti példa egy vonatkozó megközelítését (Bybee 2007). Az 5. pont olyan elképzeléseket (Hopper–Traugott 1993; Heine–Claudi–Hünemeyer 1991; Kearns 2002; Höfler–Smith 2009; Smith–Höfler 2015) gyűjt össze, amelyek ötvözik a grammatikalizációs jelentésváltozás metaforán, illetve metonímián alapuló elemzését. Végül a 6. pontban a vizsgált jelentésváltozás egy mind a metafora, mind a metonímia fogalmát elvető megközelítésére (Pinto de Lima 1999) láthatunk példát. A 7. pont az elméleti megfontolások és a gyakorlati példaelemzések alapján körvonalazódó problémákat és következtetéseket foglalja össze, kitérve arra a kérdésre is, hogy az egyes megközelítések milyen adatokat vesznek figyelembe. A tanulmányban tárgyalt elméleti és gyakorlati megközelítések vizsgálata alapján a metaforának és metonímiának egy szinkrón és egy diakrón megközelítése bontakozik ki, amelyek hasonlóságait és különbségeit szintén e pontban érintem. Végül, a 8. pont a tanulmányban foglaltak összegzését és a konklúziókat tartalmazza.

2. Metafora és metonímia a nyelv kutatásának kognitív és történeti megközelítéseiben

A kognitív szemantikában a *metafora* és a *metonímia* olyan univerzális kognitív mechanizmusok, amelyek lehetővé teszik, hogy mindennapi tapasztalatainkból kiindulva megértsük és értelmezzük a világ különféle, elvontabb jelenségeit is (Lakoff–Johnson 1980; Johnson 1987; Langacker 2000; Györi 2007: 156–157). Ezen elméleti keretben tehát nem alakzatokként, hanem az elme működésének mechanizmusaiént értelmezve őket fogalmi metaforáról és fogalmi metonímiáról beszélhetünk, amelyek bár nemcsak a nyelvhez köthetőek, különböző nyelvi jelenségeket motiválnak, és a nyelvhasználatban metaforikus és metonimikus kifejezések használatában nyilvánulnak meg. E mechanizmusok azonban nemcsak szinkrón szempontból érdekesek, hanem a nyelvi változás folyamatában is szerepet játszhatnak. A történeti szemantikában többek között Györi (2005) a lexikai jelentés változásának mechanizmusait kutatva megkérdőjelezhetetlennek tekinti, hogy csupán

az emberi kognitív folyamatokra hivatkozva magyarázhatjuk kielégítően ezeket a változásokat. A szerző kiemeli, hogy a metaforát és a metonímiát, amelyek egyfelől a világ jelenségeinek konceptualizációjában kulcsszerepet játszó univerzális kognitív mechanizmusok, „a történeti szemantika a szemantikai változás két legfontosabb nyelvi mechanizmusának tekinti” (Győri 2005: 184). Győri (2005: 184) ugyanakkor hangsúlyozza, hogy „a változásnak a kiindulópontja a beszélők szinkrón nyelvi viselkedésében rejlik, pontosabban a szinkrón nyelvhasználatban előforduló jelentésmódosításokban (-módosulásokban) és -kiterjesztésekben, amelyek mögött a kognitív szemantika tárgyát képező kognitív folyamatok húzódnak meg”. Ez teszi lehetővé, hogy a történeti folyamatok vizsgálata által betekintést nyerjünk a nyelvhasználat során előforduló jelentésmódosítások mögött megbújó kognitív folyamatokba. Leírásában a metafora és a metonímia a jelentésbővüléssel és jelentésszűküléssel együtt a jelentésváltozás négy általános mechanizmusa között szerepel, és metaforikus, illetve metonimikus nyelvhasználaton alapul. Győri azonban a grammatikai jelentések kialakulására nem tér ki. Bár a grammatikalizációs jelentésváltozás magyar nyelvű szakirodalmá is széleskörűen hivatkozik a folyamat kognitív hátterére, hasonló jellegű, rendszerező tanulmány magyar nyelven még nem született.

A grammatikalizációs jelentésváltozás történeti pragmatikai megközelítéseiben szintén alaptétel, amit fentebb Győritől idéztünk (Győri 2005: 184), miszerint „a változásnak a kiindulópontja a beszélők szinkrón nyelvi viselkedésében rejlik”, az azonban kérdéses, hogy a metafora és metonímia mechanizmusai ugyanúgy működnek-e, mint a lexikai jelentésváltozásban. A vonatkozó szakirodalomban a grammatikalizációs jelentésváltozás hátterében álló kognitív folyamatokra való hivatkozás terminológiája nem egységes: a *metafora*, *metonímia*, *pragmatikai következtetés* terminusok jelentését mindig az adott kutatás elméleti keretének figyelembevételével lehet kikövetkeztetni, de gyakran még így is nehéz megállapítani, hogy pontosan milyen fogalmak állnak e terminusok mögött. Ráadásul e fogalmak eltérni látszanak a metafora és metonímia szinkrón értelmezésétől. Traugott és Dasher (2004 [2002]: 27) „metaforizációról” és „metonimizációról” beszélnek a jelentésváltozásban, hogy elhatárolódjanak e fogalmak szinkrón, statikus szemléletétől, és a metaforára és metonímiára mint mechanizmusokra utaljanak, folyamatbeli funkciójukat hangsúlyozva. Általában azonban terminológiailag nem szokás e kettőt elkülöníteni. A következő pontban a metafora jelenségét vizsgáljuk meg mind a szinkrón, mind a diakrón megközelítésben.

3. Metafora

3.1. Metafora a kognitív nyelvészetben és a grammatikalizáció kutatásában

A metafora a kognitív nyelvészetben különböző konceptuális tartományok közötti leképezés, amelynek segítségével a hozzájuk tartozó fogalmakat értelmezni tudjuk (Kövecses 2005: 20). Különbséget teszünk a fogalmi metafora így értelmezett jelensége és a metaforikus kifejezések között, amelyek a fogalmi metafora nyelvi megnyilvánulásai. A metafora a kognitív nyelvészeti értelmezésben az absztraktabb tartományok fogalmait segíti megérteni a konkrétabbakból kiindulva. Ehhez

hasonlóan a grammatikalizáció szakirodalma a metaforát olyan mechanizmusként írja le, amely által a konkrétabb tartományokhoz tartozó nyelvi egységek absztraktabb egységekké, azaz grammatikai jelölökké válnak. Nézzük meg egy történeti példa, pontosabban egy grammatikalizációs jelentésváltozás metaforán alapuló elemzését!

3.2. Egy történeti példa: az angol közeljövő kialakulásának metaforás elemzése

Az eredetileg mozgásigés „*be going to* + főnévi igenév” szerkezet grammatikalizáció útján közeljövő jelentésre tett szert az angolban. Századokkal ezelőtt ebben a célhatározói konstrukcióban az ige csak mozgásra utaló jelentésben volt értelmezhető. A jelenlegi nyelvallapotban azonban változatosság figyelhető meg, miszerint egyes előfordulásokban lehet szó mozgásra utaló jelentésről is (vö. *John is going to visit Bill* 'John megy, hogy meglátogassa Billt' / 'John meg fogja látogatni Billt'), míg más kontextusokban a jövő idő jelentés az egyetlen elérhető értelmezés (vö. *Something is going to happen* 'Valami történni fog'). Ez a grammatikalizációs jelentésváltozás nagyjából a 15–20. század között zajlott le, amikor a fonetikailag rövidült forma (*be gonna*) is megjelent. A vizsgált angol mozgásigés szerkezet grammatikalizációja a világ több nyelvében adatolt ún. 'mozgás ösvényt' követi, amely a jövőidejűség jelentésének egyik széleskörűen feltárt grammatikalizációs útja: 'mozgás ösvény': *mozgás egy cselekvés céljával* > *szándék* > *jövő* (Bybee 2002: 181; vö. Heine–Kuteva 2002).

Az egyik lehetséges elemzés szerint a jövő idő jelölőjének valamely mozgásigéből történő kialakulása térből az időbe történő metaforikus leképezés eredménye. E nézetet Sweetser dolgozza ki részletesen 1988-as munkájában (Sweetser 1988). Célja az volt, hogy egy olyan egységes elméletet javasoljon, ahol a lexikai jelentésváltozás ugyanazokban a terminusokban írható le, mint a grammatikalizációs jelentésváltozás. Sweetser (1988) szerint a jelentésváltozás e fajtái egységesen kezelhetők, a különbség abban áll, hogy szemben a gazdagabban strukturált lexikai jelentésekkel, a grammatikai jelentések általánosabbak olyan értelemben, hogy inherensen topologikusak és sematikusak.¹ A lexikai jelentéseknek is vannak ugyanakkor topológiai aspektusaik, és éppen ezek azok, amelyek a grammatikalizáció során megőrződnek a metaforikus átvitel során, amikor egy tartalmas, lexikai egységből grammatikai egység alakul ki. A metaforikus átvitel a képiséma-szerkezet megőrződését mutatja.² A képiséma-metaforák, amelyek közül egyik a MOZGÁS, alapvető fizikai tapasztalataink alapján jönnek létre, és más fogalmak alapjául szolgálhatnak (Kövecses 2005: 52–53). A MOZGÁS képi-sematikus struktúrája tartalmazza a mozgás kiindulópontját, útvonalát és végpontját. A metaforán alapuló elemzés szerint a képiséma-szerkezetet vonjuk el a lexikai jelentésből, és AZ IDŐ TÉR fogalmi metafora alapján a céltartományba történő metaforikus átvitel során a céltartomány jelentése ehhez hozzáadódik. Így a *go* ige elveszíti fizikai mozgásra utaló jelentését, de elnyeri a jövőidejűség, szándék vagy előrejelzés jelentését (Sweetser 1988: 392).

¹ Sweetser e megállapításának forrásként Talmy (1985)-öt és egyéb munkáit jelöli meg.

² A képiséma-szerkezet fogalmát Sweetser Lakoff (1987)-re hivatkozva említi; a *megy* képi-séma-szerkezetéről és annak topológiai aspektusairól l. Sweetser (1988: 390–391).

Feltehetjük a kérdést, hogy megvalósult-e az egységes leírás. Vajon a közeljövő kialakulása esetében ugyanarról AZ IDŐ TÉR metaforáról van szó, amelyről számos nyelvi kifejezés tanúskodik? Amikor Sweetser metaforáról beszél, úgy gondolom, hogy inkább metaforizációról, azaz metaforáról mint a nyelvi változás egy mechanizmusáról beszél. A probléma az, hogy míg a lexikai szemantikai változások esetében tényleges metaforikus nyelvhasználatról, azaz metaforikus kifejezésről van szó a kiinduló állapotban, így nemcsak mechanizmus értelemben beszélhetünk metaforáról, addig a grammatikalizációs jelentésváltozás esetében a térbeli és időbeli jelentést nem ritkán századok választják el egymástól. Lehet-e akkor egységes a leírás, ahogy Sweetser szeretné? A párhuzam akkor valósulhat meg, ha feltételezzük, hogy mindkét esetben valamiképpen a fogalmi metafora áll a háttérben. E kérdésre a továbbiakban még visszatérünk. A metaforán alapuló elemzésnek a kritikája is hamar megjelent, a továbbiakban rivális elképzeléseket vizsgálunk meg, és áttérünk a metonímia témakörére.

4. Metonímia és pragmatikai következtetés

4.1. A metaforás elemzés kritikája: a következtetési modell

A metaforán alapuló elemzés a mozgás általános jelentéséből indul ki, és bármely nyelvben érvényes lehet, ahol a mozgásigéből jövő idő jelölője alakult ki. Ezzel szemben más megközelítések hangsúlyozzák, hogy a jövő idő jelentés kialakulásának feltárásához mindig figyelembe kell venni az adott nyelv adott szerkezetének a morfoszintaktikai jellegzetességeit is, amelyben szerepelve a mozgásige grammatikai jelölővé vált, a „lexikai egység > grammatikai egység” séma a kontextusok figyelembevétel nélkül nem elég. A grammatikalizációs jelentésváltozás következtetési megközelítése a metaforás magyarázat kritikáját adja.

A pragmatikai következtetések szerepét a jelentésváltozásban sokan vizsgálták. A szakirodalomban mára széles körben elfogadottá vált az a nézet, miszerint a társalgási implikaturák konvencionalizálódása a grammatikalizáció folyamatának részét képezi, ahogyan a következő skála szemlélteti (I. Hopper–Traugott 1993; Traugott 1999; Levinson 2000; Kearns 2002; Traugott–Dasher 2004 [2002]):

- (1) (Grice 1989 [1975]; Traugott 1999; Levinson 2000)
alkalmi társalgási implikátúra → *általánosított társalgási implikátúra* →
konvencionális implikátúra → *szemantikai/kódolt jelentés*³

Ha még pontosabban akarunk fogalmazni, ahogyan Traugott és Dasher teszi, akkor egy lexikai egység konkrét kódolt jelentéséből indulunk ki, amely a gyakori használati kontextusok befolyásának köszönhetően az idő folyamán változáson mehet keresztül:

³ Az, hogy a társalgási implikaturák konvencionalizálódhatnak és beépülhetnek a kódolt jelentésbe, mára már nem újdonság. Ami újdonság, az az, hogy újabb kutatások megkérdőjelezzik, hogy a folyamat pontosan úgy zajlik-e, ahogyan a skálán látható (Hansen–Waltereit 2006). E folyamat konkrét lépéseinek a feltárása a jelenlegi történeti pragmatikai kutatások egyik fontos témáját képezi. Jelen tanulmány szempontjából csupán az a fontos (és e tekintetben egyetértés van), hogy a nyelvhasználatban felmerülő pragmatikai következtetések befolyással bírnak a jelentésváltozásra.

- (2) (Traugott–Dasher 2004 [2002])
kódolt jelentés → *megnyilatkozáspéldány-jelentés* → *megnyilatkozástípus-, pragmatikailag poliszém jelentés* → *új, szemantikailag poliszém (kódolt) jelentés*

Amit a következtetési modell a metaforás elemzéssel szemben hangsúlyoz, az az, hogy a kontextusbeli következtetések önmagukban, a metafora fogalma nélkül is magyarázzák a változást. Fontos még kiemelni azt is, hogy a változás fokozatosan, nem ugrásszerűen megy végbe, és hogy nagy jelentősége van a kétértelmű kontextusoknak, amelyekben a különböző jelentések együttesen lehetnek jelen.⁴ Nemcsak azt kell hangsúlyoznunk, hogy a két jelentés, a régi és az új együttesen jelen van egy adott nyelvállapotban, hanem hogy együttesen van jelen egyes konkrét használati kontextusokban is. Mielőtt az elemzést megvizsgálánk a történeti példánkon, tegyünk egy kis terminológiai kitérőt: a következtetés fontosságát hangsúlyozó leírásokban ugyanis gyakran a *pragmatikai következtetés* és az *implikátúra* terminusok nem elkülönített használatát figyelhetjük meg.

4.2. Implikátúra és pragmatikai következtetés

A két fogalom nem elkülönített használata a történeti pragmatikában már a Hopper és Traugott szerzőpárosnak a grammatikalizáció témakörében alapműnek számító könyvében is felbukkan (Hopper–Traugott 1993). Hopper és Traugott szóhasználatában a *pragmatikai következtetés* és *implikátúra* terminusok keveredése arra vezethető vissza, hogy megközelítésükben igyekeznek ötvözni mind a beszélőre, mind a hallgatóra koncentrált nézeteket (Hopper–Traugott 1993: 64–67). A *pragmatikai következtetés* (*pragmatic inference*) és *implikátúra* (*implicature*) kifejezések szinonimaként való használatának indokaival kapcsolatban Kearns (2002: 2) Levinson (1983: 127) munkáját idézi, aki szerint Grice az *implikátúra* kifejezést általános terminusként, a mondott jelentéssel (*what is said*) való szembeállításban alkalmazta, és ilyen értelemben az érthető bármilyen, nem igazságfeltételes következtetésre vonatkozó megnevezésként. Tekintve a grice-i modell közismertségét, a társalgási implikátúra eredeti felfogásának átvételét látom célszerűnek. Az eredeti, grice-i megfogalmazás alapján a társalgási implikátúrának azon túl, hogy a mondott jelentéssel való szembeállításban fogalmazódik meg, egy másik fontos tulajdonsága is van, mégpedig a beszélői szándékhoz való kötöttsége. Mivel a szerzők az implikátúra és a pragmatikai következtetés terminusokat láthatólag szinonimaként használják, legalábbis explicite nem fejtik ki, hogy különbséget látnának közöttük, azt kell feltételeznünk, hogy az implikátúra terminust tágabb értelemben használják, mint a grice-i modell. Úgy vélem, hogy az *implikátúra* és a *pragmatikai következtetés* terminusok szinonimaként való használata nem követendő, mert félreértésekhez vezethet. Ezzel a problémával itt és most nem kívánok tovább foglalkozni, a továbbiakban az általánosabb értelmű *pragmatikai következtetés* terminust fogom használni, hiszen a nyelvi interpretáció folyamatában a hallgató nem feltétlenül a beszélő által szándékolt következtetésekre jut el, vagy nemcsak azokra, így a hallgatói következtetések leírásakor a társalgási implikátúra fogalma nem elegendő.

⁴ A grammatikalizációs jelentésváltozáshoz köthető különböző kontextustípusokról I. Diewald (2002) és Heine (2002), a kontextus különböző értelmezéseiről a grammatikalizációban I. Nagy C. (2014).

Ami témánk szempontjából fontos, az az, hogy Hopper és Traugott az implikaturák működését a nyelvi változásban metonimikus folyamatokként írják le, és a metafora működésével való szembeállításban értelmezik. Nézzük meg, hogy a metonímia ilyen értelmezése milyen viszonyban van a metonímia kognitív nyelvészeti értelmezésével!

4.3. A metonímia kognitív nyelvészeti és történeti értelmezése

A kognitív nyelvészetben „a metonímia olyan kognitív folyamat, ahol egy közvetítő-fogalom (tárgy, esemény, tulajdonság stb.) mentális hozzáférést⁵ biztosít egy olyan célfogalomhoz (tárgyhoz, eseményhez, tulajdonsághoz stb.), amely ugyanannak a fogalmi keretnek, (fogalmi) tartománynak, vagyis idealizált kognitív modellnek (IKM) a része” (Kövecses–Benczes 2010: 65). Bencze (2010: 114) megállapítja, hogy „számos szerző már nemcsak a »hagyományos« metonímiákat tekinti a jelenség körébe tartozóknak, hanem minden olyan nyelvi és nem nyelvi, konceptuális esetet is, amelyekben valamilyen formában tetten érhető a (lakoffi értelemben vett) idealizált kognitív modelleken belüli helyettesítési eljárás”. Ennek megfelelően a metonímia jelenségének körébe sorolhatóak a diskurzus szintjén történő pragmatikai következtetések is.

A metonímia képessége, mint amely „szokásosan együtt előforduló, egymással érintkező jelenségek reprezentációinak a mentális rendszerben való összekapcsolódásán alapul” (Reszegi 2011: 80), az egyazon kontextusban együttesen előforduló jelentésekre is kiterjeszhető. Ez a grammatikalizációs jelentésváltozásban a következőképpen jelenik meg, ahogyan Bybee (2007: 977) jól érthetően megfogalmazza: „a pragmatikai következtetésből eredő változást metonimikus folyamatnak tartják, mert egy (következtetésből származó) jelentés, amely gyakran kapcsolódik egy konstrukcióhoz, végül a konstrukció egyik jelentésévé válik.”⁶ Traugott és König (1991: 211) már jóval korábban a metonímia fogalmának kiterjesztését javasolják „a hagyományos konkrét és nyílt kontextusokról a kognitív, rejtett kontextusokra, különösképpen a társalgási és konvencionális következtetések pragmatikai kontextusaira. A szomszédosság ilyen módon a diskurzus világában van jelen.”⁷ A metonímia fogalmában eredetileg jelen lévő szomszédosság a grammatikalizáció irodalmában tehát a különböző jelentések „szomszédosságára”, együttes jelenlétére utal a használati kontextusban.⁸ A metonímia a grammatikalizációs jelentésváltozás irodalmában általában a metaforával való szembeállításban jelenik meg. A metafora és az implikaturák szerepét vizsgálva a jelentésváltozásban Kearns (2002) felhívja a figyelmet arra, hogy a *metafora*, *metonímia* és *implikatura* terminusok a

⁵ A „mentális hozzáférés” általános megfogalmazással szemben mások a metaforához hasonlóan a metonímia esetében is leképezésről (*mapping*) beszélnek (l. Barcelona 2003).

⁶ „Change from pragmatic inference is considered a metonymic process, since a meaning (from the inference) that is often associated with a construction becomes one of the meanings of the construction.”

⁷ „[We propose extending the notion of metonymy] from traditional concrete and overt contexts to cognitive and covert contexts, specifically the pragmatic contexts of conversational and conventional inference. The contiguity involved is based in the discourse world.”

⁸ E kétféle szomszédosságot részletesebben, példákkal illusztrálva is megvizsgáljuk majd a 7.2. pontban.

grammatikalizációs irodalomban különböző fogalmakat fejezhetnek ki. Egyesek az implikatúrát és a metonímiát egy csoportba sorolva állítják szembe a metaforával, arra hivatkozva, hogy míg előbbi kettő a jelentések szomszédosságán alapul, a metafora a jelentések hasonlóságán vagy analógián. Bár Kearns maga különbséget tesz implikatúra és metonímia között, a legszélesebb körben elterjedt nézet az, hogy a nyelvhasználat konkrét kontextusaiban felmerülő implikatúrák metonimikus természetűek, így ez a nézet a kettőt együtt állítja szembe a metaforával. Tanulmányomban ez utóbbi megközelítést követem. Így tekintve a központi kérdés az marad, hogy vajon a jelentésváltozásban a metafora, vagy pedig a metonímia/pragmatikai következtetés játssza-e a főszerepet. A grammatikalizációs jelentésváltozásban szerepet játszó metaforikus és metonimikus folyamatok egymáshoz való viszonyával foglalkozik még Hopper és Traugott (1993: 77–87), valamint magyarul Dér (2008: 24–26). A grammatikalizációs irodalomban tehát az implikatúrán/pragmatikai következtetésen alapuló jelentésváltozást a jelentések szomszédosságán alapuló metonimikus folyamatként értelmezve a metaforikus változással állítják szembe, ami viszont a jelentések hasonlóságán vagy analógián alapul (vö. Kearns 2002). Így hát széleskörűen vizsgálják a metaforikus és metonimikus folyamatok egymáshoz való viszonyát, amely a változás ugrásszerű vs. fokozatos természetével is összefügg.

4.4. A „*be going to* + főnévi igenév” szerkezet grammatikalizációja a következtetéses modellben

A metaforás elemzés egy példáját már láttuk fentebb, tekintsük most az angol szerkezet változásának elemzését a következtetéses modellben Bybee (2007) alapján! Bybee (2007: 976) úgy véli, hogy míg a metafora inkább a lexikai jelentésváltozás jelentős mechanizmusa, a grammatikalizációban a pragmatikai következtetési folyamatok játszanak nagyobb szerepet, az implikatúrák konvencionalizálódása által. Bybee (2007: 965–979) hangsúlyozza, hogy a grammatikalizáció meghatározott konstrukciókban zajlik, és új konstrukciók kialakulásához vezet.⁹ E felfogás szemben áll a metaforás megközelítéssel, amely csupán a *go* lexémát önmagában veszi figyelembe. Az angol közeljövő kialakulása olyan konstrukcióban zajlott le, ahol a *go* 'megy' mozgásige folyamatos alakját (*be going*) a szerkezet másik igei elemével a *to* prepozíció kapcsolja össze. A folyamat fokozatosan következik be, és mind alakbeli, mind funkcióbeli változatosság kíséri. A korai kontextusok közül azokban, ahol a *be going to* szerkezetet igei elem követi, a térbeli mozgás jelentésén túl igen erősen jelen van egy következtetés a 'szándék' jelentésre is. Ez a későbbiekben előtérbe kerül, és így egy jövőbeli cselekvésre való következtetés válik lehetségessé. Ennek megfelelően a *He's going to (gonna) buy a house* 'Házat akar / fog venni' állíthat egy szándékot is, vagy pedig egy jövőbeli cselekvést jósolhat meg (Bybee 2007: 968). Bybee a változás fokozatosságát, lassú lezajlását hangsúlyozza, és emellett érvel, hogy a metaforikus változásnak tűnő grammatikalizációs jelentésváltozások többsége valójában inkább az implikatúráknak a gyakori használat eredményeként bekövetkező konvencionalizálódásával függ össze.

⁹ Hasonlóan érvel Hopper és Traugott (1993) is, l. az 5.1. pontban.

Figyeljük meg, hogy Bybee nagy hangsúlyt fektet elemzésében a kétértelmű előfordulásokra, amelyekről a metaforás megközelítésben sokkal nehezebb lenne számot adni (vö. a 7.2. pontban írottakkal). Ezekben a kontextusokban az új értelmezéshez következtetés útján jutunk el, de még a régi jelentés is tulajdonítható. Bybee egyik példája, a szakirodalomban amúgy is gyakran felbukkanó, Shakespeare egyik munkájában található előfordulás:

- (3) (1595, Shakespeare, *Two Gentlemen of Verona* III.i.51)¹⁰
 Duke. *Sir Valentine, whither away so fast?*
 Val. *Please it your grace, there is a messenger*
That stays in to bear my letters to my friends,
And I am going to deliver them.

Bybee a következőképpen elemzi a példát. A kérdés szó szerinti tartalma egyértelműen a térbeli mozgásra vonatkozik, a válaszban azonban inkább az alany szándékára történik utalás, mint térbeli mozgásra. Ez a válasz megfelelő, hiszen a herceg valójában Valentin szándékára kíváncsi. Tehát „nem egy a térbeli jelentésről az időbelire való közvetlen váltásról van szó, hanem inkább a térben történő mozgás kifejezése felől a szándék kifejezése felé történik elmozdulás. Később következtetésnek köszönhető változás történik a szándék felől az előrejelzés, azaz a jövő felé”¹¹ (Bybee 2007: 979). Az elemzett kontextusban azonban még tulajdonítható a mozgás jelentés is. Az ilyen átmeneti kontextusok meglepte a grammatikalizációs jelentésváltozás kiemelkedően fontos tényezője (vö. Heine 2002).

5. A metaforán és a metonímián alapuló elemzés ötvözése

A két modell úgy tűnik, összeegyeztethető. Egyrészt az időbeli jelentések kialakulása térbeli jelentésekből univerzális tendenciát mutat, a világ számos nyelvéből adatolható, másrészt ezen folyamatokban az átmeneti kontextusok, amelyek pragmatikai következtetési folyamatokat váltanak ki, megkérdőjelezhetetlenül jelen vannak. Így felmerült az igény, hogy a grammatikalizációs jelentésváltozás következtetési folyamatokon, azaz metonímián alapuló elemzését valahogyan ötvözzük a metaforás elemzéssel, amely viszont a TÉR és IDŐ kapcsolatát helyezi előtérbe. A következőkben a szakirodalomban fellelhető különböző megoldásokat vizsgálunk meg, a teljesség igénye nélkül.

5.1. Hopper és Traugott (1993)

Hopper és Traugott (1993: 81, 84) úgy vélik, hogy a metafora központi szerepét annak köszönheti, hogy a kutatók a „lexikális egység > grammatikai egység”

¹⁰ A két veronai nemes Szabó Magda általi fordításából éppen a minket érdeklő igei rész hiányzik, ezért azt csak lábjegyzetben adom meg: „HERCEG: *Valentin úr, hová olyan sietve?* VALENTIN: *Kegyelmes úr, útrakész a futár, Csak a leveleimet várja még, Amelyeket rokonaimnak írtam.*”

¹¹ „rather than a switch directly from a spatial to a temporal meaning, we have a move from the expression of movement in space to the expression of intention. Later, an inferential change can take intention to prediction, that is, future.”

sémában gondolkodnak, a kontextusok figyelembevétel nélkül. Ők ezzel szemben hangsúlyozzák, hogy nem a *go* grammatikalizálódott, hanem a *be going to* szerkezet, helyi kontextusokban, ahol a *to* célhatározói szerepe is közrejátszott. A metaforára támaszkodó leírás szerintük nem ad magyarázatot arra, hogy más nyelvektől eltérően miért éppen ez a progresszív szerkezet grammatikalizálódott, éppen ezzel a prepozícióval. Véleményük szerint a helyi kontextusokban lehetséges következtetések és az ige helye határozzák meg az egyes szerkezetek eltérő történetét a különböző nyelvekben.

(4) (Hopper–Traugott 1993: 88)

John is going to visit Bill.

John is going to like Bill.

I. szakasz: *be going* [to visit Bill]
PROG V_{dir} Purpose clause¹²

II. szakasz: [*be going to*] *visit Bill*
TENSE V_{act}
(szintaktikai újraelemzés/metonímia útján)

III. szakasz: [*be going to*] *like Bill*
TENSE V_{state}¹³
(analógia/metafora útján)

A dilemma mélységét mutatja, hogy bár a szerzők végig a metaforás elemzés ellen érvelnek, a végén mégsem vetik el teljesen a metafora szerepét, és megjegyzik, hogy „a térből az időbe való metaforaalkotás képessége valószínűleg olyan kognitív keretként szolgál, amely elősegíti e folyamatokat”¹⁴ (Hopper–Traugott 1993: 84). Az is sokatmondó, ahogyan az elemzésüket összefoglaló, fentebb idézett ábrán mégiscsak felbukkan a metafora, amikor a következő elképzelést fejtik ki: a szerkezet újraelemzésében, a grammatikalizációs folyamat kezdetén a metonimikus, következtetési folyamatok játszanak szerepet jól körülírható pragmatikai és szintaktikai kontextusokban, míg a metaforikus folyamatok csak később, a szerkezet használatát érintő paradigmikus változásokban jelennek meg. Úgy vélik, a két folyamat nem kizárja, hanem kiegészíti egymást, a következtetési folyamatok a lineáris, szintagmatikus tengelyen, míg a metafora a paradigmikus tengelyen okoz változásokat. Azt, hogy a használat több ige típusra általánosult, analogikus folyamatnak tartják, és mint ilyet, a metaforával hozzák kapcsolatba. Homályban marad azonban ennek a metaforának a természete. Metaforikus kifejezésről szó van-e? Vagy csak „keretet ad”, de mit jelent ez pontosan? A leírás hiányossága tehát, hogy miután a metafora fogalmát visszacsempészték a leírásba,

¹² célhatározói tagmondat

¹³ Az ige (V) glosszájának alsó indexei mozgásigére (*dir*), cselekvést leíró igére (*act*) és állapotot kifejező igére (*state*) utalnak. Az új ige típus megjelenése a konstrukcióban a grammatikalizáció előrehaladását mutatja.

¹⁴ „[In each case inferences from the highly local contexts of the verb in its linear position within the clause appear to be the immediately motivating factors for change, though] the capacity to create metaphors of time from space may well provide a cognitive framework that supports the changes.”

nem fejtik ki, mit is értsünk alatta, és hogy pontosan hogyan működik közre a metafora a paradigmátikus tengelyen a konkrét nyelvhasználatban.

5.2. Heine–Claudi–Hünemeyer (1991)¹⁵

Heine–Claudi–Hünemeyer (1991) szerint a grammatikai kategóriák létrejötte konceptuális műveletek eredménye, amelyeknek köszönhetően az absztrakt fogalmakat a konkrétabb terminusaiban értjük meg. Ez a folyamat, azaz maga a konceptualizáció, metaforikus. A szerzők szerint a folyamat jól jellemezhető néhány alapkategória segítségével, amelyek lineáris elrendeződést mutatnak: mindegyik alapul szolgálhat a tőle jobbra eső kategória konceptualizációjához: SZEMÉLY > TÁRGY > FOLYAMAT > TÉR > IDŐ > MINŐSÉG.¹⁶ A kategóriák azonban nem határolódnak el élesen egymástól, ami pedig összekapcsolja őket a grammatikalizációban, az a „kontextus-indukált újraértelmezés”. Így Heine és munkatársai a metaforás elemzést megtartva megpróbálják leírásukba belecsempészni a metonímiát is, amikor azt a következtetést vonják le, hogy mind a metafora, mind a metonímia jelen van a grammatikalizációban, és attól függően, hogy milyen szemszögből tekintünk a folyamatra, egyiket vagy a másikat látjuk működni. A metafora működését látjuk, ha a jelentésváltozást makroszinten vizsgáljuk, és a metonímiát, amikor mikroszintű nézőpontból nézzük (vö. Kearns 2002). A metafora így nem más, mint az ismétlődő kontextusbeli következtetési folyamatok kimenete (*outcome*), vagy ahogy máshol fogalmaznak: „metonimikus kiterjesztések sorozatának eredménye”¹⁷ (Heine–Claudi–Hünemeyer 1991: 165).

5.3. Kearns (2002)

Az implikaturára és a metaforára való utalás együttesen van jelen Kearns (2002: 14) elemzésében is. A szerző úgy írja le a jövő idő kialakulását, hogy először a mozgás jelentést is megengedő kontextusokban merül fel egy előrejelzés implikaturája útján. Erre példája a *They are going to sell their wares at the market* 'Mennek, hogy eladják áruikat a piacon', ahol a szó szerinti, mozgásra utaló jelentés ('Úton vannak a piacra, hogy eladják áruikat') a jövő idő jelentést implikálja. Kearns (2002: 14) elképzelése szerint a továbbiakban, amikor a kifejezés már a szó szerinti, egy cél felé tartó mozgás jelentést kizáró kontextusban is használatossá válik (pl. *It's going to rain* '(Hamarosan) esni fog'), „metaforikus leképezés bontakozik ki a TÉRBEN VALÓ MOZGÁSról az IDŐBEN VALÓ MOZGÁSra.”¹⁸ Ezt a kettős, mind a pragmatikai következtetésekre, mind a metaforára építő elemzéssel leírható jelenséget nevezi Kearns az „emergáló metafora” (*emerging metaphor*) általános mintázatának. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szerkezet történetére vonatkozó adatok arra utalnak, hogy az *It's going to rain* típus később jelenik meg, mint a mozgás értelmezést is lehetővé tevő előfordulások. Az *It's going to rain* példa és hasonló társai nem igényelnek metaforikus elemzést, amennyiben úgy értelmezzük őket, mint amelyek akkor válnak lehetségessé és akkor jelennek meg a

¹⁵ A szerzők grammatikalizációs jelentésváltozással kapcsolatos elképzeléseiről magyar nyelven jó összefoglalót ad Ladányi (1998: 407–411).

¹⁶ PERSON > OBJECT > PROCESS > SPACE > TIME > QUALITY

¹⁷ „the result of a number of metonymic extensions”

¹⁸ „a metaphorical transfer of MOTION IN SPACE to MOTION IN TIME emerges”

nyelvhasználatban, amikor a jelentésváltozás már lezajlott. A mozgás jelentés ugyanis ezekben a használatokban már nincs jelen. Mivel a kérdéses nyelvi egység eddigre már új jelentésre (ti. jövő idő jelentésre) tett szert, leírásakor nem szükséges a metaforikus leképezés fogalmához folyamodnunk. Az „emergáló metafora” fogalma hasonló Heine–Claudi–Hünneymeyer (1991) fentebb bemutatott nézetéhez, miszerint a következtetési folyamatoknak köszönhető jelentésváltozás végeredménye leírható a metafora terminusaiban. Tehát az *emergáló metafora* nem egy konkrét metaforikus kifejezésre utal egy konkrét használati kontextusban, hanem egy történeti folyamatra, és ez a metaforafogalom ugyancsak eltér a metafora szinkrón értelmezésétől. Az *emergáló* jelző éppen ezt mutatja: hogy lassan kibontakozó, nem egyetlen nyelvhasználóhoz köthető metaforikus folyamatról van szó.

5.4. Metafora és metonímia a grammatikalizációs jelentésváltozás relevanciaelméleti megközelítésében

A metafora és a metonímia szembenállása nem minden elméleti keretben értelmezhető. Höfler és Smith (2009), valamint Smith és Höfler (2015) a jelentésváltozás leírásában két modell között tesznek különbséget, a metaforán és az újraelemzésen alapuló között. Véleményük szerint a különbség abban áll, hogy a hallgató által kikövetkeztetett új jelentést a beszélőnek szándékában állt-e közvetíteni vagy sem. Feltevésük szerint a hallgató¹⁹ mindkét esetben ugyanazon a következtetési soron halad végig, amely az ő relevanciaelméleti keretükben a metaforán alapuló forgatókönyv esetében a következőképpen néz ki:

- (5) (Höfler–Smith 2009: 890, 891; l. még Smith–Höfler 2015: 135–137)
 „egy beszélő SZÁNDÉK kifejezését szándékolja. A TÉRI MOZGÁSt kifejező formát metaforikusan használja.”
 „Hallgató:
 (g) A beszélő térbeli mozgást fejezett ki.
 (h) A térbeli mozgás nem releváns az adott kontextusban.
 (i) A térbeli mozgás gyakran SZÁNDÉKot implikál.
 (j) A SZÁNDÉK releváns lenne az adott kontextusban.
 (k) Feltételeznem kell, hogy a beszélő együttműködő.
 (l) Azt is feltételeznem kell, hogy a beszélő tudatában van annak, hogy én tudom (g)–(k)-ban foglaltakat, és tudom, hogy ő tudatában van ennek.
 (m) A (g)–(l)-ben foglaltak alapján arra következtetek, hogy a beszélő szándékot akar kifejezni.”²⁰

¹⁹ A szerzők természetesen a beszélő gondolatmenetét is bemutatják, de itt most csak a hallgató oldalát idézem, amely a tanulmány szempontjából releváns.

²⁰ „A speaker intends to express INTENTION (3a). She uses the form for SPATIAL MOTION metaphorically.” „[Speaker expresses SPATIAL MOTION], Hearer: (g) the speaker has expressed SPATIAL MOTION. (h) SPATIAL MOTION is not relevant in the given context. (i) SPATIAL MOTION often implies INTENTION. (j) INTENTION would be relevant in the given context. (k) I must assume that the speaker is co-operative. (l) I must also assume that the speaker is aware that I know (g)–(k), and that I know of his being aware of it. (m) From (g)–(l), I conclude that the speaker intends to convey intention.” (Höfler–Smith 2009: 890, 891)

Az idézett elemzésben szembeszökő, hogy nem a holista kognitív nyelvészetből ismert metaforafogalommal van dolgunk. Az eddigiekhez képest ez egy teljesen eltérő metaforafelfogás, ahol a metafora és a következtetések közötti határ összeemosódik. A metafora és a pragmatikai következtetések fogalmának teljes összefonódása Höfler–Smith (2009), valamint Smith–Höfler (2015) megközelítésében annak tudható be, hogy a szerzőpáros a nyelvhasználatot az osztenzív-következtetéses kommunikáció modelljére alapozva úgy képzei el, hogy minden megnyilatkozás elhelyezhető egy szó szerinti-metaforikus kontinuumon, amely a konvencionális jelentéstől való eltérés mértékének megfelelően jellemzi a nyelvhasználatot, így a metafora minden figuratív használatot, köztük a metonímiát is magában foglalná.²¹ Amellett érvelnek, hogy minden nyelvi szerkezet levezethető valamely konvencionálizálódott metaforából: az osztenzív megnyilatkozások jelentését a nyelvhasználó az adott kontextusban ad hoc következteti ki, és ezen alkalmi jelentések memorizálása, majd későbbi újbóli alkalmazása útján a gyakori használatnak köszönhetően jön létre a konvencionálizáció és az elsáncolás (*entrenchment*²²).

Figyeljük meg, hogy a szerzők által felvázolt következtetési séma nem feltételezi, hogy a hallgató bármiféle fogalmi metaforára támaszkodna a szándékolt jelentés kikövetkeztetésekor. Véleményem szerint a szakirodalom ilyen bemutatása félrevezető olyan szempontból, hogy a szerzők a metaforikus elemzéseket a saját elméleti keretükbe átültetve interpretálják, amely azonban nem ismeri el a fogalmi metaforákat más kognitív nyelvészeti megközelítésekben szokásos értelemben. Ugyanakkor a szerzők metaforikus nyelvhasználatot feltételeznek a beszélő részéről, ez azonban csak a saját elméleti keretükben minősül annak, más megközelítésekben nem. A metaforára támaszkodó modellek ilyen jellemzése félrevezető lehet, a leírás azonban jól megragadja a grammatikalizációban nagy jelentőséggel bíró, átmeneti kontextustípusban feltehetőleg lezajló következtetési folyamatokat, amelyek egy új jelentés kialakulásához vezethetnek. Az ilyen kontextusokban ugyanis lehetséges a mozgás jelentés, de nem tűnik relevánsnak a hallgató számára, aki egy másik, relevánsabb értelmezést keres. Ilyen értelemben a szerzőpáros elképzelése inkább a grammatikalizációs jelentésváltozás következtetéses, metonímiára építő modelljeihez sorolható, még ha a metafora terminust alkalmazzák is.

6. A grammatikalizációs jelentésváltozás leírása a metafora és metonímia fogalmi nélkül

Végül térjünk át egy olyan elemzésre, amely nem kíván támaszkodni sem a metafora, sem a metonímia fogalmára: Pinto de Lima (1999)²³ szerint a nyelvi változatosság

²¹ Smith–Höfler (2015: 126): „This continuum from literal to figurative, metaphorical language use also encompasses phenomena such as metonymy. (...) The figurative continuum can therefore be defined in terms of how much of the conventional meaning is disregarded, and how flagrantly these disregarded components clash with the actual meaning communicated.”

²² Tolcsvai Nagy (2005: 28) definíciója szerint az *entrenchment* (magyar megfelelője: elsáncolás vagy begyakorlás) „valamely fogalom elmebeli körülhatárolódását és viszonylag könnyű előhívhatóságát (aktiválhatóságát) nevezi meg”.

²³ A grammatikalizációs jelentésváltozás azon megközelítései közül, amelyekben nem kap szerepet a metafora és a metonímia, jelen tanulmányban Pinto de Lima (1999) elképzelését

és analógia fogalmai elegendőek a folyamat magyarázatához. Pinto de Lima (1999: 209) hangsúlyozza, hogy a grammatikalizációs jelentésváltozás egy hosszú történeti folyamat, amely kicsi köztes lépésekből tevődik össze, és a metaforának csupán az illúziójáról van szó. E kicsi köztes lépéseket általában metonimikus jellegű változásként írják le. Pinto de Lima úgy véli, mivel ezek önmagukban kielégítő magyarázatot nyújtanak a változásokra, nincs szükség a metaforára. A szerző azonban a metonimikus elemzést is részletesen górcső alá veszi. Hangsúlyozza, hogy a jövő időre való utalás következtetésként már a kezdetektől, a szerkezet 'mozgás' jelentéssel való használatakor is jelen van a kontextusban, amennyiben a *go* ige előfordulását cselekvést leíró főnévi igenév követi, a két igei elemet pedig a *to* célhatározói prepozíció köti össze. Hiszen amikor a beszélő az alany valamely cselekvés végrehajtásának céljával történő mozgását írja le, arra következtetünk, hogy a cselekvés feltehetőleg megvalósul a jövőben.

A mozgásige prototipikus használatában az alany ágensi természetű és szándékkal rendelkező, a főnévi igenév pedig szándékosan végrehajtható cselekvést ír le. Pinto de Lima (1999: 214) az ettől eltérő előfordulásokat nem metonimikus változásként értelmezi, hanem úgy, hogy a beszélők eltérnek a prototipikus használatától, ami a prototipikus jellemzők erőzójához vezet, míg végül a mozgásra már nem is történik utalás. Mindebben az analógia szerepét hangsúlyozza. Elemzésének tehát két sarokköve: a nyelvi változatoság és az analógia, amelyek véleménye szerint önmagukban magyarázzák a folyamatot. Pinto de Lima hangsúlyozza, hogy a folyamat végére már nem vezethetjük le a jövőidejűséget a 'mozgás' jelentésből, hiszen ekkorra mozgásra való utalás már nincs is jelen. A jelentés megváltozását a jelentés egyes jegyeinek (*features*) elvesztésével magyarázza:

- (6) 1. *I'm going* [to eaʃ].
 ⟨MOZGÁS⟩ [(CÉL) ⟨JÖVŐ (kikövetkeztetett)⟩]
 2. *I'm going to* [eaʃ].
 ⟨JÖVŐ⟩

A jelentésváltozás egymást követő fázisaihoz köthetőek a következő megnyilatkozások, amelyek egy-egy tipikus használatot mutatnak be Pinto de Lima (1999) alapján: *I'm going to see a doctor* (hangsúly a főnévi igenévben foglalt cselekvésen), *I'm going to fall into a trap* (nem lehet szó szándékosságról), *A war is going to come* (nem élő alany).²⁴

Pinto de Lima (1999: 216) megállapítja, hogy a hagyományos értelemben vett metonímia, amely a jelentések (nyelven kívüli világban való) szomszédosságán alapul, semmiképpen nem játszik itt szerepet. Ehhez szerinte egy olyan beszélőt kellene elképzelnünk, aki 'mozgás' és 'jövőidejűség' értelemben használja a

emelem ki, mert ő veszi kritikusan és részletesen górcső alá a metaforán, illetve metonímián alapuló elemzéseket. Természetesen más leírások is léteznek, mint pl. a jelen tanulmány egyik lektora általa kiemelt Langacker (2000), aki kognitív keretben értelmezve a *be going to* szerkezet jelentésváltozását, azt a szubjektifikáció folyamatának egy példaként mutatja be.

²⁴ Úgy vélem a MOZGÁS jegy elvesztését e keretben úgy kell értelmeznünk, hogy a jelentésváltozás előrehaladottabb állapotában már léteznek (lehetségesek) olyan kontextusok, amelyekben nincs jelen. A vizsgált esetben azonban a mai napig vannak olyan kontextusok is, amelyekben megőrződik (l. az első példát a három közül).

szerkezetet, és azáltal csupán a jövőidejűség jelentését akarja közvetíteni. De ilyen beszélő nincs: senki sem akarja a mozgást jelentő szerkezetet pusztán jövő idő értelemben használni. Megoldásként kínálkozik a metonímia fogalmának kiterjesztése, ahogyan már Traugott és König (1991: 211, idézi Pinto de Lima 1999: 217, l. fentebb 4.3.-ban) is utalt rá, akik hangsúlyozzák, hogy a szomszédosságot ebben az esetben a diskurzus világában kell elképzelni. Pinto de Lima azt is kiemeli, hogy a jövő idő jelentésének megjelenése²⁵ azonban semmi esetre sem köthető a beszélő szándékához, e jelentés megjelenése csupán annak nem szándékolt következménye, hogy a 'mozgás' és 'cél' jelentések fokozatosan elvesztették jelentőségüket. A beszélők nem szándékolták a jövő idő jelentés „kialakítását”, csupán bizonyos kommunikatív céljaik voltak, mint pl. a főnévi igenévben leírt cselekvés hangsúlyozása. Ezek következtében gyakoribbá vált a szerkezet használata olyan kontextusokban, ahol a mozgás és a cél kisebb vagy semmilyen szerepet sem játszott, ami a jövő idő jelentés szemantikaivá válásához vezetett – akarattalanul.

Vegyük észre, hogy Pinto de Lima ezen okfejtése a metonímiának egy olyan felfogásán alapul, amely eltér a történeti kutatásban megjelenő, fentebb bemutatott értelmezéstől.²⁶ Egyrészt az, hogy a beszélők nem szándékolták a jövő jelentés kialakulását, önmagában nem probléma. Amikor valamilyen metonimikus vagy metaforikus nyelvi kifejezést használunk, akkor sem célunk, hogy a használt nyelvi elem kódolt jelentése megváltozzon. A jelentésváltozásról általánosságban elmondható, hogy közvetlenül nem köthető a beszélők szándékaihoz. Ugyanígy, itt is elegendő, ha valamely esemény jövőbeni bekövetkeztét sugallni szándékozunk. Az, hogy ezt a használatot mások is követik, és ez a jelentés később kódolttá válik a gyakori használat és ezáltal a konvencionizáció révén, természetesen nem célja a nyelvhasználónak. Másrészt a jelentésváltozás fokozatos: nem egyből a jövőidejűség jelenik meg, hanem először a szándék.

Végül Pinto de Lima arra a következtetésre jut, hogy a metonímiát csak nagyon általánosan lehet érteni ebben a folyamatban: együttesen megjelenő jelentésekről van szó, amelyek azonban eltérő státuszúak: egyesek szemantikaiak, míg mások csupán kikövetkeztetett jelentések, és a státusz átviteléről van szó: a kikövetkeztetett jelentések szemantikaivá válnak, míg a szemantikaiak eltűnnek. Ez az elképzelés a metonímia fentebb már bemutatott történeti értelmezésének felel meg (l. még később 7.2.-ben is).

Ha alaposan utánagondolunk, Pinto de Lima (1999) érvelése végeredményben azon alapul, hogy egy hosszú, évszázadokon át zajló folyamat két végpontján lévő jelentéseket nem lehet ugyanazoknak a beszélőknek tulajdonítani. Azaz: a térbeli és időbeli jelentés megjelenhet egyszerre egy adott nyelvállapotban, de akkor ez már nem köthető a beszélők szándékaihoz. A jelen írásban bemutatott összes elképzelés mögött ott áll ez a szintbeli ugrás: a konkrét kontextusokban megjelenő implikatúrák a beszélő szándékához köthetőek. Ezen implikatúrák szándékolása és a hallgató általi kikövetkeztetése eredményezi a nyelvhasználat dinamikáját, amely

²⁵ Úgy érteve: mint kódolt jelentés. E fejtegetés során ugyanis végig különbséget kell tennünk a jövőidejűség mint kódolt jelentés és a jövőidejűség mint egy adott kontextusban sugallt, kikövetkeztethető jelentés között. Ez utóbbi köthető a beszélő szándékához.

²⁶ A metonímia alább, a 7.2. pontban bemutatott értelmezései közül Lima lényegében a szinkrón megközelítést veszi alapul és utasítja vissza.

a jelentések fokozatos megváltozásához vezet, de a kibontakozó változás semmi esetre sem tekinthető szándékoltnak. Ennek a megfogalmazása jelenik meg többek között Bybee (2007: 980) munkájában, és ezt a problémát nevezi meg Pinto de Lima (1999: 217) is, amikor annak a lehetetlenségére utal, hogy olyan beszélőt találjunk, aki metonimikus szándékkal hozza létre a megnyilatkozást 'mozgás' jelentéssel, de a jövő idő jelentés közlésének szándékával. A probléma úgy oldható fel, ha elismerjük, hogy a metonímia és metafora „szinkrón” értelmezésén túl, amely az egyes nyelvhasználók elméjében zajló kognitív folyamatokat takar, elismerjük e fogalmak „diakrón” megfelelőinek létét, amelyeket Traugott–Dasher (2004 [2002]: 27) nyomán metonimizációnak, illetve metaforizációnak is nevezhetnénk, és amelyek nem köthetők egyetlen konkrét nyelvhasználóhoz. Ez a diakrón értelmezés azonban csupán a grammatikalizációs jelentésváltozás vizsgálatában érvényes, hiszen a lexikai jelentésváltozásban működő metafora és metonímia metaforikus, illetve metonimikus nyelvhasználaton alapul, amint fentebb Győri (2005) kapcsán bemutattuk (l. 2. pont). Ezt a problémakört a következő pontban vizsgáljuk meg.

7. Következtetések, elméleti megfontolások

7.1. Adatok és egy dilemma

Végül meg kell említeni, hogy a jelentésváltozás univerzális tendenciáinak feltárása, amely a grammatikalizációkutatás egyik legfőbb eredményének tekinthető, szintén kapcsolható a metafora vs. következtetések problémájához. A világ különböző nyelveiben felfedezett azonos jelentésváltozási ösvények megléte, azaz, hogy hasonló grammatikai jelentések alakulnak ki hasonló forrásfogalmakból, egyes szerzők szerint a kognitív mintázatok hasonlóságára és a metafora működésére utal (Dér 2005: 19, 53; Ladányi 1998: 407–413; Bybee–Perkins–Pagliuca 1994: xv–xix). Ugyanakkor azonban e hasonlóságok alapján az ellentétes nézet mellett is lehet érvelni. Bybee (2007: 977) ezen tendenciákat éppen a következtetési mechanizmusok univerzális hasonlóságainak tulajdonítja: „a grammatikalizációs ösvények egyirányúsága és megjósolhatósága feltehetően a következtetések megjósolható mintázatainak tudható be”²⁷ (l. még Bybee 2002). A szerző már egy korábbi munkájában is emellett érvel, hogy a változás univerzális mintázatait az őket létrehozó univerzális kognitív mechanizmusok rajzolják ki (Bybee 2002: 177). Azaz abba a problémába ütközünk, hogy, első ránézésre, ugyanazok az adatok két különféle hipotézist támasztanak alá. A konkrét kontextusokban zajló pragmatikai következtetések ugyanis, amelyek a grammatikalizáció pragmatikai megközelítése szerint a jelentésváltozást motiválják, hosszabb időtávlatból tekintve olyan változásokat eredményeznek, amelyek metaforikus átvitelként is leírhatóak. Úgy tűnik, a metafora vs. metonímia/pragmatikai következtetések folyamatára való hivatkozás jól kiegészítheti egymást a grammatikalizációs jelentésváltozás leírásában, alkalmazásuk attól függ, hogy a jelenséget mikro- vagy makroszinten vizsgáljuk-e (l. Hopper–Traugott 1993: 86–87; Dér 2008: 25). Bybee (2007: 978–979) Heine–Claudi–Hünemeyer (1991) megállapítására hivatkozva, akik hangsúlyozzák, hogy a

²⁷ „some of the unidirectionality and predictability found in paths of grammaticalization may be due to predictable patterns of inferencing”

változás fokozatossága arra utal, hogy a kontextusnak és a metonímiának (pragmatikai következtetéseknek) van nagyobb szerepe, arra a következtetésre jut, miszerint a grammatikalizációs jelentésváltozást ösztönző legnagyobb hajtóerő az implikatúrák konvencionalizálódása, vagyis a pragmatikai erősödés (*pragmatic strengthening*). Ez a fokozatos mechanizmus mozdítja elő a változást, jóllehet az eredmény leírható a metaforikus átvitel terminusaiban. Hasonló véleményen van Pinto de Lima (1999: 209), amikor hangsúlyozza, hogy a jelentésváltozás hosszú történeti folyamat, amely kicsi köztes lépésekből tevődik össze, így a metaforának csupán az illúziójáról van szó. Ahhoz azonban, hogy végső következtetést tudjunk levonni, és megérthessük, hogyan működnek együtt a metaforikus és metonimikus folyamatok a grammatikalizációs jelentésváltozásban, számos grammatikalizációs esetet kell összehasonlítani.

Ha a fenti elemzéseket szemügyre vesszük, úgy tűnik, a működni látszó mechanizmusok az alkalmazott perspektíva, azaz a figyelembe vett adatok függvényei: a teljes folyamat leírható a metafora terminusaiban, míg közelebről, a változás átmeneti kontextusainak szintjéről nézve a metonimikus folyamatok vehetőek észre. Még közelebbi nézőpontot alkalmaz Pinto de Lima (1999), aki lemegy egészen az egyes beszélők szintjére, és egy konkrét történeti folyamatot alapul véve részletesen górcső alá veszi, majd elveti mind a metaforán, mind a metonímián alapuló elemzést, így a nyelvi változatosság és az analógia marad elemzésének két sarokköve. E három nézőpont adathasználat tekintetében is eltér. A végső kérdés tehát egy örök dilemma, ami abban áll, hogy milyen adatokat vegyünk figyelembe a grammatikalizációs jelentésváltozás vizsgálatakor. Elvonatkoztatathatunk az egyes beszélőktől, és átúgorhatunk a nyelvi változás makroszintjére, egymástól akár évszázadnyi távolságra eső nyelvi formákat, jelentéseiket, használati lehetőségeiket vetve össze, és az ottani történéseket leírhatjuk a metafora fogalma segítségével, kihagyva az egyes nyelvhasználók szintjét és az ott zajló pragmatikai következtetéseket. De vajon elmondhatjuk-e, hogy ezzel a módszerrel a nyelvi változás kielégítő jellemzéséhez jutunk? Vagy pedig lemehetünk az egyes kontextusok szintjére, ahol a konkrét megnyilatkozáspéldány-jelentések vannak, és az ottani történéseket leírhatjuk a metafora fogalma nélkül. De szabad-e ebből levonnunk azt a következtetést, hogy ezzel a módszerrel a nyelvi változás kielégítő jellemzéséhez jutunk? E két szintnek a szembenállásából bontakozik ki a metafora és metonímia kétféle fogalma, egy szinkrón és egy diakrón értelmezés lehetősége, amit a továbbiakban részletesebben tárgyalunk. Kezdjük a metonímiával!

7.2. „Szinkrón” és „diakrón” metonímia és metafora

Nézzük meg, mi történik egy „hagyományos” metonímia esetén, szemben a grammatikalizációs jelentésváltozásban működő metonímiával! A szakirodalom közkedvelt példái a metonímia tárgyalásakor a következőhöz hasonló megnyilatkozások: *A sonkás szendvics a sarokban kér még egy kávét.* A megnyilatkozás egy bárban hangozhat el egy felszolgáló szájából, aki így utal a sarokban ülő, sonkás szendvicset rendelő vendégre. Metonimikus nyelvhasználata azon alapul, hogy ebben a kontextusban a vendégek legkiugróbb tulajdonsága, hogy mit rendelnek. Ebben az esetben tehát metonimikus nyelvi kifejezésről van szó: egy entitásra referál a beszélő (*sonkás szendvics*), ez biztosít hozzáférést egy másik entitáshoz (*a vendég*),

amelyek a kívülágban (és a kognitív térben) szomszédossági viszonyban vannak egymással. Szó szerint nemigen lehet érteni. Vessük ezt össze a történeti példával! A releváns történeti példák esetében a változás kiinduló kontextusában a szó szerinti jelentés IS jelen van, és a kikövetkeztetett jelentés IS, még ha egyes speciális kontextusokban az előbbi háttérbe szorul is. A grammatikalizációs jelentésváltozás folyamatában éppen ezeknek az átmeneti, kétértelmű kontextusoknak van kiemelt fontossága, ahol a forrásjelentés és az új jelentés egyaránt tulajdonítható. Ezt példázza a következő előfordulás:

- (7) (1482, Monk of Evesham [*OED go* 47b]) (Hopper–Traugott 1993: 83)
 Thys onhappy sowle ... **was goyng to be broughte** into helle for the synne
 and onleful lustof her body.
 'E boldogtalan lélek ... a pokolra **vettetés felé haladt** testének bűne és
 törvénytelen vágyai okán.'

Az idézett példa a vizsgált jövő idő kialakulásának kezdeteire utaló legkorábbi elismert példa a szakirodalomban, amelyben a főnévi igenév passzív alakja ((*to be broughte*) jelenik meg, ami ellentmond a szó szerinti értelmezésnek ('szándékos mozgás'). Amint Hopper és Traugott (1993: 83) kifejti, a megnyilatkozást a lélek halál utáni utazására vonatkozó hiedelem kontextusában kell értelmezni, ennek megfelelően a lélek tényleges mozgásáról lehet szó. A szerzők ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy az ige passzív alakjának használata arra a következtetésre ösztönöz, hogy a mozgás nem az alany által szándékolt, és mivel az utazás végcélja (pokol) a *broughte* és nem pedig a *goyng to* igealak adjunktuma, a mozgás irányultsága is háttérbe szorul. Az ilyen kontextusok képezik a grammatikalizációs jelentésváltozás kiindulópontját: bennük a jelentések szomszédossága figyelhető meg, a szó szerinti jelentése és a kikövetkeztetett jelentése, amelyek kezdetben nem zárják ki egymást. Más szóval, nincsen szó metonimikus kifejezésről: a *be going to* egyik korai előfordulása sem tekinthető metonimikus kifejezésnek. Mégis, ebben a kontextusban az új jelentés, a jövőidejűség körvonalazódik, amennyiben a lélek mozgása mint valamely jövőbeli történés bekövetkezte felé való szimbolikus haladás értelmezhető. Nem a mozgás a releváns ugyanis, hanem az, hogy mi fog történni a lélekkel: elkárhozik-e, vagy megmenekül a kárhozattól.

A történeti pragmatika metonímiaértelmezése tehát jelentősen eltér a metonímia hagyományos felfogásától, amelyet a fenti *A sonkás szendvics a sarokban kér még egy kávét* megnyilatkozás példáz, ahol a szó szerinti jelentés nem tulajdonítható az adott kontextusban. Mivel indokolható akkor, hogy *metonímiáról* beszélünk e jelenség kapcsán? Véleményem szerint a *metonímia* terminus megtartása a történeti példában megfigyelhető jelenség elnevezéseként is nemcsak azért célszerű, mert a szakirodalomban széles körben elterjedt szóhasználatról van szó, hanem a kognitív folyamatok hasonlósága miatt is. Ahogy fentebb említettük, metonimikus kifejezés esetén két, egymással a kívülágban és a kognitív térben szomszédos entitásról van szó, ahol az egyikre való referálás által biztosítjuk a hozzáférést a másikhoz. A kognitív szomszédosság a történeti metonímiaértelmezésben is megőrződik, bár itt jelentések szomszédosságáról beszélhetünk: lényegében a szó szerinti jelentés biztosít hozzáférést a kikövetkeztetett jelentéshez. E hasonlóság mellett ugyanakkor elmondható, hogy a kezdeti szakaszban a kettő együttesen van jelen, a szó szerinti jelentés is tulajdonítható.

Hasonlóképpen különbség van a metafora szinkrón és diakrón értelmezése között, amelyet a következőkben vizsgálunk meg. Nézzük meg, mi történik egy „hagyományos” metafora esetén, szemben a grammatikalizációs jelentésváltozásban működő metaforával! A következő megnyilatkozás metaforikus kifejezést tartalmaz: *Sally egy jégtömb*. Értelmezésekor a *jégtömb* szó szerinti jelentést is aktiválva, a forrástartomány egyes elemeit rávetítve a céltartományra keressük az adott kontextusban releváns értelmezést, amely kontextusonként eltérő lehet. Ezzel szemben, az angol közeljövő példájánál maradva: az *It's going to rain* nem metaforikus kifejezés, hanem már grammatikalizálódott alak. Az ilyen előfordulások a grammatikalizáció későbbi szakaszához köthetők, ahol az eredeti jelentés már nem tulajdonítható. Megértésüknél nem indulhatunk ki ezért a 'mozgás' jelentésből, egyszerű dekódolásról van szó, hiszen a jövőidejűség ekkorra már kódolt jelentés.

Ezzel az elemzéssel arra szerettem volna rávilágítani, hogy mind a metonímiának, mind a metaforának létezik egy „szinkrón” és egy „diakrón” fogalma, és ezek különbözőképpen viszonyulnak a konkrét nyelvhasználók mentális folyamataihoz. Nem elég e fogalmakat a metonímia vs. metonimizáció, illetve metafora vs. metaforizáció kifejezésekkel megkülönböztetni egymástól, hanem azt is hangsúlyozni kell, hogy a grammatikalizációs jelentésváltozásban a metonimizáció és a metaforizáció nem feltétlenül köthető metonimikus, illetve metaforikus használathoz, kifejezéshez a kiinduló nyelvéllapotban úgy, mint a lexikai jelentésváltozás esetében.

A metonímia és metafora grammatikalizációs jelentésváltozásban betöltött szerepét vizsgálva feltehetjük tehát a kérdést, hogy ha e fogalmakat tágran értelmezve mint szomszédosságon, illetve hasonlóságon alapuló kognitív folyamatokra tekintünk, melyik jellemző inkább a vizsgált történeti folyamatra. Hogyan jelenik meg e folyamatban a TÉR és az IDŐ tartománya/fogalma? A fenti megfontolások alapján összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg: (i) a „*be going to* + főnévi igenév” szerkezet grammatikalizációjában a jövőidejűség képzete következtetésként jelenik meg egyes konkrét nyelvhasználati kontextusokban, (ii) a folyamat kezdetén a 'mozgás' jelentés ténylegesen jelen van, nem csupán eszköz az időbeli jelentés konceptualizációjához, mint egy tisztességes metafora esetében, (iii) az olyan kontextusok, ahol a szó szerinti 'mozgás' jelentés nem tulajdonítható, később jelennek meg, bennük a kérdéses alak már grammatikalizálódott formának tekinthető, (iv) a korai kontextusokban nincs szó metaforikus, illetve metonimikus kifejezésről. Mindezek alapján tehát inkább szomszédosságról beszélhetünk, mint hasonlóságról, ami a következtetési modellt támasztja alá.

8. Összefoglalás

Összefoglalásként elmondható, hogy a metafora és metonímia terminusok használatát vizsgálva terminológiai problémákra, „sokszínűsége” bukkanunk a szakirodalomban: a terminusok mögött álló fogalom sokszor csak az adott elméleti keret figyelembevételével következtethető ki. A háttérben álló elméletek különbözősége és a hozzájuk kapcsolódó terminológia miatt nehéz összevetni ezen elképzeléseket, de alaposabban megvizsgálva őket, a pragmatikai következtetések azok, amelyeket minden megközelítés elismer és a saját eszközeivel leír. Bár a metonímia és a metafora fogalma gyakran összemosódik a leírásban, a kognitív megközelítések elismerik, hogy a grammatikalizáció az adott használati kontextusban

kikövetkeztethető jelentések konvencionizálódásával, majd kódolttá válásával zajlik. Az egyedi nyelvhasználati kontextusokban felmerülő következtetések azonban sajátos változási mintázatokat kirajzoló változásokhoz vezetnek, így önmagukban nem elegendők a folyamat jellemzéséhez. A hogyanra választ adnak, de nem magyarázzák kielégítően a grammatikalizációs jelentésváltozás univerzális ösvényeit.

A metonímia és metafora fogalma gyakran összemosisódik a leírásban. Határaik nem egyértelműek, egyesek, pl. a relevanciaelméleti megközelítés, le is mondanak a köztük való különbségtételről. Úgy gondolom, hogy a grammatikalizációs jelentésváltozás kutatása is erre felé mutat, hiszen az, hogy közelről, illetve távolról szemlélve egyik, illetve másik látszik előtűnni, arra utal, hogy nincs közöttük éles átmenet, a metafora a metonimikus folyamatok kimenetének, végeredményének tűnik. A metonímia és metafora a grammatikalizációs jelentésváltozásban egymást kiegészítő pragmatikai folyamatokként összeegyeztethetőek, amennyiben a metaforát valamiféle következtetési folyamatot is magában foglalóként fogjuk fel (Traugott–König 1991: 190).

A vizsgálat másik tanulsága, hogy a metafora és metonímia diakrón értelmezése jelentősen eltér e fogalmak szinkrón értelmezésétől, ahol metaforikus, illetve metonimikus kifejezésekkel van dolgunk. Ugyanakkor a lexikai jelentésváltozásban működő metafora és metonímia sem feleltethető meg teljesen a grammatikalizációs jelentésváltozás leírásában használt fogalmaknak. A lexikai jelentésváltozásban ugyanis metaforikus, illetve metonimikus kifejezéssel van dolgunk a kiinduló, szinkrón nyelvállapotban, a grammatikalizációs jelentésváltozásban azonban nem. Mindezek alapján vajon következtethetünk-e arra, hogy a „diakrón metafora” valami teljesen más természetű dolog, mint a „szinkrón” metafora? Más szóval: van-e köze a „diakrón” metaforának a metaforikus nyelvhasználathoz, netán a fogalmi metaforához? E kérdés megválaszolásához térjünk vissza egyik kiindulópontunkhoz, Sweetser (1988) elemzéséhez. A metaforikus elemzés arra mutat rá, hogy melyek azok a következtetési sémák, amelyek relevánsak a grammatikalizációs jelentésváltozásban. Így ez az elemzés összeegyeztethető azzal, amelyik a következtetéseket helyezi a fókuszba, ráadásul magyarázattal szolgál arra, hogy miért éppen azok a következtetések kerülhetnek előtérbe. Ahogy Sweetser (1988: 390) megfogalmazza, a lexikai jelentések gazdag szemantikai tartalommal rendelkeznek, melyeknek topológiai aspektusai is vannak. Az, hogy csupán a topologikus aspektusok őrződnek meg a lassan zajló és nem csupán egyetlen konkrét nyelvhasználóhoz köthető grammatikalizációs jelentésváltozásban, rávilágít e fogalmi struktúrák felépítésére, így a grammatikalizációs jelentésváltozás általános útjainak kutatása közelebb vihet minket az emberi fogalmi rendszer struktúrájának megértéséhez. A következtetések mechanizmusa nem véletlenszerű, feltételezhetjük, hogy a következtetések általános iránya mögött az emberi kogníció általános jellemzői bújnak meg. Úgy vélem, a metonímia fogalma ezért nem elég önmagában: az egyedi nyelvhasználati kontextusokban felmerülő, egyedi következtetéseket a mögöttük álló általános kognitív folyamatok irányítják, ami érthetővé teszi, hogy miért alakulnak hasonló módon, hasonló útvonalat végigjárva egyes grammatikai jelentések a világ különböző nyelveiben. A kognitív nyelvészet metafora fogalmában következtetésünk egyetlenes törvényszerűségei fogalmazódnak meg. A „testesültség” szerepe sem elhanyagolható: a világ jelenségeit konkrét fizikai tapasztalatainkból, világtudásunkból kiindulva értelmezzük. A 'megy' ige használata felidézi a mozgáshoz

kötődő teljes világtudásunkat: hogyan, miért, milyen céllal szokott helyváltoztatás történni. Ezen információk szerepelhetnek az egyes nyelvhasználati szituációban végrehajtott következtetésekben, azt gondolom, hogy enélkül a szerkezet jelentésváltozása nem magyarázható érdemben. Az itt bemutatott gondolatmenet azt látszik alátámasztani, hogy bár a metafora visszaszorul a lexikai szemantikai változások területére, azok az általános, a világ tapasztalati megismeréséből adódó tudáson alapuló következtetési sémák, amelyek a kognitív metaforák háttérében állnak, a grammatikalizációs jelentésváltozás irányát is megszabják. Hiszen a metafora alapja az ismétlődő hétköznapi tapasztalat, a „testesültség” a tér és idő konceptualizációjában. Ez arra látszik utalni, hogy a fogalmi metafora nem „okozza” a grammatikalizációs jelentésváltozást, hanem gyökereik közösek. Mindez jól összeegyeztethető a metafora és metonímia szinkrón kutatásának azon eredményével, miszerint sok, sőt, lehetséges, hogy minden metaforát a háttérben álló metonimikus folyamatok motiválnak (Barcelona 2003; Radden 2003 [2000]), olyannyira, hogy egyesek a két fogalom éles megkülönböztetésének lehetőségét is elvetik (Radden 2003 [2000]; a kettő elkülönítésének problematikájához l. Barcelona 2011: 36–48).

Hasonlóképpen megkérdezhetjük: van-e köze a „diakrón” metonímiának a metonimikus nyelvhasználathoz, netán a fogalmi metonímiához? Úgy tűnik, a párhuzam erősebb, mint a metafora esetében, amennyiben a metonímia hagyományos fogalmában jelen lévő szomszédosságot a jelentések egyazon kontextusban való szomszédosságaként értelmezzük. A grammatikalizáció kiinduló kontextusaiban egy fogalmi entitás (a szó szerinti jelentés: 'mozgás') biztosít hozzáférést egy másik fogalmi entitáshoz (a kikövetkeztetett jelentéshez: 'a mozgás célja a jövőben', 'szándék'), amely ugyanannak az idealizált kognitív modellnek (esetünkben: „menni valahova valamilyen céllal”) a része. E kezdeti kontextusokban azonban a szó szerinti jelentés is tulajdonítható és elfogadható interpretációhoz vezet. Mindezen megfontolások azt látszanak alátámasztani, hogy történeti szempontból a metafora visszaszorul a lexikai szemantikai változások területére, míg a metonímia fogalma, jóllehet jelentős módosulásokon átesve, megtartható.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az MTA-DE-SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport támogatásával jött létre. Ezúton fejezem ki hálámat és köszönetemet Németh T. Enikőnek segítségéért, a tanulmány alapjául szolgáló előadáshoz fűzött gondolatébresztő megjegyzéseiért, valamint a tanulmány anonim lektorainak hasznos észrevételeikért, melyek által a tanulmány pontosabbá és érthetőbbé vált.

Hivatkozások

Barcelona, Antonio 2003. On the plausibility of claiming a metonymic motivation for conceptual metaphor. In Antonio Barcelona (szerk.) *Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 31–58.

- Barcelona, Antonio 2011. Reviewing the properties and prototype structure of metonymy. In Réka Benczes – Antonio Barcelona – Francisco José Ruiz de Mendoza Ibáñez (szerk.) *Defining Metonymy in Cognitive Linguistics: Towards a Consensus View*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 7–57.
- Bencze M. Ildikó 2010. A metonímia a kognitív pragmatikaelméletek tükrében. *Magyar nyelvjárások* 48:111–131.
- Bybee, Joan L. 2002. Cognitive processes in grammaticalization. In Michael Tomasello (szerk.) *The New Psychology of Language. Cognitive and Functional Approaches To Language Structure*. Vol. 2 New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates. 145–167.
- Bybee, Joan L. 2007. Diachronic linguistics. In Dirk Geeraerts – Hubert Cuyckens (szerk.) *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 945–987.
- Bybee, Joan L. – Revere D. Perkins – William Pagliuca 1994. *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dér Csilla Ilona 2005. *Grammatikalizációs folyamatok a magyar nyelvben – Elméleti kérdések és esettanulmányok*. Budapest: ELTE.
- Dér Csilla Ilona 2008. *Grammatikalizáció*. (Nyelvtudományi Értekezések 158) Budapest: Akadémia Kiadó.
- Diewald, Gabriele 2002. A model for relevant types of contexts in grammaticalization. In Ilse Wischer – Gabriele Diewald (szerk.) *New Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 103–120.
- Grice, H. Paul 1989 [1975]. Logic and conversation. In H. Paul Grice (szerk.) *Studies in the way of words*. Cambridge: Harvard University Press. 22–40.
- Győri Gábor 2005. Univerzális és relativisztikus tendenciák a szemantikai változásban: egy kognitív szemantikai vizsgálódás. In Kertész András – Pelyvás Péter (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI. Tanulmányok a kognitív szemantika köréből*. Budapest: Akadémia Kiadó. 183–206.
- Győri Gábor 2007. Az intuíció szerepe a szemantikai újításban. In Csatár Péter – Pethő Gergely (szerk.) *Szemantikai intuíciók mint nyelvészeti adatok*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. 155–163.
- Hansen, Maj-Britt Mosegaard – Richard Waltereit 2006. GCI theory and language change. *Acta Linguistica Hafniensia* 38/1:235–268.
- Heine, Bernd 2002. On the role of context in grammaticalization. In Ilse Wischer – Gabriele Diewald (szerk.) *New Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 83–102.
- Heine, Bernd – Ulrike Claudi – Friederike Hünemeyer 1991. From cognition to grammar: Evidence from African languages. In Elizabeth Closs Traugott – Bernd Heine (szerk.) *Approaches to Grammaticalization Volume I. Theoretical and Methodological Issues*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 149–187.
- Heine, Bernd – Tania Kuteva 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hopper, Paul J. – Elizabeth Closs Traugott 1993. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Höfler, Stefan H. – Andrew D. M. Smith 2009. The pre-linguistic basis of grammaticalisation: A unified approach to metaphor and reanalysis. *Studies in Language* **33/4**:886–909.
- Johnson, Mark 1987. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kearns, Kate 2002. Implicature and language change. In Jef Verschueren – Jan-Ola Östman – Jan Blommaert – Chris Bulcaen (szerk.) *Handbook of Pragmatics*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 1–22. doi:10.1075/hop.6.imp1.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ladányi Mária 1998. Jelentésváltozás és grammatikalizáció – kognitív és szerves nyelvelméleti keretben. *Magyar Nyelv* **94/4**:407–423.
- Ladányi Mária 2005. A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek. In Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.) *Uráli grammatizáló, 2003. szeptember 4–6*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 7–32.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George – Mark Johnson 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 2000. *Grammar and Conceptualization*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levinson, Stephen C. 2000. *Presumptive Meanings: The Theory of Generalized Conversational Implicature*. Cambridge: The MIT Press.
- Nagy C. Katalin 2014. Kontextus(ok) a grammatikalizációs jelentésváltozás irodalmában. *Jelentés és Nyelvhasználat* **1**:11–27. doi:10.14232/JENY.2014.1.3.
- Pinto de Lima, José 1999. Neither by metaphor nor really by metonymy: The shortcomings of these concepts as explanatory of language change processes. In Mário Vilela – Fátima Silva (szerk.) *Actas do 1º Encontro Internacional de Linguística Cognitiva*. Porto: Faculdade de Letras do Porto. 207–221.
- Radden, Günter 2003 [2000]. How metonymic are metaphors? In Antonio Barcelona (szerk.) *Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter. 93–108.
- Reszegi Katalin 2011. A metonímia megítélésének kérdéséhez. In Navracsics Judit – Lengyel Zsolt (szerk.) *Lexikai folyamatok egy- és kétnyelvű közegben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 75–83.
- Smith, Andrew D. M. – Stefan H. Höfler 2015. The pivotal role of metaphor in the evolution of human language. In Javier E. Díaz-Vera (szerk.) *Metaphor and Metonymy across Time and Cultures Perspectives on the Sociohistorical Linguistics of Figurative Language*. Berlin, Boston: De Gruyter. 123–140.
- Sweetser, Eve E. 1988. Grammaticalization and semantic bleaching. *Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* **14**:389–405. doi:10.3765/bls.v14i0.1774.

- Talmy, Leonard 1985. Lexicalization patterns: semantic structure in lexical forms. In Timothy Shopen (szerk.) *Language Typology and Syntactic Description*. Cambridge: Cambridge University Press. 57–148.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igéről. *Magyar Nyelv* 101/1:27–43.
- Traugott, Elizabeth Closs 1999. The role of pragmatics in semantic change. In Jef Verschueren (szerk.) *Pragmatics in 1998: Selected Papers from the 6th International Pragmatics Conference*. Vol. 2 Antwerpen: International Pragmatics Association. 57–148.
- Traugott, Elizabeth Closs – Richard B. Dasher 2004 [2002]. *Regularity in semantic change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Traugott, Elizabeth Closs – Ekkehard König 1991. The semantics-pragmatics of grammaticalization revisited. In Elizabeth Closs Traugott – Bernd Heine (szerk.) *Approaches to Grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 189–218.

A szerzőről

Nagy C. Katalin tudományos munkatárs az MTA-DE-SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoportban. Történeti pragmatikával foglalkozik, eddig elsősorban a katalán összetett múlt kialakulását vizsgálta történeti pragmatikai szempontból. További kutatási témái a történeti beszédaktus-kutatás és udvariasságkutatás, valamint a történeti pragmatikai módszertan körébe tartoznak, különös tekintettel a kontextus szerepére és értelmezéseire a történeti pragmatikában.

Elérhetősége: nagykati@hist.u-szeged.hu

A közelre mutató ez névmás anaforikus kifejtő szerkezetekben és a diszkurzív kontinuitás fokozatai

Kocsány Piroska
DE Germanisztika Intézet

Összefoglaló

A közelre mutató névmással bevezetett anafora antecedense tipikus esetben a megelőző mondat nem topik eleme. Ennek a használatnak azonban (1) vannak szabályai, illetve tendenciái és (2) nem kizárólagos érvényű, mert a magyar szövegben a megelőző mondat topikja is lehet antecedense a mutató névmással alkotott anaforának. A tipikus használat összefügg az anafora szintaktikai fókusz szerepével, emellett részben szemantikai, részben pragmatikai-stratégiai szabályok és tendenciák irányítják, összhangban a névmás kettős: kontrasztáló és azonosító jelentésével. A névmás használata befolyásolja a szöveg diszkurzív kontinuitását: a nem topik szerepű antecedensre visszautaló anafora egyes esetekben a beszélő kommentárját vezeti be az adott témához, a topik szerepű antecedensre visszautaló anafora pedig a beszéd témájának új irányát jelzi. A dolgozat ezeket a szabályokat, illetve tendenciákat írja le a direkt, indirekt és komplex anaforák vonatkozásában.

Kulcsszavak: közelre mutató névmás; topik; fókusz; mondattopik; szövegtopik; direkt/indirekt/komplex anafora; kontrasztivitás; indexikalitás; topikfolytonosság; diszkurzív folytonosság

1. Bevezetés

Ebben a dolgozatban a közelre mutató névmással bevezetett, alanyesetben álló főneves szerkezetekkel, más néven kifejtő szerkezetekkel (például ez a *taxi*, l. Laczkó-Tátrai (2012)¹) foglalkozom az anafora problémakörén belül. Léteznek ugyanis bizonyos tendenciák és szabályok, amelyek a mutató névmással bevezetett névszói anaforák használatát befolyásolják. Egyfelől vannak esetek, amelyekben általában nem áll, illetve nem állhat a főnév előtt mutató névmás. Másfelől vannak esetek, amelyekben az anaforikus névszót kognitívan begyakorlott, és a koherencia teremtés szemszögéből kívánatos módon szinte mindig a közelre mutató névmás vezeti be. Vajon mi az, ami a választást indokolhatja, és melyek azok a tényezők, amelyek az egyes típusokat külön-külön befolyásolják?

A vizsgálat a nyelvi szerkezetre irányul, a szerkezet szabályozottságának indokait kutatja a strukturális nyelvelmélet fogalmaiból kiindulva. Az adatokat, amelyekre támaszkodom, egyéni nyelvhasználatom, illetve különböző írott szövegekből

¹ Az elnevezést l. pl. Laczkó-Tátrai (2012: 249), az „önálló használatú névmás” és a „kifejtő szerkezetes forma” elválasztásánál.

származó adatgyűjtés szolgáltatta. Az adatokkal a gondolkísérlet mint módszer lehetőségeit felhasználva dolgozom. Egyes kérdések esetében csekély számú informátorra is hagyatkozom. A dolgozat nem kíván több lenni, mint a feltett kérdésekkel kapcsolatos intuíciók egybeszerkesztése és a további szükséges kutatások, különösen a megfelelő elméleti keretben és működőképes korpusz alapján történő vizsgálódások előkészítése.

Először a topik/szövegtopik fogalommal dolgozó szakirodalom alapján próbálok érvelni két feltételezés mellett. (1) A hagyományos strukturalista felfogás szerint a közelre mutató névmással bevezetett anafora használata szükségszerűen összefügg az egymást követő mondatok topikalizációjával. (2) Ugyanakkor mindezen esetekben nemcsak a (szintaktikai) topik kérdése a döntő, hanem egy sokrétűbben meghatározandó szövegalkotó tényező. Ezt a tényezőt próbálok megragadni mint egyfajta „diszkurzív kontinuitást”, amellyel a közelre mutató névmás használatát magyarázni lehet. Végül a harmadik fejezetben az anaforák típusait tekintem át aszerint, hogy az egyes típusok miképpen függnek össze a közelre mutató névmás használatával, illetve a diszkurzív kontinuitással.

2. A közelre mutató névmással bevezetett anafora a topik fogalom felől vizsgálva

2.1. Mondattopik és szövegtopik

A szöveggel való szembesülés új helyzet elé állítja a topik fogalommal foglalkozó kutatást. A mondattopik mellett megjelenik a diskurzus- vagy szövegtopik.

A strukturalista topik fogalom, mint ismeretes, érintkezik a Prágai Iskola téma fogalmával. A Prágai Iskola megfogalmazásában a téma nem egyszerűen az, amiről állítunk/mondunk valamit. Több annál, mert szorosan hozzátartozik az, amit róla mondunk mint információ, intencionális közlés (= réma) is. A fogalompár története során a téma/topik fogalom önállósodni látszik, amennyiben elszakad a réma fogalomtól, illetve a téma-réma kettősségtől.² A szintaxis megalkotja a maga számára – a téma (és réma) helyett – a topik (és komment) fogalmat, amely háttérbe igyekszik szorítani a közléstartalom szempontját. A topik szintaktikai fogantatású önállósulásával az *aboutness*, vagyis az *említettség* kritériuma kap hangsúlyt, miközben a *givenness*, az *adottság/ismertség*, vagyis a topik referenciális, tartalmi-fogalmi oldala háttérbe szorul. A további kutatások során a topik leírásában ez a kétféle szemlélet (*említettség* versus *ismertség/adottság*) folyamatosan jelen van. Tanya Reinhart klasszikus példája már ebbe az irányba mutat: *Mr. Morgan gondos kutató és nagy ismeretanyaggal rendelkező szemitista, de nem eléggé eredeti gondolkodó*.³ Ha a topik az, amiről állítunk valamit, akkor itt kétféle topikról beszélhetünk, mondja Reinhart. A példa Mr. Morganról szól, vagy a példa Mr. Morgan kutatói képességeiről szól. Az első esetben mondattopikról, a másodikban szövegtopikról

² Részletesebb tudománytörténeti adatokat I. például Speyer (2007: 89).

³ „Mr. Morgan is a careful researcher and a knowledgeable semitist, but his originality leaves something to be desired.”

(Reinhart megfogalmazásában: *discourse topic*)⁴ lehet szó. A mondatotopik ebben a közelítésben elsősorban az *említettség* alapján működő fogalom, Reinhart a későbbiekben jelentős pályát befutó *givenness* (*adottság, ismertség*) fogalmat nem használja. Magát a szövegtopikot pedig röviden így írja le: „A diskurzustopikok átfogóbb egységekhez tartozó topikok, és lehetnek sokkal elvontabbak, bár nem szükségszerűen azok” (Reinhart 1981: 54).⁵

A pragmatikai és kognitív irányzatok új szempontokat kínáltak a strukturalista nyelvészeti kutatásoknak, elsősorban a koherens szöveg létrehozása kapcsán. A koherencia fogalma többek között például megkövetelte, hogy bevonják a kialakítandó modellbe azokat az eseteket, amelyekben az anafora antecedense nincs megnevezve, de világosan kikövetkeztethető. Ezzel a topik kérdése áttolódik az antecedens és az anafora viszonyában a szövegbeli utalás/visszautalás (= *említettség*) felől a vonatkoztatás, vagyis a referens azonosításának problémájára. Ez újra nyomatékot ad a *givenness* (*adottság, ismertség*) szempontjának. Az *adott* (*given*) azt jelenti, hogy a referens a releváns társalgási univerzumban mentálisan elérhető, jelen van. Ezzel együtt azonban szükségszerűen megjelenik a modellben a referenst azonosító beszélő/hallgató, és lehetőség nyílik a nyelvi, kognitív és kommunikatív-funkcionális szempontok együttes érvényesítésére, sőt egy-egy szempont abszolutizálására is. Gillian Brown és George Yule egyenesen így fogalmaz: „Topikjaik a beszélőknek és az íróknak vannak, nem a szövegeknek” (Brown–Yule 1983: 68).⁶ Mindez felveti azt a kérdést is, hogy vajon melyek azok a feltételezések és/vagy elvárások, amelyek a beszélőt egy-egy nyelvi megformálás használatára készítetik. Esetünkben mikor és miért teszi/teheti az anaforát éppen a közölségre mutató névmás (és nem a határozott névelő) határozottá?

Az *adott* és az *új* mint magyarázó fogalom bevezetése az anaforának és antecedensének leírásában fontos következménnyel járt. A strukturális vizsgálódás szükségszerűen szembesült azzal a ténnyel, hogy a referensek azonosításának magyarázata mentális (kognitív) és/vagy funkcionális (pragmatikai) keretet igényel. Így a mentális műveletek egyértelműen bevonulnak a nyelv mint szerkezet működésének leírásába. Wallace Chafe az elsők egyike, aki sokat idézett művében összefüggést lát a forma (például zéró névmás, személyes névmás, határozott névelővel bevezetett főnév stb.) és a referens azonosítását realizáló kognitív művelet között (Chafe 1976). A további kutatásokból álljon itt még néhány példa legalább az említés szintjén. Ellen Prince különösen fontos distinkciókat tesz nyelvi alapon (tehát szándéka szerint nem kognitív keretben, de annak fogalmaira emlékeztető módon) a *givenness* (*adottság, ismertség*) lehetőségeiről. Nála az *adottság* (*givenness*) mint előreláthatóság, illetve visszaállíthatóság, mint kiugróság és mint közös tudásalap fogalmazódik meg (Prince 1981). Ehhez társul az új információ

⁴ A diskurzustopik és a szövegtopik kifejezést a következőkben megkülönböztetés nélkül használom; a szöveg és a diskurzus különbsége a mindenkori elméleti keret kérdése, amennyiben a diskurzus a nyelvhasználat folyamatában megragadható strukturált létező, a szöveg viszont tipológiailag megragadható, részeiben és egészében lezártnak tekinthető egység. Pontos meghatározásuk és elkülönítésük túlmutatja a dolgozat céljain és lehetőségein.

⁵ „Discourse topics are topics of larger units and they can be more abstract, though they do not have to be.” (Az idegen nyelvű forrásokból származó idézeteket saját fordításomban közlöm.)

⁶ „It is speakers and writers who have topics, and not texts.”

meghatározásának kommunikatív és diszkurzív szempontú finomítása, vagyis a diskurzusban már említett versus a diskurzusban új információ, illetve a hallgató számára ismert versus a hallgató számára új információ elválasztása (Prince 1992).⁷ Mira Ariel az elfogadhatóság (acceptability) kategóriájával dolgozik, és Chafe (1976) és Givón (1983) nyomán haladva felállít egy elfogadhatósági skálát azokból a nyelvi szimbólumtípusokból, amelyek alapján a beszélő kiválasztja azt a kifejezést, amellyel egy entitásra referál. Ha ez az entitás mentálisan könnyen elérhető (highly accessible), akkor jön számításba valamilyen pro-forma, például személyes névmás. Ha viszont az entitás elérhetőségéhez több erőfeszítés szükséges (low accessibility), akkor határozott névszós szerkezetet kell választanunk (Ariel 1990: 73). Gundel et al. (1993) ismertségi hierarchiája (Givenness Hierarchy) érzékenyen reagál a nyelvi és pragmatikai alapon lehetséges döntések együtthatására, a hierarchia egyes fokozatai nem zártak, a felsőbb fokozatok magukban foglalják az alsóbb fokozatokat (hasonlóan Molnár (2011: 21kk.) is). Érdekes strukturális próbálkozás a centering elmélet, amely szándéka szerint a mondatban jól elhatárolható egységekkel dolgozik, de a hallgató figyelmének középpontját, vagyis a megnyilatkozás szaliens = kiugró elemét keresi (l. Grosz–Joshi–Weinstein (1995), valamint Speyer (2007) további szakirodalommal).

A strukturalista fogantatású megközelítés végül is változatlanul az említés/újraemlítés (aboutness) kategóriáját helyezi előtérbe. Támaszkodik a mondat formai és logikai tagolására, a mondatrészek szemantikájára, az információ struktúrájára, a szórendre és az intonációra. Miközben megpróbál nyitni a kognitív és funkcionális kutatások felé, felfogásában a mondattopik meghatározóan fontos informatív eleme marad a szöveg információstruktúrájának.⁸ Jó példája ennek Peter Bosch és Carla Umbach tanulmánya, amely konkrét témájában is kapcsolódik a jelen dolgozathoz (Bosch–Umbach 2007). A szerzők angol, német és holland példák alapján és a továbbiakban a németre összpontosítva abból a grammatikai tényből indulnak ki, hogy a személyes névmások antecedense az esetek túlnyomó többségében a mondat alanya (nominativuszi NP), a demonstratív névmásoké pedig a megelőző mondatbeli nem alany (nem nominativuszi NP). Az olvasási időt mérő kísérleteiket kiterjesztik a többértelmű, illetve mindkét lehetőséget (személyes névmás, mutató névmás) felkínáló példákra, és arra a következtetésre jutnak, hogy a grammatika (tehát az alany, illetve nem alany státusz) nem minden esetben releváns a névmás-választás szempontjából. A kétféle névmás használata nem komplementer módon igazodik egymáshoz. A mutató névmás használata nem alany antecedens esetében erősebben érvényesül, mint a személyes névmás használata alany antecedenséknél. A különféle kivételek vizsgálata a szerzőknek azt a feltételezést igazolja, hogy a mutató névmás konzekvensen azokat a *referenseket* kerüli, amelyek *szövegtopiknak* számítanak, a szövegtopik pedig az az elem, amely az adott szöveg-szegmensben nem számít újnak. A szövegtopikot magát így írják körül: „...szövegtopikon olyan referenseket értünk, amelyek Prince (1992) terminológiája szerint a

⁷ Givenness = 1. predictability/recoverability, 2. saliency, 3. shared knowledge: Prince (1981), Information: discourse-old/ discourse-new; hearer-old/hearer-new: Prince (1992).

⁸ L. ehhez például Werner Frey tanulmányát az *aboutness-topic* kontextuális hatásairól a németben, hivatkozással több kutatásra a mondattopik és a szövegtopik együttes működésének tárgyában (Frey 2007).

szöveg szintjén előfordultak (»discourse-old«): vagyis amelyeket korábban bevezettünk a diskurzusbba, jóllehet nem a közvetlenül megelőző mondat új referenseként; ezek [a referensek] már a megelőző mondatban is mint szövegtopikok voltak jelen” (Bosch–Umbach 2007: 50).⁹ A szövegtopiknak ez a megfogalmazása erősen tapad a mondattopiknak az *említetttség* kategóriája alapján történő megfogalmazásához.

A *strukturalista indíttatású kognitív szemantika* képviselőinek értelmezésében szövegtopiknak a szöveg azon referense számít, amely a szöveg egy adott szegmensének mentális reprezentációjában folyamatosan középpontban van („aktiválódik”), és a szövegszegmens koherenciájának megteremtődéséért felelős. (Vö. Consten–Averintseva–Klisch (2010: 10), továbbá Schwarz–Friesel–Consten–Knees (2007), valamint Schwarz–Friesel–Consten (2014) részletes szakirodalommal).¹⁰ Ennek a (valójában inkább lingvisztikai munkadefiníciónak tekinthető) meghatározásnak a kulcskérdése természetesen az „adott szegmens” rögzítése és annak tisztázása, hogy hogyan viszonyul egymáshoz egyfelől a diskurzus szintjén kijelölhető szövegtéma mint létező (entitás) és másfelől a nyelvi kifejezési lehetőség, amellyel referálhatunk rá. A mentális fogalmakra is támaszkodó strukturalista közelítés megpróbál határterületeket kijelölni a nyelvi szimbólumrendszer és annak szabályai, illetve a mentális folyamatok és azok hatásai között. Bár látszólag több olyan kategóriát használ, amellyel a funkcionális kognitív (= holista) nyelvészet is él, eljárás módja nem azonos a holista elméletek radikálisan egésszelví közelítésével.

A Ronald W. Langacker nevével fémjelzett *holista kognitív* nyelvszemlélet keretében Tolcsvai Nagy Gábor több, a hazai szövegnyelvészeti kutatások számára meghatározó jelentőségű tanulmányában foglalkozik a topik kérdésével.¹¹ Ez a nyelvszemlélet a jelentést tekinti központi kategóriának, a mondatot mint jelentés-szerkezetet ragadja meg, amelyben a topikot ennek a szerkezetnek a szemantikai viszonyai határozzák meg a mindenkor *értelmezés* összes tényezőjének (beszélők, helyzet) függvényében. A topik kijelölésében a hozzáférhetőség, a megelőző aktiváltság és a sorrendiséggel összefüggő lokális előtérbe kerülés kognitív fogalmi játszanak szerepet, azonban nem mint előzetesen adott és rögzíthető kategóriák, hanem mint a mindenkor *helyzet* feldolgozásának alkalmanként egyedi eredményei

⁹ „A generalisation that would be supported by these cases is that demonstratives avoid referents that are discourse topics. Where by discourse topics we understand referents that are, in Prince’s (1992) terms »discourse-old«: They were introduced into the discourse before, not though as new referents in the immediately preceding sentence; they must have been discourse topics in the preceding sentence already.”

¹⁰ Consten–Averintseva–Klisch (2012) a következőképpen finomít a meghatározáson: „...a szövegtopik a szöveg referense (vagyis egy adott entitás/létező a szöveg reprezentációjának szintjén) és nem egy egyedi kifejezés, amellyel éppen referálunk rá.” („...a discourse topic is a discourse referent (i.e. an entity at the level of the discourse representation) and not a particular expression used to refer to it”) (i. m. 269). Lábjegyzetben azért megjegyzik: „van bizonyos tendencia arra, hogy a szövegtopikra a mondattopikot hordozó kifejezéssel referáljunk” („...there is a certain tendency to refer to discourse topics with sentence topic expressions”) (uo.).

¹¹ L. elsősorban a következőket: Tolcsvai Nagy (2002) a topik és a kognitív terminusként meghatározott figura viszonyáról; uő (2003) a topikaktiválás és topikfolytonosság fogalmáról, egyúttal a topikfajtákról kognitív keretben; uő (2008a) a topik és a szövegtípus viszonyáról; uő (2008b) a topik, a szórend és az információfolyam összefüggéséről; uő (2012) az alany és a topikáltság viszonyáról.

(Tolcsvai Nagy 2003: 296). A holista szemlélet keretében a vizsgálódás tárgya valójában az adott beszédhelyzet *interpretációja* a jelentésszerkezet speciális alapfogalmainak segítségével. Tolcsvai Nagy Gábor így fogalmaz: „A kognitív elemzés azt bizonyítja, hogy nem a strukturális pozíció adja a topik, kontrasztív topik és fókusz státuszt, hanem a feldolgozás módja. A mondattopik az elsődleges figura egy összetett kognitív tartományban, melyet akár egy, akár több mondat reprezentál, amely tartományban több további figura is lehetséges, ezek azonban másodlagosak az elsődlegeshez képest a figyelem szempontjából, vagyis a feldolgozás az elsődleges figura konceptuális hatókörébe sorolja a többi figurát. *Ez a mondattopik-értelmezés lefedi a szövegtopik-értelmezést is.*” (Tolcsvai Nagy 2002: 247 kiemelés tőlem, K. P.)

A mondattopik és szövegtopik kérdése tehát erősen elméletfüggő. A strukturális szintaxisból kiindulva a szövegtopik megmarad mondattopiknak. A kognitív nyelvészet radikálisan egészszelű fogalomrendszeréből kiindulva viszont a mondattopik felolvad a szövegtopikban. A jelen dolgozatban a strukturalista fogantatású és egyúttal a kognitív szemantika és a pragmatikai stratégia magyarázó erejű fogalmaira támaszkodó elméletek eljárását próbálom követni. A probléma, vagy másképp az a vizsgálati tárgy, amelyet a dolgozat megcélöz, az egymást követő mondatok szintaktikai és szemantikai struktúrájának előzetes értelmezése alapján jelölhető ki. Ennek megfelelően a vizsgálat során a grammatika adja a kapaszkodókat a jelenség gyakorisági mutatóival összhangban. A grammatika, mint látni fogjuk, nem magyarázza meg a nyilvánvaló kivételeket. Ugyanakkor ez utóbbiak nem cáfolják meg a grammatikai tényeket, hanem egyéb (szemantikai, stratégiai-pragmatikai, diszkurzív) tényezőkkel való összjátékukra hívják fel a figyelmet. A következőkben eszerint próbálom meg áttekinteni a mutató névmással bevezetett anafora lehetőségeit.

2.2. Az antecedens mint topik és mint nem topik: első megfigyelések

Ismert tény, hogyha az anafora nem alanyként álló/nem topik helyzetű antecedensre, például tárgyra utal vissza, akkor ez a visszautalás mutató névmással történik, szemben az alanyra/topikra visszautaló személyes névmással vagy (pro-ejtő nyelvekben) zéró névmással. A németben a *der* vagy a *dieser* demonstratív névmás jelenik meg, a magyarban a távolra mutató névmás (*az*).¹²

¹² A magyar vonatkozásában l. például Pléh–Radics (1976), Balázs (1985: 127), Tolcsvai Nagy (2000). Több nyelv összehasonlítása során Bernard Comrie ezt írja a hollandról: „...a hollandban az anaforaként használt mutató névmás használatát a pragmatika szabja meg a topik-komment struktúra révén azzal, hogy a mutató névmás jelenléte kizárja a topikot mint antecedenset, és egyéb aktuális nem topik antecedenset követel meg.” („...the use of demonstrative pronouns as anaphors in Dutch is conditioned pragmatically, by means of topic-comment structure, with the demonstrative excluding as antecedent the topic and requiring some nontopical actual antecedent”) (Comrie 1997: 59). Hasonlóan l. Diessel (2012) a tételt általánosítva, utalással Diessel (1999)-re: „A harmadik személyű személyes névmások használatával egy megelőzőleg bevezetett diskurzusreferensre hivatkozunk, amely már a beszélők figyelmének középpontjában van, az anaforikus mutató névmással pedig *topikváltást jelzünk*, vagyis a hallgató figyelmét a diskurzus egy új elemére irányítjuk.” („Third person pronouns are used to continue a previously established discourse referent that is already in the interlocutors’ focus of attention, whereas anaphoric demonstratives are used to *indicate a topic shift*, i.e., they direct the addressee’s attention to a new discourse participant.”) (Kiemelés tőlem, K. P.) További szakirodalmat l. pl. Consten–Averintseva-Klisch (2010).

- (1) Peter bemerkte den Alten. Er grüßte ihn.
Péter észrevette az öreget. Ő Köszönt neki.
 Peter bemerkte den Alten. Dieser/Der kam ihm näher.
 Péter észrevette az öreget. Az közelebb lépett hozzá.

Eszerint a (nominativuszi) topik megőrzését a személyes névmás mint anafora, a nem topikként megjelenő elemek újraemlítését (a topikváltást) a mutató névmás mint anafora biztosítja. Feltételezem, hogy ez a lehetőség analóg módon megismétlődik a főnévvel történő visszautalásokban is: eszerint a megismételt tárgyat/„nem topikot” a közelre mutató névmás teszi határozott topikká egyes, kognitívan begyakorlott megfogalmazásokban.

Ha megpróbáljuk gondolatban folytatni a következő példát, az állítás *nagy valószínűséggel* nem a megelőző alanyról, hanem a tárgyról fog szólni:

- (2) a. Az elnök mindig is arról volt híres, hogy szerette a közelében tudni a bizalmasait. Ezért javasolta a konzorcium múltkori ülésén helyettesének az unokabátyját. Ez az ember...

Ezt a feltételezést egy naiv kérdőív eredményei is támogatják. A megkérdezett 10 személy közül 8 választott olyan egyértelmű folytatást, amelyben az *unokabáty* volt az alany; az a két személy, aki másképp válaszolt, nyelvekkel foglalkozó kolléga volt, egyikük a tipikus folytatást választotta, de utalt a másféle lehetőségre is, és hozzáfűzte, hogy nem tudja, miért szavaz mégis inkább a tipikusra. Tipikus folytatás lehet:

- (2) b. Az elnök mindig is arról volt híres, hogy szerette a közelében tudni a bizalmasait. Ezért javasolta a konzorcium múltkori ülésén helyettesének az unokabátyját. Ez az ember fél év alatt teljesen átvette a konzern irányítását.

A példában a bevezető mondatban a topik *az elnök* volt, és ő volt a mondat alanya, a szórendben megelőzve a tárgyat. A közelre mutató névmással bevezetett anafora a megelőző mondat predikátumrészében¹³ szereplő, kitüntetett mondatrész: a tárgy volt. A magyarban azonban a tárgy is lehet topik. Fel kell tehát tételoznünk, hogy abban az esetben, ha nem a tárgy, hanem az alany kerül a mondat predikátumrészébe, akkor őt fogja képviselni mint nem topikot a közelre mutató névmással álló anafora. Ez valóban így is történik, bár ez a szórend kevésbé begyakorlott, és a referens azonosítása nagyobb ingadozást enged meg.¹⁴ Így a következő példában az anafora intuícióm szerint talán inkább a *főkönyvelőre* fog vonatkozni. A választás itt nem olyan pregnáns, mint a megelőző esetben, de jelentős támogatást kap az antecedens szintaktikai fókusz szerepétől:

- (2) c. Az elnök unokabátyját a főkönyvelő javasolta alelnöknek a konzorcium tegnapi ülésén. Ez az ember...

Tipikus folytatás példáulul:

¹³ A magyar mondat topik–predikátum tagolásához l. például É. Kiss (2004).

¹⁴ A két lehetőség különbségét többek közt bizonyos az SVO és az OVS szórend kognitíven is releváns eltérésére lehet visszavezetni.

- (2) d. Az elnök unokabátyját a főkönnyvelő javasolta alelnöknek a konzorcium tegnapi ülésén. Ez az ember tavaly került a konzorciumhoz, és azonnal összebarátkozott az elnök egész családjával.

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a topik újrafelvétele is lehetséges a közelre mutató névmással bevezetve:

- (2) e. Az elnök mindig is arról volt híres, hogy szerette a közelében tudni a bizalmasait. Ő Ezért javasolta a konzorcium múltkori ülésén helyettesének az unokabátyját. Ez az ember képes volt a terve érdekében az ülést megelőzően a konzorcium több tagját is megvesztegetni – nem az első alkalommal.

Ugyanígy a topik szerepű tárgy is szerepelhet a visszautalásban közelre mutató névmással bevezetve. A kétféle lehetőség esetenként kétértelműséget is eredményezhet, l. a következő példát, amely további kontextus nélkül szólhat a folytatásban az *unokabátyról* is (topik, tárgy) és a *főkönnyvelőről* is (nem topik, alany).

- (2) f. Az elnök unokabátyját a főkönnyvelő javasolta alelnöknek a konzorcium tegnapi ülésén. Ez az ember híres volt arról, hogy szolgálai végrehajtja az elnök összes óhaját.

Összességében tehát úgy tűnik, hogy bár begyakorlottabb az az eset, amelyben a topik és az alany egybeesik, és a folytatás a tárgyról fog szólni, az alany/tárgy funkciót a magyarban felülírhatja a topik/nem topik szerep. És bár intuíciónk szerint elsődlegesen mindig a nem topik szerepű antecedens jelenik meg mint mutató névmással bevezetett anafora, a mutató névmás az ellenkező esetben, tehát topik-folytonosságkor sincs kizárva.

Ha ez így van, akkor felmerül a kérdés, hogy mégis mi befolyásolja a határozott névelő helyett a mutató névmás választását, továbbá van-e a szöveg szempontjából különbség aközött, hogy az antecedens topik vagy nem topik, és ha van, akkor mi az a különbség. Feltételezem, hogy mindkét esetben – tehát mind a nem topik szerepű, mind a topik szerepű mondatrész anaforikus újraemlétesekor – hasonló pragmatikai-stratégiai indoka van a mutató névmás használatának, bár a használatot a szintaktikai, szemantikai és diszkurzív tényezők eltérő módon és eltérő határfokkal támogatják. Az indokláshoz először a közelre mutató névmással bevezetett anaforák és a határozott névelővel bevezetett anaforák szembeállítására kerül sor (2.3. rész). Ezt követi a nem topik versus topik szerepű antecedensre való visszautalás összevetése (2.4. rész), majd egy részösszefoglalás (2.5.)

2.3. Közelre mutató névmással bevezetett versus határozott névelővel bevezetett anaforák NEM TOPIK szerepű antecedensre visszautalva

2.3.1. A közelre mutató névmással bevezetett anaforák azonosító, illetve kontrasztképző szerepe

A következőkben abból indulok ki, hogy a mutató névmás használatát elsődlegesnek vagy „természetesnek” akkor tekintjük, ha a nem topik részből emelünk ki vele egy elemet. Ez a feltétel azonban még nem elegendő annak leírásához, hogy

mikor, miért, milyen kontextusban választjuk *inkább* a közelre mutató névmást, mint a határozott névelőt. A kérdés tárgyalásához azokat az anafórákat vesszük górcső alá, amelyek a mondat élén állnak alanyként.

A mondatkezdés elvileg az említett/ismert információra támaszkodik, és a mondat így vezet tovább az új és/vagy kiemelt információhoz. Ugyanakkor a gyakorlat alapján azt a lehetőséget is számításba kell venni, hogy azt emeljük előre, amit fontosnak tartunk.¹⁵ A határozott névelővel vagy közelre mutató névmással bevezetett anafóra a mondat élén egyfelől megfelel a „téma előszőr” elvnek: a szövegrész egy már ismert (given) elemmel indít. Ugyanakkor ez a mondatrész lehet „kiemelt” eleme az információnak (a kognitív kutatásokból ismert és a strukturális kutatásokban is használt kifejezéssel: highlighted, l. Molnár (2011)), vagyis állhat fókusz funkcióban közvetlenül az ige előtt, szintaktikai-strukturális és prozódiai eszközökkel kifejezve. Ez egyaránt igaz mind a határozott névelővel, mind a közelre mutató névmással álló anaforikus alanyokra, l. az alábbi példát, amelyben az anafóra a mondat szintaktikai fókusza:

- (3) A rendőrök a bejelentést követő 12 órán belül elfogták a fiatalkorú bűnözőt.
A fiú rabolta ki a város három ékszerboltját.
- (4) A rendőrök a bejelentést követő 12 órán belül elfogták a fiatalkorú bűnözőt.
Ez a fiú rabolta ki a város három ékszerboltját.

A határozott névelővel bevezetett anafóra a fókuszhoz nem ugyanazt a lehetőséget használja ki, mint a közelre mutató névmással bevezetett változat. A névelővel bevezetett anafóra ugyan a mondat fókusza lesz, ezt a szerepet biztosítja számára mind a mondatban elfoglalt helye, mind a hangsúly, de hiányzik mellőle az a fajta azonosító indexikális jelentés, amelyet a mutató névmás használata tesz hozzá a szöveghez.¹⁶ A két változat eltérését a mutató névmás kontrasztképző

¹⁵ L. Molnár Valéria összefoglalását többek között a Theme First Principle („téma előszőr” elv) és a Discourse Iconicity Principle (diskurzus-ikonicitási elv) magyarázatáról egyfelől, és ezekkel szembeesítve a First Things First Principle („első dolgok előszőr” elv), valamint a Newsworthiness Principle (hírérték elv) magyarázatáról másfelől, kitekintéssel: strukturális és prozódiai tényekre (Molnár 2011: 21kk.).

¹⁶ A fókusz típusaival foglalkozó gazdag szakirodalom É. Kiss (1998) nyomán elválasztja egyfelől az azonosító (preverbális) fókuszt és az információs (posztverbális) fókuszt. Szembeállítja másfelől az újdonság-fókuszt (ilyennek számít az információs fókusz, l. Surányi 2011: 286) és a kiemeléssel (highlighting) járó, de nem szükségszerűen újdonság-fókuszt (nyilvánvalóan ilyen lehet az azonosító fókusz). Emellett a fókusz felfogható (1) úgy is mint azonosító állítás, de (2) úgy is mint alternatívák közül való választás (l. Surányi (2011: 284k.) további részletes szakirodalommal). (1) Ha azonosító fókuszról szólunk, akkor elkülöníthetjük a „simán” identifikációs és a kontrasztív fókusztypust. (Ezt a megkülönböztetést Molnár (2011) kontraszt-hierarchiája is tartalmazza: i. m. 23.) A kontrasztív fókusz az a fókusz, amelynek az alternatív halmaza véges, és e halmaz elemei a beszélők számára ismertek, ebből következően a fókusz által kiválasztott halmaz is véges. (2) Ha a fókuszt mint alternatívák közül való választás eredményét próbáljuk megragadni, akkor minden fókuszt implicit kontrasztként értelmezhetünk egy nyitott halmazon belül. Ebben a keretben gondolkodva a (3) és (4) mondat különbözőségét nem a fókusz milyenségeként magyarázzuk, hanem a közelre mutató névmás kontrasztképző hatásaként, amelyet azonban a fókusz implicit kontrasztivitása hív elő és/vagy támogat meg.

hatása okozza. Eltérő gyökerű és hatású kontrasztivitásról/azonosításról van szó. Eszközös vizsgálatok bizonyítják ki tudják mutatni azt az intuitíven érzékelhető eltérést, amely a hangsúlyviszonyokban is jelentkezik: a határozott névelős változatban a fókusz, vagyis magát a főnevet irtóhangsúly emeli ki. A mutató névmással bevezetett változatban ezzel szemben a névmásra és a főnévre esik hangsúly, amely azonban nem azonos a névszóra eső irtóhangsúllyal, és nem befolyásolja a mondat többi részének lebegő prozódiaját.¹⁷

A fókusz explicit kontrasztivitása az azonosító fókusz opcionális (nem kötelező) tulajdonsága (É. Kiss 1998). Más felfogás szerint viszont impliciten minden fókusz egyúttal kontrasztál is: szembeállítja a kiemelt elemet egy nyitott halmaz többi lehetséges elemével (Surányi 2011: 284; Molnár 2011: 22k. további hivatkozásokkal). Ugyanakkor a fókuszhoz hasonlóan a mutató névmás is kontrasztképző hatású. Erre a szerepére már Levinson (2004) is kitér. Az indexikálisan, nem anaforaként megjelenő mutató névmás semleges és kontrasztív változatának funkcionális különbségét vizsgálva Tóth Enikő és Csatár Péter azt állapítja meg, hogy az azonosító fókusz révén megvalósuló kontrasztív kontextusban a disztális névmás indexikális használatát a távolság maga, egyedül nem magyarázza meg (Tóth–Csatár 2015). Vagyis az azonosító fókusz a névmások indexikális használatában is meghatározóan együttműködik a névmással. A kétféle (fókusz alapú, névmás alapú) kontrasztképzési lehetőség kölcsönösen támogatja egymást. Ennek igazolására végeztem egy naív tesztkísérletet, amelynek során az informánsok választhattak a határozott névelő és a közelre mutató névmás használata között. A megkérdezett 11 személy mindegyike abba a mondatba (= a fenti (4), az itt következő (5a) példába) illesztette bele a mutató névmást, amelyben az anafora egyúttal fókusz szerepben jelent meg. Kettlen emellett ott érezték helyénvalónak a mutató névmás szerepeltetését, ahol nem semleges mondatról volt szó, tehát volt a mondatban azonosító fókusz (l. (5c) példa). A semleges mondatban mind a 11 megkérdezett informáns a határozott névelőt választotta (l. (5b) példa). Ez amellett szólhat, hogy a mutató névmást szívesen (= kognitíven begyakorlottan és stilisztikailag jelöletlenül) használjuk a határozott névelő helyett, ha az anafora a mondat azonosító fókusza. Ha viszont a mondatban nincs azonosító fókusz, akkor a közelre mutató névmással vagy a névelővel bevezetett változat között, úgy tűnik, nincs pregnáns eltérés. Az még bizonyításra szorul, de talán megkockáztatható, hogyha van fókusz a mondatban, az támogatja a mutató névmás választását akkor is, ha nem az anafora a fókusz. L. a következő példákat:

(5) a. = (4)

Azonosító fókusz helyzetben intuitíven begyakorlottabbnak tűnik a mutató névmással járó változat.

A rendőrök a bejelentést követő 12 órán belül elfogták a fiatalkorú bűnözőt. **Ez a fiú** rabolta ki a város három ékszerboltját.

¹⁷ Megkockáztatnám azt a naív nyelvpszichológiai feltételezést, hogy ha az irtóhangsúly „na-gyobb” (= kevésbé preferált) „mentális megerőltetést” igényel, mint az a megoldás, amelyben a kontrasztivitást nem a hangsúly, hanem a „testes” (= lexikálisan kifejtett) mutató névmás támogatja meg, akkor a természetesség princípiuma szerint nem lehet véletlen a mutató névmás kedvelt használata ezekben az esetekben.

- b. Nincs a mondatban kiemelt azonosító fókusz, a névmással járó változat nem tűnik begyakorlottabbnak, mint a határozott névelős változat. A rendőrök a bejelentést követő 12 órán belül elfogták a fiatakorú bűnözőt. **A fiú** kirabolta a város három ékszerboltját.
- c. Van a mondatban kiemelt azonosító fókusz, mellette a névmással járó változat fokozottabb begyakorlottságát intuitív alapon nem tudjuk sem megerősíteni, sem cáfolni. A rendőrök a bejelentést követő 12 órán belül elfogták a fiatakorú bűnözőt. **A fiú/Ez a fiú** a város három ékszerboltját rabolta ki.

A névmás kiemelő, azonosító, kontrasztáló hatását kiegészíti és aláhúzza egy további szóhasználati és/vagy szövegszintű tényező. A közelre mutató névmással bevezetett anafora begyakorlott használata ugyanis összefonódni látszik bizonyos, kontrasztivitást jelző lexikális elemek, kötőszók, mellérendelő szerkezetek használatával, és ez semmiképp sem lehet véletlen. A következő, tipikus példákban a határozott névelővel alkotott változat ugyan nem kifogásolható, a mutató névmással alkotott változat azonban kétségtelenül egyfajta mentális begyakorlottságról tanúskodhat:

- (6) a. A legutóbb végrehajtott módosítások a biztonsági másolatban nem érhetők el, *ugyanakkor ez a másolat / ugyanakkor a másolat* megelőzi a dokumentum teljes mértékű elvesztését.
- b. A kötvények a teljes futamidőt tekintve viszonylag stabil hozamot biztosítanak, *bár ez a hozam / bár a hozam* jellemzően nem kiemelkedő, kivéve, ha magasabb kockázati szintű kötvényt vásárol a befektető.
- c. A költségátalány összege, függetlenül az okozott kár mértékétől, negyven eurónál kevesebb nem lehet, **ez a negyven euró** *viszont / a negyven euró* *viszont* a kártérítésbe beszámít.

A mutató névmással alkotott kifejtő szerkezet a referens kontrasztba állítását, azonosítását, kiemelését, ezzel mentálisan közelebb hozását segíti.¹⁸ A referens mint új topik nyilvánvalóan kedveli azt a fajta megerősítést, amelyet éppen a közelre mutató névmás biztosítani tud. A névmás pedig együttműködik a kontrasztáló/azonosító szintaktikai és lexikális lehetőségekkel. A *megerősítés* szó mindenestre azt hangsúlyozza, hogy a kontraszt eleve adva van szintaktikai és/vagy lexikális, illetve szövegkonstrukciós alapon, így a mutató névmás használatával elsősorban a hatás (könnyű és természetes) biztosítására törekszünk.

Az (2) alatti példák azonban gondolkodóba ejthetnek a pusztán „megerősítést” illetően: ezekben ugyanis a közelre mutató névmás helyett semmiképp nem választhatunk határozott névelőt (*Ez az ember* helyett *Az ember* alakot). Ennek a ténynek a magyarázatát kísérli meg a következő alfejezet.

¹⁸ A közelre mutató névmást mint a mentális közelebb hozás eszközt tárgyalja a kognitív proximitás fogalom alapján Consten–Averintseva–Klisch (2010).

2.3.2. A szemantikai tényező – avagy a közelre mutató névmással bevezetett névszói anafora jelentésének és a névmás kontrasztáló funkciójának összefüggése

A névszói anafora lehet az antecedens megismétlése, az antecedenssel koreferens szinonimikus kifejezés vagy az antecedenshez képest átfogóbb jelentésű kifejezés. Renate Steinitz a szöveggel foglalkozó kutatások kezdetén strukturális szemantikai keretben és a halmazelmélet fogalomrendszerét segítségül hívva foglalta rendszerbe a névmással történő helyettesítés, a tulajdonnévvel vagy határozott leírással történő helyettesítés és a fogalmi hierarchia alapján szabályozott helyettesítés lehetőségeit (Steinitz 1968). Rámutatott arra, hogy a hiperonimával való újraemlítés specifikus szabályokhoz van kötve. Az ismert alapeset a következő: (a) *A házból kifutott egy furcsa kis kutya. Az állat egyenesen felém tartott.* / (b) *A házból kifutott egy furcsa kis állat. *A kutya egyenesen felém tartott.* A (b) példában a referensek azonosítása nehézségbe ütközik: a kutya nem biztos, hogy ugyanaz a szereplő, mint a kis állat. (Lásd például: *A házból kifutott egy furcsa kis állat. A kutya egyenesen felém tartott, míg észre nem vette a fura állatkát. Talán egy vadászgörény lehetett.*)¹⁹ Ha az anafora olyan specifikus jelentést idéz fel, amely kivezet az adott kontextusból (Renate Steinitz idézve nem textindifferens), nem jön létre koherens szöveg. Az *állat* szó helyett például a kutyára visszaulva nem használhatjuk minden további nélkül az egyébként szintén hiperonimának tekinthető *emlős* szót. (Nem tekinthető minden további nélkül semleges koherens szövegnek például ez a változat: *A házból kifutott egy kis kutya. *Az emlős egyenesen felém tartott.*)

Egyszerű ismétlés esetén a beszélő magával az anaforával nem kíván további tárgyi információt közölni. Nem így a szinonimikus, vagy főleg a sokkal sűrűbben előforduló hiperonimikus kifejezések esetében: ezekben a kifejezés megválasztása különböző szintű és jellegű új információ közlésével járhat. Így például a következő esetben a *víz* → *vegyület* kapcsolatban *váratlan*, új tudásnak számít a víz vegyület mivolta:

- (7) A tenger is, a tavak is vízből vannak. **Ez a vegyület** oxigénből és hidrogénből áll. Emellett különféle ásványi anyagokat tartalmaz.

Az új többlet-információ bevezetésének jó eszköze a közelre mutató névmás. Segítségével először is lehetőség nyílik egyfajta azonosításra/állításra. Strukturális keretben született is javaslat arra, hogy a közelre mutató névmással bevezetett nominális frázist tekintsük eleve predikációnak, hasonlóan a jelzős szerkezetekhez.²⁰ Vagyis az anafora hallgatólagosan az '*ez* (= a víz) *vegyület*' állítást is hordozza.

A beszélőnek az a szándéka, hogy az anaforával egyúttal további, új tartalmat is közöljön, szépen megmutatkozik azokban a mutató névmás használatát tekintve tipikus mondatokban, amelyekben az anafora mint a mondat élén álló nominatívuszi topik jelzős szerkezetté bővül.

- (8) a. A struccok viselkedése zárt területen számos kérdést vet fel. **Ezek a nagytestű, furcsa járású madarak** nem egyszer meg is támadják gondozójukat.

¹⁹ Hasonlóan I. Levinson (2004) is.

²⁰ A német vonatkozásában I. von Polenz (1988).

Ezen a ponton meg kell állnunk egy szembeszökő különbség miatt. Míg a (7) példa elképzelhetetlen a mutató névmás nélkül, a (8) példa esetében a névmást minden további nélkül el is hagyhatjuk:

- (8) b. **A struccok** viselkedése zárt területen számos kérdést vet fel. **A nagytestű, furcsa járású madarak** nem egyszer meg is támadják gondozójukat.

Ez a különbség gondolkodóba ejtethet a névmás mint determináns jelentését/funkcióját illetően.

Két ponton kereshetünk magyarázó érveket a közelre mutató névmással bevezetett anafora használatára nem topik szerepű antecedens esetében.

- (1) Az egyik az anaforaként megjelenő NP új információt is tartalmazó jelentése. Úgy tűnik, hogyha például egy jelzős szerkezet könnyen felismerhetővé teszi az antecedens és az anafora koreferenciáját, a mutató névmás elhagyható.
- (2) A másik magyarázat a névmás deiktikus mivoltából következő két eltérő jelentés. Láttuk a megelőzőkben, hogy a mutató névmással bevezetett anafora lehet kontrasztképző elem. Ez a lehetőség benne van a mutató névmás jelentésében. Ha azt mondom, *ez a kutya*, ezzel mondhatom azt is, hogy *ez és nem egy másik lehetséges kutya*. Mondhatom, de nem szükségszerű, hogy ez a jelentés érvényesüljön, mert érvényesülhet a deiktikus, osztenzív jelentés önmagában is (= *ez a kutya itt*) (lásd például Tóth–Csatár 2014: 5). Feltételezem, hogy ez a kettősség a névmás anaforikus használatában is megmutatható, és elválaszthatjuk egymástól a *kontrasztképző* és a *leíró típusú* anaforákat. Az utóbbiakban a mutató névmás kontrasztív jelentése háttérbe szorul, és helyette egyszerűen az antecedens és az anafora referenciájának azonossága játssza a főszerepet.

A kontrasztáló jelentésű hiperonimikus anafora értelmezése magyarázatot igényel. A kontraszt itt ugyanis nem egy tetszőleges entitás kiemelését és ezzel egy vagy több további lehetséges entitás kizárását jelenti, hanem egy típus vagy egy individuum kiemelését egy adott osztályon belül, és ezzel a többi, ugyanoda sorolható típus/individuum kizárását. Az adott típus/individuum kiemelésével együtt jár még egy „kizárás”: ha közöljük, hogy melyik típusról/individuumról van szó, akkor azzal háttérbe szorítjuk a fölérendelt, összefoglaló osztályt is. Szemléltetésül álljon itt néhány példa.

Kontrasztáló hiperonimikus anafora esetében a névmás törlésével megszűnik a szöveg koherenciája:

- (9) a. = (7)
 A tenger is, a tavak is vízből vannak. **Ez a vegyület/ *A vegyület** oxigénből és hidrogénből áll. Emellett különféle ásványi anyagokat tartalmaz.
 (= Ez a típusú vegyület, ez a speciális, minden mástól eltérő vegyület stb., és nem 'a vegyület' általában.)

- (10) a. Egyre bonyolultabb a kutyák származásának története. **Ezek az emlősök/*Az emlősök** az újabb kutatások szerint csak testvéri viszonyban vannak a farkasokkal, az őseik nem közösek.
(= Ezek a típusú emlősök, és nem 'az emlősök' általában.)
- (11) a. = (2b)
Az elnök mindig is arról volt híres, hogy szerette a közelében tudni a bizalmasait. Ezért javasolta a konzorcium múltkori ülésén helyettesének az unokabátyját. **Ez az ember/*Az ember** fél év alatt teljesen átvette a konzern irányítását.
(= Ez a bizonyos ember, és nem 'az ember' mint élőlény/személy általában.)

Leíró-azonosító anafora esetében a közelre mutató névmás törölhető anélkül, hogy a szöveg különösebben nehézkessé vagy inkoherenssé válna:

- (9) b. Az élet legfontosabb feltétele a víz. **A folyók, tavak és tengerek anyagát alkotó, az élethez nélkülözhetetlen vegyület**/Ez a folyók, tavak és tengerek anyagát alkotó, az élethez nélkülözhetetlen vegyület oxigénből és hidrogénből áll. Emellett különféle ásványi anyagokat tartalmaz.
- (10) b. Egyre bonyolultabb a kutyák származásának története. **A sokáig a farkasok legközelebbi rokonának tartott emlősök**/Ezek a sokáig a farkasok legközelebbi rokonának tartott emlősök az újabb kutatások szerint csak testvéri viszonyban vannak a farkasokkal, az őseik nem közösek.
- (11) b. Az elnök mindig is arról volt híres, hogy szerette a közelében tudni a bizalmasait. Ezért javasolta a konzorcium múltkori ülésén helyettesének az unokabátyját. **A fiatalember**/Ez a fiatalember mindössze fél év alatt teljesen átvette a konzern irányítását.

A (9a), (10a), (11a) példa esetében a hiperonima önmagában nem ad elég műnációt az anafora referensének könnyű megtalálásához. Hajlunk arra, hogy az adott mondatban a szűkebb intenziójú, de átfogóbb extenziójú hiperonimát (*vegyület, emlősök, ember*) tekintsük önálló, új topiknak. Ezt védi ki a kontrasztáló szerepű mutató névmás. Hasonló példán mutatja be Jeanette K. Gundel az ismertségi hierarchia (Givenness Hierarchy – I. Gundel (2010); Gundel et al. (1993)) működését: (a) *A pareirasaurusokkal foglalkozó újabb tanulmányok azt valószínűsítik, hogy ezek a primitív hüllők a teknősök legközelebbi rokonai.* →← (b) *A pareirasaurusokkal foglalkozó újabb tanulmányok azt valószínűsítik, hogy a primitív hüllők a teknősök legközelebbi rokonai.*²¹ A demonstratív névmás a hierarchiában az „aktívált” fokot jelzi, ezért a *primitív hüllő* az (a) példában csak a megelőzőkben egyedül aktivált többes számú entitásra vonatkozhat. A határozott névelővel bevezetett alak

²¹ A restudy of pareiasaurs reveals that **these** primitive reptiles are the nearest relatives of turtles. →← A restudy of pareiasaurs reveals that **the** primitive reptiles are the nearest relatives of turtles (Gundel 2003: 128k., kiemelés tőlem, K. P.).

viszont a hierarchiában az „unikálisan identifikálható” fokot képviseli, vagyis azt jelzi, hogy a jelzett entitás unikális reprezentációjú. Ez a reprezentáció azonban vonatkozhat egy már a memóriában adott reprezentációra, vagy konstruálhat egy új unikális reprezentációt. Emiatt a két lehetőség miatt lesz a (b) példa kétértelmű.

A fenti (9b), (10b) és (11b) példák azt szemléltetik, ahogyan kellő részletezéssel az anafora hasonló típusú közegben nélkülözni tudja a mutató névmást – bár a névmás használata itt is megszokottak tűnik. Ez a mutató névmás azonban nem kontrasztáló, hanem semleges, leíró-azonosító szerepű. A leíró jelleg ott érvényesül legjobban, ahol a mutató névmással bevezetett NP egyúttal értékelés, minősítés, nem ritkán emfatikus töltettel. Ez szokatlan kifejezések használatát is megengedi, l. a következő példát:

- (12) A házból kifutott egy mérges kis kutya. **A nyavalyás miniatűr emlős/Ez a nyavalyás miniatűr emlős** egyenesen a bokámat vette célba.

Összefoglalóan megállapítható, hogy érzékeny egyensúly uralkodik az anaforikus kifejezés részletező jelentése, illetve a névmás leíró vagy kiemelő/kontrasztáló funkciója között. A közelre mutató névmás kötelező jelenlétét a hiperonimikus anaforák körében a hiperonim entitás kizárása és a kohiponim entításokkal való szembeállítás révén megvalósuló kontrasztivitás, illetve azonosítás magyarázza. De mi magyarázza a választást egyéb, a kontrasztivitásra nem támaszkodó esetekben? Erre próbál válaszolni a következő alfejezet.

2.3.3. A közelre mutató névmással bevezetett névszói anafora szövegtagoló funkciója

Ha összevetjük a következő kontextusokat, érzékelhetünk bizonyos jóformáltsági vagy stilisztikai különbséget a lehetséges anaforák között. Amellett érvelnék, hogy mindkét példasorban a tónussal kiemelt változat lehet a természetesebb, stilisztikailag nem jelölt kifejezőmód:

(13) Az épület előtt feltűnt egy sárga taxi. A taxi lassított, de nem állt meg.	(13') Az épület előtt feltűnt egy sárga taxi. ?Ez a taxi lassított, de nem állt meg.
(14) Tegnap végre elmentem egy nőgyógyászhoz. Az orvos megvizsgált, és mindent rendben talált.	(14') Tegnap végre elmentem egy nőgyógyászhoz. ?Ez az orvos megvizsgált, és mindent rendben talált.
(15) Az épület előtt feltűnt egy sárga taxi. ?A taxi azonban nem a megszokott taxitársaság emblémáját viselte.	(15') Az épület előtt feltűnt egy sárga taxi. Ez a taxi azonban nem a megszokott taxitársaság emblémáját viselte.
(16) Tegnap végre elmentem egy nőgyógyászhoz. ?Az orvos segítette világra a második unokámat.	(16') Tegnap végre elmentem egy nőgyógyászhoz. Ez az orvos segítette világra a második unokámat.

1. táblázat. A névmást kedvelő, illetve kerülő anaforák

A (13) és (14) példában egy történést leírását olvassuk az események egymásutánjában. A mutató névmás használata indokolatlan. A (15) és (16) példában

viszont az eseménysort megszakítja a beszélő információja az anafora anteceden-séről. A mutató névmás használata itt azt jelzi, hogy a szöveg – ellentétben a (13) és (14) példával – nem a megelőző témának (= a taxival kapcsolatos történésnek, az orvosi vizsgálatnak) a folytatása, hanem egy régi-új témának (= a taxi milyen-ségének, az orvossal kapcsolatos korábbi eseményeknek) a más irányú részlete-zése. A közelre mutató névmással bevezetett anafora képletesen kifejezve arra figyelmeztet, hogy a „távolságtartó” történetleírás megakad, helyette a referensnek mint központi témának a bemutatása következik a beszélő tudása/véleménye szerint. Ugyanez történik a következő példákban is:

- (17) a. A taxiból kiugrott egy agár. **Ez az állat** már többször járhatott erre, mert egyenesen a bejárat felé tartott.
- b. A taxi megállt az épület előtt. **Ez az épület** már sok vihart megért, de ilyen fura járművet még sosem látott.

A példák szépen mutatják, ahogyan a figyelmünk a történés folyama helyett a beszélőnek az anteceden-sre vonatkozó kommentárjára összpontosul. Jellemző az ez használata, ha az elbeszélés folyamatában olyan állításra kerül sor, amelyet valamilyen szubjektív modalitás színezt, például a lehetőség feltételezése, l. a (17a) példát. Kommentár-ra akkor is szükség lehet, ha az elbeszélés során a várttól eltérő momentum kerül előtérbe. A (15b) és a (17b) példákban a kontrasztálás (*azonban*, *de*) támogatja a beszélő elvárásától, illetve egyúttal a hallgatónak is tulajdonított elvárástól való eltérést.

A mutató névmás használata sugallni tudja azt a fajta narratív perspektívavál-tást, amelynek során az elbeszélő mint narrátor mintegy beleszól a szövegbe, ön-magát, a saját „tudását” megjelenítve és ezzel a hallgatót is bevonva a törté-nésbe.²²

- (18) a. Az épület előtt megjelent egy taxi. A portás rögtön észrevette, hogy **az autó** nem a megszokott taxitársaság emblémáját viseli. Kíváncsian kilépett a fülkéjéből, és a taxi felé indult. (Távolságtartó elbeszélés.)

²² A hazai, holista alapállású, funkcionális kognitív szövegtani iskola kutatásainak egyik legki-dolgozottabb témája a *nézőpont* fogalom. Az itt intuitíven használt fogalmak, mint a narratív perspektívaváltás vagy a beszélői hozzáállás és kommentár abban a keretben jól pontosít-hatók lehetnek. Lásd ehhez mindenekelőtt Tátrai Szilárd kutatásait a nézőpont működéséről a narratív megnyilatkozásokban (Tátrai 2005; 2011: 144kk., valamint a II. fejezet: A nézőpont pragmatikája: 153kk.). A nézőponthoz kötődve a funkcionális kognitív irányzat az egyes beszédhelyzetek/szöveghelyek interpretációjában eredményesen alkalmazza a José Sanders és Wilbert Spooren nevéhez fűződő *semleges kiindulópont*, *referenciális központ* és a *tudatosság szubjektuma* fogalmakat (Sanders-Spooren (1997), bevezető leírásukat és elem-ző alkalmazásukat l. például Tolcsvai Nagy (2001: 125kk.)). E kérdéskörnek a részletes feldolgozása azonban szétfeszítené a jelen dolgozat kereteit, így a további kifejtésre és az elmélettel való kritikus szembesülésre ez a dolgozat nem vállalkozik, – annak nyugtalanító tudatában, hogy az itteni, aprólékos megfigyelésekre támaszkodó intuíció hagyományos strukturalista keretben is természetesen csak első lépés a téma tárgyalásában.

- b. Az épület előtt megjelent egy taxi. A portás rögtön észrevette, hogy ez az autó nem a megszokott taxitársaság emblémáját viseli. Vajon miféle vállalkozásé lehet? Kíváncsian kilépett a fülkéjéből és a taxi felé indult. (A narrátor is és a hallgató is a mutató névmással bevezetett referenusról való „közelebbi tudás” birtokosaként mintegy résztvevője lesz a jelenetnek.)

A (18b) példában a *hogy* kötőszóval bevezetett mellékmondatot ráadásul akár úgy is értelmezhetjük mint a szereplő (= a portás) gondolatának/belső beszédének részét, ezzel mintegy „közelebb hozva” a figurát (és a jelenetet) az olvasóhoz.

A közelre mutató névmás tehát jelzi a történetes kontinuitásának megakadását, és ennek oka lehet a beszélő visszatekintő, ténymegállapító, kommentáló, értékelő szándéka, a hallgató bevonására való törekvés vagy akár a szabad függő beszéd irányába történő elmozdulás. Mindez természetesen együtt járhat az anafora fókusz vagy kontrasztív topik szerepével. Megerősítheti a kommentárt, illetve a kommentálás feszítő szükségességét az elvárttól való eltérés, illetve az elvárással való szembesítés is, itt sem véletlen tehát, hogy a közelre mutató névmás olyan gyakran jelenik meg kontrasztáló megfogalmazásban. Ebben a szerepében a közelre mutató névmás fontos szövegtagoló feladatot lát el.

2.4. ALANYKÉNT/TOPIKKÉNT ÁLLÓ ANTECEDENSRE TÖRTÉNŐ UTALÁS KÖZELRE MUTATÓ NÉVMÁSSAL BEVEZETETT ANAFORÁVAL ÉS A SZÖVEGGÉ SZERVEZŐDÉS HÁROM FOKOZATA

Az alany és a tárgy közismerten kitüntetett grammatikai funkció. Ezért indokolható lépésnek tűnik, hogy a topik, illetve a nem topik funkciójú antecedenssel koreferens anaforákat azokban a mi szempontunkból is nagyon feltűnő esetekben szembe-
sítsük, amelyekben a topik az antecedenst tartalmazó mondat alanya, a nem topik pedig tárgya. Visszatérve a (2) alatti példákhoz, láthattuk, hogy a közelre mutató névmással bevezetett anafora ugyan elsődlegesen a megelőző mondat nem topik elemével koreferens, de minden további nélkül visszautalhat a megelőző mondat topikjára (alanyára) is. A két lehetőség között viszont jelentős különbség van a szöveg kontinuitását illetően. A kétféle folytatás éppen abban tér el, hogy ha a megelőző mondat tárgya jelenik meg a mutató névmással bevezetett topikként, akkor a szövegbeli történetes/leírás mondhatni „súrlódásmentesen” folytatódik, míg a megelőző mondatbeli alany megismétlése mutató névmással bevezetve megtöri ezt a folyamatot, mintha a mondandónk különállását hangsúlyozva tennénk egy új irányú információra utaló, értékelő, kommentáló, netán emfatikus kitérőt.

- (19) a. Marci a születésnapjára meghívta a szomszédunk nagyobbik fiát. Ez a gyerek másfél évvel idősebb a mi fiunknál, de majdnem vele egykorúnak látszik.
- b. Marci a születésnapjára meghívta a szomszédunk nagyobbik fiát. Ez a gyerek kiskorától kezdve mindig a nagyobbak között érezte jól magát.

A közelre mutató névmással bevezetett anafora szükségszerűen mindig kiemeli, „közel hozza” az új topikot, úgy is mint implicit szembeállítást/azonosítást, és úgy is mint a beszélő jelenlétének, a témához fűződő tudásának, véleményének

hordozóját. De ha az új topik (az anafora) antecedense a megelőző mondat predikátumrésze (l. az előző 2.3. fejezetet), akkor az az *eltolódás*, amelyet a topikváltás okoz, egyszerűen természetes, ellentétben azzal a *töréssel*, amely a topik/alany antecedensnek anaforaként (= régi-új topikként) való megisméltése okoz. Esetenként jelentős erőfeszítésbe is kerülhet, míg kibogozzuk a tényleges információt, és csak a kontextus segít, hogy felfedezzük az alany/a topik folytonosságát:

- (19) c. Marci a születésnapjára meghívta a szomszédunk nagyobbik gyerekét. **Ez a gyerek** kiskorától kezdve mindig a nagyobbak között érezte jól magát.
- Marci volt az egyetlen kisgyerek, akivel mindig hajlandó volt együtt játszani. (A szomszéd gyerekről van szó.)
 - Emlékszem, mennyit mondtuk neki, hogy Marci, menj, játssz Pistivel is, aki az unokatestvére, és egyidős vele. (A mi Marcinkról van szó.)

Az *ez a gyerek* megjelölést intuitíven elkerülhetetlenül először a tárgyhoz kötjük, illetve várjuk a további megerősítést.

A kontinuitás megakadásának ezt az eltérő mértékét/minőségét két tényhez is kapcsolhatjuk. Spekulatív módon támaszkodhatunk egyfelől a formára. A tárgy megisméltésével járó topikváltás szabálykövető, sztereotip formája a grammatikai funkcióban használt az vagy az ő névmás (hivatkozást l. előbb a 2.2. fejezetben). Ez az eleve kifejtett forma könnyebben megengedi a közelre mutató névmással való helyettesítést, ha beszélői kommentárt fűzünk a történetmesélésbe. A megismélt/megőrzött topik ezzel szemben alapesetben a magyarban a pro-ejtésnek engedelmeskedik. Ehhez képest a mutató névmás jelenléte sokkal nagyobb váltásnak számít.

Ennél azonban fontosabbnak tűnik az a tény, hogy a megismélt és névmással kiemelt topikról/alanyról tett állítás olyan független, új irányt ad a szövegnek, amely a szövegtopik (vagy immár a szövegtéma²³) szintjén jelentős elmozdulást jelent, és feltételezhetjük, hogy ennek az erőteljesebb, intenzívebb váltásnak lehetnek a szöveg folytatását meghatározó következményei, valamint „külső” jelzései is. A mutató névmással kiemelt topikról beiktatott állítás megnehezítheti a visszatérést az antecedens tartalmazó szövegtémához. A szövegtéma megváltozása tetten érhető például olyan jelzésekben, mint az idősíki eltolódása vagy a beszélő személyének/kommentárjának előtérbe kerülése.²⁴ A megőrzött, de a szövegtémából kiemelt alanyról mondottaknak gyakran jól érzékelhető érzelmi háttere is van.²⁵ Az ilyen típusú szövegtémaváltás egyúttal elkülöníti a történetmondás/elbeszélés és a beszámoló/kommentár szöveg típusát is.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a főnévi anafora mint topik megjelenésével a diszkurzív kontinuitás, valamint ezzel együtt a szöveggé szerveződés három jól elkülöníthető fokozatát érhetjük tetten:

²³ A *szövegtéma* kifejezés használatával utalni szeretnék arra az erőteljesebb váltásra, amelyet a névmással kiemelt topik adott esetben a szöveg szintjén jelez.

²⁴ Feltételezem, hogy ehhez társulnak megfelelő vizsgálatokkal bizonyosan igazolható jelzések az esetleges hosszabb lélegzetvétel/szünet, hangmagasság stb. területén is.

²⁵ Lásd ehhez a közelre mutató névmás közismert emfatikus funkcióját is, pl.: *Nahát ez a Pisti! Mit csinált már megint!*

- (1) A közvetlen folytatást képviseli az egyszerű topikismétlés határozott névelős névszóval, megfelelően a személyes névmással vagy névmás nélkül (= zéró névmással) történő folytatásnak.
- (2) A természetes topikváltással járó folytatást képviseli a nem topik szerepű antecedens mint új topik, azonosító fókusz szerepben, valamint pragmatikai szempontú perspektívaváltáskor a közelre mutató névmással bevezetve.²⁶ Ha a topikváltás szemantikai bizonytalansággal jár együtt, akkor az anafora referensének azonosítását a kontrasztív funkciójú névmáshasználat biztosítja.
- (3) És végül a szövegtémára is kiható váltás lehetséges bevezetését jelzi a topik szerepű antecedens kiemelése a közelre mutató névmással új nominális topikként, amelyről váratlan, *a korábbi témát felfüggesztő* állítást teszünk.

A topik-, és adott esetben perspektívaváltás, illetve szövegtémaváltás között érzékelhető különbség van, amely feltehetőleg kísérletileg is megragadható a topik-referens azonosításának időtartamára, valamint esetleg a hangzás (emfatikus ritmus, változó hangmagasság) mikéntjére irányuló eszközös vizsgálatokkal. Perspektívaváltáskor a mutató névmással bevezetett főnév a mondat élén eszköze annak a megszakításnak, amely a közvetlen kontinuitás pillanatnyi felfüggesztését, illetve a beszélő kommentárjának közbeszúrását eredményezi. Ez a kommentár azonban megmarad az adott szövegtémán belül. A szövegtémaváltáskor szintén arról van szó, hogy a beszélő beleszól a szövegfolyamatba, csak hogy ez a „beleszólás” egyúttal új szövegtémát is eredményez. A névmásnak éppen az a dolga, hogy a megismélt topikra rámutatva segítsen a figyelmet a régi topikhoz fűződő, de más, új szövegtémára irányítani.

2.5. Részösszefoglalás

A közelre mutató névmással bevezetett anafora topik/alany szerepben egy nagyon gyakori szövegmondattípus bevezető mondatrésze. Ez az anafora nyelvi-mentális intuíciónk szerint első renden nem topik szerepű antecedensre utal vissza. Ugyanakkor lehetőség van a topik/alany újraemlítésére is.

A nem topik szerepű antecedensre visszautaló anaforának lehet kontrasztáló, és lehet semleges, leíró-azonosító jelentése/hatása. Ez a kettősség a közelre mutató névmást egyéb kontextusban (nem anaforikus szerkezetekben, önálló használat során) is jellemzi. A kétféle szerep pregnáns különbségét jól szemléltetik a hiperonim anaforák, tehát azok az esetek, amelyekben az antecedenshez képest átfogóbb jelentésű névszót vezetünk be. A kontrasztáló szerep megkívánja a

²⁶ František Daneš a szöveg strukturálódásának típusait a téma és réma fogalmak mentén ugyancsak aszerint állítja fel, hogy a mindenkori második szövegmondat az első témáját témaként vagy rémaként folytatja-e. A felvázolt lehetőségek: (1) az adott témánál maradvá ahhoz új és új rémákat vezetünk be, illetve (2) a témát a rémákból levezetett témákkal folytatjuk, (3) a témához csatolt réma újabb és újabb elemeit tárjuk fel, illetve (4) a témát részekre szabadaljuk, és részenként új rémákat illesztünk hozzá (Daneš 1978: 189kk.). A közelre mutató névmással alkotott kifejtő szerkezet szerepe a szoros kontinuitás mint munkahipotézis segítségével, valamint az itt nem terminusként használt, de megfelelő elméleti keretben pontosítható *perspektívaváltás* bemutatásával hozzájárulhat a szöveg struktúrájának pontosabb és sokoldalúbb megragadásához. A perspektíva fogalom sokszínűségét és az elméleti megalapozás szükségességét jól szemlélteti Németh T. Enikő dolgozata (Németh T. 2013: 117kk.).

mutató névmás jelenlétét: ezekben a szövegmondatokban a közelre mutató névmást nem helyettesíthetjük határozott névelővel. (Lásd (9a)–(11a) példákat.) A leíró-azonosító szerepű névmás helyettesítése pusztán határozott névelővel ugyanakkor stilisztikai döntés kérdése, hozzávéve, hogy ezekben az esetekben megjelennek további magyarázó elemek, például jelzők is. (Lásd (9b)–(11b) példákat.)

A közelre mutató névmás jelenléte nem topik szerepű antecedenusra visszautalva mind a kontrasztáló, mind a leíró funkcióban mentálisan begyakorlott. Ugyanakkor látnunk kell, hogy a kontrasztivitást hordozó egyéb lehetőségek határozottan erősítik ezt a jelenléteket. Ilyen lehetőségnek számítottak az ellentétező kötőszavas mellérendelések, de ide sorolhatjuk az anafora mondatbeli fókusz vagy kontrasztív topik szerepét is.

A közelre mutató névmás másfelől arra alkalmas, hogy a szöveget mint narrációt a beszélő véleményének, értékelésének beiktatásával kommentárként folytassuk, és ezzel esetenként mind a beszélőt, mind a hallgatót bevonjuk a szövegbeli történésekbe. A befűzések megállítják a történések közvetlen folyamatát, vagyis befolyásolják a szöveg szoros kontinuitását. Ha arra kérdezzük rá, hogy szövegmondatunkban az anafora a topik/alany újraemléttése-e, akkor a vizsgálat eredményeképpen a szöveg kontinuitásának három fokozatát rögzíthetjük. Az első a történések gördülékeny folytatása az idősíki megőrzésével és topikfolytonossággal, tehát személyes névmással/zéró névmással vagy határozott névelős szerkezettel jelölt anaforával. A második a nem topik szerepű elem topikalizációja összefüggésben a történéssel/témával. A közelre mutató névmás használata fellazíthatja a topikkontinuitást és adott esetben az idősíki, és ezzel az elbeszélésbe kommentárt is fűzhet. Végül a harmadik fokozat a topik/alany újraemléttése a történéstől függetlenedő új topikként. Ez úgyszintén kommentár, de ez a kommentár a szövegtémára is hatással van: nemcsak perspektívaváltásról van szó, ahol egy témán belül, ahhoz tartozóan változik a topik, hanem a (látszólagos, külsődleges) topikfolytonosság ugyanarról a topikról tett, de eltérő témához kapcsolódó állítást takar és ezzel új szövegtémát vezet be, megszakítva a szöveg általános kontinuitását.

A következőkben célszerűnek tűnik az eddigi megállapításokat maguknak az anaforáknak a típusai/lehetőségei szerint felülvizsgálni. Erről szól a harmadik fejezet.

3. A közelre mutató névmással bevezetett anafora az anaforatípusok felől vizsgálva

3.1. Az anaforák egyszerű típusai: direkt és indirekt anaforák

A közelre mutató névmással bevezetett topik (alany) szerepű anaforák szempontjából fontos kérdések megfogalmazásához szükséges röviden áttekinteni az anaforák típusait, és felvázolni azt a rendszert, amelyben a közelre mutató névmással álló kifejtő szerkezetek elhelyezhetők.

A magyar szövegtani szakirodalom az elmúlt évtizedben sokféle irányból közelítette meg az anaforika kérdéskörét. Szikszainé Nagy Irma szövegtani monográfiájában a szövegösszefüggésről szóló fejezetben részletes képet kapunk az anaforika lehetőségeiről az utalás iránya, a szövegösszefüggés hatósugara, az utalás kiterjedése és az utalás jellege szerint (Szikszainé Nagy 1999: 62kk.). Emellett a mezőösszefüggésről szóló részben lényegében megjelenik az itt a

következőkben indirekt anaforaként számon tartott kategória is (185kk.). Tolcsvai Nagy Gábor könyvében az anafora közismert alapeseteit a névmási koreferenciáról szóló fejezet mutatja be (Tolcsvai Nagy 2001: 200kk.), a jelen dolgozatban indirekt anaforának értékelt eseteket a *Fogalmi szójelentésen alapuló koherencia* című fejezet tartalmazza (222kk.). Fontos megállapítások olvashatók a névmások anaforikus funkciójáról Laczkó Krisztinának a magyar névmásrendszerről szóló munkáiban. A névmások referenciáját funkcionális kognitív keretben maradva, de többféle szemszögből világítja meg. Az egyik, az anaforika számára releváns szemszög a deixis, a másik a koreferencia. A deiktikus referencia egyik változata az endoforikus, vagyis a szövegen belüli deixis, amely lehet előrevelítő vagy visszautaló jelentésű. A forikus referencia esetei között tartható számon (a mondategységen belüli és a konnexiós referencia mellett) a kontextusfüggő referencia (Laczkó 2002: 472kk.; hasonlóan, illetve más és más szemszögből l. még Laczkó 2003; 2004; 2005; összefoglalóan Laczkó 2006). A deixis tárgyalása során mind Laczkó Krisztina, mind Tátrai Szilárd foglalkozik a szövegen belüli úgynevezett diskurzus-deixissel, továbbgondolva Levinson (2004) hasonló kategóriáját (Tátrai 2010). Ez emlékeztet az ebben a dolgozatban komplex anaforáknak nevezett jelenségre.

A közelre mutató névmással bevezetett anaforák jelen vizsgálatában alapkérdés volt a névmás strukturálisan szabályozott (kötelező, választható vagy netán tiltott) megjelenése. Ehhez a problémához az az áttekintés biztosította a legjobb elméleti hátteret, amelyben kiinduló pontként nem a koherencia, nem a koreferencia és nem a deixis, hanem (mindezen szempontokat figyelembe véve) maguknak az anaforáknak és antecedenseiknek a szintaktikai és szemantikai összefüggésrendszere szerepelt. Ezért az anaforák típusait és a terminológiát a következőkben Schwarz-Friesel és kutatótársainak téziseit követve ismertetem, illetve használok.²⁷

Az egyszerű anafora legkézenfekvőbb és legtöbbet és legrégebben kutatott válfaja a direkt anafora. A direkt anafora esetében a szövegben megfelelő közelségben kifejtetten jelen van az a nominális antecedens, amelyre az anafora utal. A direkt anafora (a) megismételheti határozott névszóval magát az antecedenst, (b) lehet névmás (a magyarban zéró névmás is), (c) az antecedens lexikális szinonimája, (d) az antecedenshez képest fölérendelt fogalom: hiponima, sőt (e) az antecedens részletező körülírása is:

- (20) a. Az épület előtt megjelent egy furcsa taxi. A taxi óvatosan lassított, majd megállt.
 b. Az épület előtt megjelent egy furcsa taxi. Ø Óvatosan lassított, majd megállt.
 c. Az épület előtt megjelent egy furcsa taxi. Az autó óvatosan lassított, majd megállt.
 d. Az épület előtt megjelent egy furcsa taxi. A jármű óvatosan lassított, majd megállt.
 e. Az épület előtt megjelent egy furcsa taxi. A meglehetősen öreg és kopott jószág óvatosan lassított, majd megállt.

²⁷ A bemutatott rendszernek és kialakulásának részletes és kritikus megjegyzésekkel kísért leírását l. Schwarz (2000), továbbá Schwarz-Friesel (2007). A komplex anaforák vonatkozásában Consten-Knees-Schwarz-Friesel (2007), valamint Haase (2016), az indirekt pronominális anaforák kapcsán Cornish (1999), valamint Haase (2016).

A direkt anafora szövegalkotó szerepének vizsgálata során már igen korán megjelenik az az észrevétel, hogy másfajta összefüggések is hozzájárulnak a koherens szöveg létrejöttéhez. Horst Isenberg (1974 [1971]) elkülöníti az explicit és az implicit referenciát. Az előzőn mai fogalmaink szerint a direkt anafora lehetőségét érti. Az utóbbinál többek között ebből a példából indul ki: *Tegnap esküvőn voltam. A menyasszony földig érő ruhában volt.*²⁸ Az *esküvő* és a *menyasszony* összefüggése ugyanúgy a szövegkoherencia feltétele, mint a direkt anaforák. A korai kutatások a magyarázathoz két kézenfekvő tényezőre támaszkodnak. Az egyik a beszélők enciklopedikus vagy a releváns kontextushoz kötődő tudása, amely megalapozza a referens azonosítását. A másik az a mentális művelet, amelynek során a beszélők az adott szövegmodellben vagy szövegvilágban a már ismert szövegegységekből logikai vagy plauzibilis következtetéssel jutnak el az adott referenshez (*esküvő* → *menyasszony*). A referens előzetes említése nem szükségszerűség! A szövegvilág folyamatosan épül fel és gazdagszik információkkal, amelyek lehetővé teszik a mindenkori következtetéseket mint továbblépéseket. Gundel et al. (1993) az ismertség hierarchiájában nem is tesz különbséget a direkt anaforák és az említett típusú jelenségek között azt illetően, hogy a hierarchia melyik fokát képviselik. Az *indirekt anafora* megjelölést ezekre az esetekre Erkö és Gundel (1987) vezeti be néhány példán.²⁹ Pontos leírásukat és meghatározásukat Schwarz (2000) monográfiája tartalmazza.

Az egyszerű indirekt anaforának nincs explicit antecedense (a kognitív szemantikai alapú kutatás az indirekt anafora horgonyáról – „Anker”, „anchor” – beszél, l. Schwarz-Friesel (2007)), a kifejezés több szinten értelmezhető kognitív folyamatok révén kapcsolódik a szövegbeli előzményéhez. Ezek a kognitív folyamatok nem egyszerű összeillesztések (ahogyan azt a direkt anaforáknál a legtöbb esetben feltételezni szeretnénk).³⁰ A hallgatónak fel kell fedeznie az összetartozó elemeket, illetve az összetartozás alapját. Monika Schwarz modelljében ez a felfedezés a következőkre támaszkodhat:

- A: szemantikai relációkra (például rész-egész viszonyra),
 B: lexikálisan (is) rögzített tudásunkra (például arra a tudásra, hogy a *kinyit* igéhez hozzákapcsolódik, amit kinyitunk, és amivel kinyitjuk),

²⁸ Az eredetiben: „*Gestern fand eine Hochzeit statt. Die Braut trug ein langes Kleid.*” Isenberg (1974: 194); Schwarz fogalomtörténeti bevezetőjében megemlíti Roland Harwegnek ugyancsak az indirekt anaforát megelőlegező „Kontiguitätssubstituendum” (érintkezéses helyettesítés) kategóriáját már 1968-ból, l. Schwarz (2000: 5).

²⁹ A jelenséget más és más szempontból különbözőképpen írták körül és nevesítették, az első között például Haviland és Clark (1974): „bridging structure” (áthidaló struktúra); Hawkins (1978): „associated anaphors” (asszociációs anaforák); Prince (1981): „inferables” (beleértődések) stb. L. mindehhez részletesebben Schwarz (2000); Eilers (2011); Haase (2016).

³⁰ A direkt anaforákban is többről van szó. L. ehhez kognitív szemantikai keretben: „... az explicit antecedenshez tartozó anaforák nemcsak új információt nyújtanak a szövegbeli referensről, hanem új referensek kiváltói is az adott szövegvilág modellben. Ezért sok direkt anafora szándéka szerint sokkal több, mint afféle egyszerű »keresd meg és illeszd be« eljárás.” („... anaphors with explicit antecedents may not only introduce new information about the textual referent. They may even trigger new referents into the text-world model. Hence, the resolution of many direct anaphors involves much more than a simple search-and-match-procedure”) (Schwarz-Friesel 2007: 14).

C: konceptuális sémákra (például ha *esküvőről* beszélünk, ahhoz forgatókönyvként hozzátartozik a *menyasszony*, a *vőlegény*, a *násznép* stb.)
 D: és végül, de nem utolsósorban esetenként bonyolult következtetésekre is.

- (21) a. Végül nem vettem meg a kabátot. Túl nagy volt a gallér.
 b. Gyorsan akartam kinyitni a kaput, hogy ne ázzak meg nagyon. A kulcs természetesen a bevásárlótáska legfenekén volt.
 c. Tegnap esküvőn voltam. A koszorúslányok egyforma rózsaszín ruhában voltak.
 d. Végre volt a hét végén egy kis nyugalmunk. Péter szombaton bent felejtette a mobiját a munkahelyén.

Az indirekt anafora referense tehát vagy a megelőző mondat (nyelvi) szemantikai struktúrájának azonosítható része ((a) és (b) példa), vagy egy specifikus (kognitív) keret/forgatókönyv³¹ alapértelmezett jelentése ((c) példa), vagy pedig a világról való tudásunk révén a kognitív plauzibilitás alapján kikövetkeztethető tényállás ((d) példa). Az indirekt anaforák egyszerre működnek adott/ismert és új entitásokként. A határozott névelős főnév (például *a gallér*, *a kulcs*, *a koszorúslányok*) egy entitás valamiképpen már bevezetett, adott mivoltára utal. Az anafora maga ugyanakkor valami másról, valami újról szól. Így az indirekt anafora egyszerre valószínűleg meg a szövegben a referenciális folytonosságot és az új információ folyamatos feldolgozását.

Az indirekt anaforákkal való foglalkozás kezdetén úgy tűnt, a kétféle szövegalkotó mód (= direkt és indirekt anaforika) jelentősen különbözik. Az az észrevétel azonban, hogy az adott és az új információ az anaforában összekapcsolódik, feltűnően figyelmeztet arra, hogy a két kategória összetartozik, és sokkal inkább egy kontinuum két pontját képezi. Hiszen ahogy azt a (20e) példa is szemléletesen bizonyítja, a direkt anafora is egyesít adott információt (a referens azonosságáról) és új információt (a referens minőségéről). (Mindehhez részletesen strukturális és kognitív szemantikai háttérrel I. Schwarz (2000), valamint Schwarz-Friesel (2007).)

3.2. Komplex anaforák

Az adott és az új összefonódása, együttes jelenléte jellemzi az anaforák további típusát is, amely a közelre mutató „ez” névmás vonatkozásában különösen relevánsnak tűnik. Ez a komplex anafora. A jelenségre a korai szövegtnak is felfigyeltek. Először Halliday és Hasan írja le „kiterjesztett referencia” és „szövegre történő utalás” megjelöléssel (extended reference, text reference, I. Halliday–Hasan (1976)).³² A komplex anafora olyan nominális kifejezés, amely egy mondatnyi vagy annál hosszabb, propozicionálisan strukturált antecedensre referál. Maga az

³¹ A *keret (frame)* fogalmat Charles J. Fillmore és követői nyomán (I. pl. Fillmore 1982), a *forgatókönyv (script, scenario)* fogalmat Gilles Fauconnier és követői nyomán (I. pl. Fauconnier 1984 = 1985) terminusként használja az idézett szakirodalom.

³² A fogalom történetéhez, valamint a komplexitás különböző formai megnyilvánulásaihoz I. Consten–Knees–Schwarz-Friesel (2007: 82k.); Schwarz-Friesel–Consten (2014: 123kk.); Haase (2016).

anafora állapotot, tényt, eseményt jelentő szó, vagy olyan kifejezés, amely általános és elvont módon utal egy propozícióra. Ilyen kifejezések John Lyons klasszikus szemantikájában az úgy nevezett „second-order entity”, illetve „third-order entity” megjelöléssel besorolt elemek. A második rendbe sorolt egységek (second-order entity) – szemben az első rendbe sorolt egységekkel (first-order entity), amelyek személyek vagy dolgok megnevezései – időben és térben definiálhatók, vagyis események és folyamatok. A harmadik rendbe sorolt egységek viszont tények vagy propozíciók, amelyek az időhöz és térhez kötött eseményekből és folyamatokból levezethetők, de időtől és tértől független mentális konstrukciók (Lyons 1977: II. 442kk.).³³ A komplex anafora a nyelvhasználó bonyolult kognitív stratégiájára épül. A nyelvhasználó konstituálja = hozza létre és sűríti információs egységgé azt a propozicionálisan strukturált antecedenst, amelyre az anafora visszaütal. Az anafora lexikális jelentése révén a referenst különböző szemszögből pontosítja mint a diskurzus új tárgyát. L. a következő példákat:³⁴

- (22) a. A Föld kering a Nap körül. **Ez a folyamat** valamivel több mint 365 napot vesz igénybe.
- b. A Föld kering a Nap körül. **Ez az állapot** évmilliárdok óta tart.
- c. A Föld kering a Nap körül. **Ez a tény** Kepler számításai óta ismert.

³³ Lyons a fogalmakat részletesen körülírja: „Feltűnően eltérő azoknak az egységeknek az ontológiai státusza, amelyeket második és harmadik rendbeli egységeknek nevezünk; ez lényegesen függ annak a nyelvnek a struktúrájától, amelyen beszélünk róluk. [...] Második rendbeli egységek esetében eseményekről, folyamatokról, állapotokról stb. beszélünk, amelyek időben kötöttek, és amelyek az angolt alapul véve inkább megtörténnek, végbemennek, mintsem léteznek; harmadik rendbeli egységeken pedig olyan propozícióként felfogott absztrakt entitásokat értünk, amelyek kívül állnak téren és időn. A háromféle egység megkülönböztetése csak részben felel meg a konkrét és absztrakt egységek hagyományos elkülönítésének, amelyen a főnevek, illetve megnevezések osztályozása alapszik. A második rendbeli egységek ugyanis, bár hagyományosan elvont főneveknek számítanak, egyértelműen nem elvontak abban az értelemben, hogy elvontnak az számít, ami nem kötődik helyhez és időhöz. [...] A második rendbeli egységek megfigyelhetők és – hacsak nem pillanatnyi események – időbeli kiterjedésűek, a harmadik rendbeli egységek viszont nem figyelhetők meg, és nem mondhatjuk róluk, hogy térben és időben történnek vagy léteznek.” („The ontological status of what we will call second-order and third-order entities is more controversial; and it may well depend crucially upon the structure of the languages that we use to talk about them. [...] By second-order entities we shall mean events, processes, states-of-affairs, etc., which are located in time and which, in English, are said to occur or take place, rather than to exist; and by third-order entities we shall mean such abstract entities as propositions, which are outside space and time. This distinction between three kinds of entities is such that it corresponds only in part with the traditional distinction between concrete and abstract entities, upon which the classification of nouns and nominals depends. Second-order entities, though they may be denoted by what are traditionally called abstract nouns, are clearly not abstract in the sense that something that has no spatiotemporal location is abstract. [...] Whereas second-order entities are observable and, unless they are instantaneous events, have a temporal duration, third-order entities are unobservable and cannot be said to occur or to be located in space or in time”) (Lyons 1977: II. 442, 443k., 445). Hivatkozik Lyonsra Consten-Knees–Schwarz-Friesel (2007: 83) is.

³⁴ A példák alapötletét I. Consten-Knees–Schwarz-Friesel (2007: 99).

- d. A Föld kering a Nap körül. **Ez az állítás** megingatta az egyház által is képviselt geocentrikus világméretet.

Az adott és az új információ (given-new information)³⁵ a komplex anaforában is együtt jelentkezik. Az adott témára utal a csaknem minden esetben fellépő ez névmással bevezetett, határozott főnév, ugyanakkor ez a főnév fontos többlet-információt tartalmaz, tehát új közlendőnek számít. Nem mindegy, hogy példamondatunk közlendőjét a Föld keringéséről folyamatként, állapotként, állításként stb. értelmezzük.³⁶ Akár még tovább is bonyolíthatnánk a példát:

- (22) e. A Föld kering a Nap körül. **Ez a kegyeletsértőnek számító felfedezés** súlyosan érintette a ptolemaioszi világméretet hirdető egyházat.

A komplex anaforát az előzők során két kritérium határozta meg. Az antecedens legyen propozicionálisan strukturált, egy vagy több mondatnyi információs egység! Az anafora pedig legyen olyan absztrakt jelentésű elem, amely az antecedens tartalmát új, általánosabb, elvontabb szempont szerint kategorizálja!

Ugyanakkor látnunk kell, hogy vannak anaforikus szerkezetek, amelyekben az antecedens ugyan propozicionálisan strukturált, de az anafora olyan – Lyons idézett elmélete szerint elsődleges – szemantikai egység (tárgy vagy személy), amely nem tesz eleget a második kritériumnak, ti. a „komplexáló”, összefoglaló feladatnak. Ezért Consten–Knees–Schwarz–Friesel (2007) szerint nem számíthat komplex anaforának például a következő, (23) példabeli anafora. A *falfirka* ugyan egy szóba sűríti és megnevezi a megelőzőkben leírt/körülírt referenst, de nem kategorizálja azt egy új, „magasabb”, absztrakt szempont szerint mint a szöveg új témáját. Ebben az esetben igazából a direkt anafora bonyolultabb változatával van dolgunk, ahol a részletes leírás (*sírhant, rajta egy kereszttel és az ismert szlogennel*) megelőzi a köznévvvel történő megjelölést (*falfirka*).³⁷

- (23) A kilencvenes évek elején valaki megelégette a pénzvilág nyomulását, és véleményét egy sírhanttal, rajta egy kereszttel és egy ismert szlogennel fejezte ki: „A legjobb befektetés.” Ez a **falfirka** éveken át látható volt Debrecenben a Simonyi út egyik téglakerítésén.

A (23) példa másfelől felépítését tekintve természetesen ugyanolyan, mint a tipikus, kettős kritériummal meghatározható komplex anaforák. Az ilyen szerkezetű anaforák esetében, tehát ahol az antecedens *mint propozíció* kifejtetten jelen van, maga az anafora lehet az első, a második vagy a harmadik szemantikai rendbe tartozó egység.

³⁵ Az „adott-új” jelentést mint „rematikus témát” részletesen l. Schwarz-Friesel–Consten (2014: 121).

³⁶ A komplex anaforának és antecedensének ontológiai összefüggéseit részletesen tárgyalja Consten–Knees–Schwarz–Friesel (2007: 86kk.).

³⁷ A példámát Consten–Knees–Schwarz–Friesel (2007) következő példája „ihlette”: „Ende der achtziger Jahre hatte ein Schelm die Wohlstandsvöllerei auf den Punkt gebracht: »Immer schöner kaufen, immer weiter fliegen, immer schneller vögeln.« Viele Monate lang verzierte dieses Grafitto die Wände eines alten Toilettenhäuschens im Hamburger Yuppi-Stadtteil Winterhude-Süd” (i. m.: 83).

Ha az első rendbe tartozik, akkor nem a fenti meghatározás szerinti, tipikus komplex anaforákkal, hanem az egyszerű direkt anaforákkal tart rokonságot. Ha a lyonsi harmadik rend eleme, mint például *ez az állapot*, *ez a tény* stb., akkor az „igazi” komplex anafora típusáról van szó (amelyben a névszó adott esetben akár el is maradhat, elég maga a mutató névmás, l. például: *A Föld kering a Nap körül. Ez Kepler óta a csillagászat alaptétele.*). Ha pedig második rendbeli elem, akkor a komplex anafora mutathat hasonlóságot azokkal az egyszerű anaforákkal is, amelyek lexikális jelentésük révén a szöveg előrehaladása szempontjából jól megragadható új perspektívát nyitnak. Erre példa a következő szöveg:

- (24) Az egyik koporsóvivő megbotlott, és ijedtében elengedte a koporsót. A koporsó a földre zuhant, a teteje levált, és a halott megmozdult. Nagyot sóhajtott, kinyitotta a szemét, és azt kérdezte, hol van. **Ez a feltámadás** fontos eleme Mikszáth ismert regényének, a Szent Péter esernyőjének.

A komplex anaforák direkt változatának a fentiek alapján három lehetőségéről beszélhetünk. Az első csoportba tartozó anaforák antecedense ugyan nem egy („egyszerű”) NP, hanem egy („komplex”) propozíció, viszont maga az anafora Lyons fogalomrendszerében elsődleges szemantikai egység (tárgy, személy; pl. *falfirka* a (23) példában). Ezek az anaforák valójában az egyszerű direkt anaforák speciális (mondjuk „komplexebb”) esetei. A második csoportba tartozó komplex anaforák Lyons rendszerében másodlagos szemantikai egységek (helyhez és időhöz köthető jelentésűek, észlelhetők; pl. *feltámadás* a (24) példában). A harmadik csoportot azok a komplex anaforák képezik, amelyeknek ontológiailag sem lokális, sem temporális „kiterjesztésük” nincs (pl. *állapot*, *tény* a (22) példában). Ezt a csoportot tekintettem a komplex anaforák tipikus esetének.

A szakirodalom ismeri a komplex anaforák indirekt változatát is. Lyons értelmezésében a második kategóriát képviselő lexémák lehetőségeként tarthatjuk számon azokat az eseteket, amelyekben – az eddigi, direkt anaforáknak tekinthető esetektől eltérően – indirekt komplex anaforáról (szövegkezdő helyzetben indirekt komplex kataforáról) beszélhetünk. Ezekben az esetekben a hivatkozás nem a megelőző propozícióhoz mint antecedenshez kapcsolódik, hanem az azt esetlegesen jóval megelőző szövegrészekhez vagy a beszélők közös tudásához. A horgony és az anafora összekapcsolása tehát olyan inferenciális művelet, olyan plauzibilis következtetés, amelynek nyelvileg kifejtett közvetlen propozicionális előzményét nem tudjuk kimutatni. Ilyen példára gondolhatunk:³⁸

- (25) A Füredi út 123. számú ház lakói úgy tudták, hogy az első emeleti lakos elutazott valahová, talán külföldre a rokonaihoz. A nőnek volt egy hivatalos albérlője, akivel állítólag együtt élt. A lakók szerint a főbérlő nagyon határozottan és ellentmondást nem tűrő módon képviselte a véleményét mindenkivel, így az albérlővel szemben is, aki maga sem a türelméről volt híres. **A gyilkosság** mégis megdöbbentett mindenkit, aki ismerte őket. A nő holttestét tegnap vetette partra a víz Baja közelében. Az albérlő eltűnt.

³⁸ L. Consten–Knees–Schwarz–Friesel (2007) hasonló példáját is (i. m. 98).

Az anaforák vázolt rendszerében tehát elválasztjuk egymástól egyfelől az egyszerű és a komplex anaforákat aszerint, hogy az antecedens NP vagy propozíció, illetve másfelől a direkt és indirekt anaforákat aszerint, hogy az antecedens miképpen explikáltuk, vagy milyen módon tettük kognitíven hozzáférhetővé.

A közelre mutató ez névmás használata kifejtő szerkezetben összefüggni látszik az anafora típusaival. Egyszerű direkt anaforák esetében a használat lehetséges, illetve helyenként elkerülhetetlen. Indirekt anaforák esetében nem lehet használni a névmást a szövegnek, illetve típusának meghatározóan fontos megváltozása nélkül. Direkt komplex anaforákban a használata feltűnően gyakori. Feltételezem, hogy ezt az összefüggést az előzőekben tett megállapítások alapján magyarázni lehet, és hogy feltárhatók a párhuzamok az anaforatípusok között a névmás használatát illetően. A következőkben erre teszek kísérletet.

3.3. Az anaforatípusok és a közelre mutató névmás összefüggése

3.3.1. Mondatkezdő helyzetű direkt és indirekt anaforák topik (alany) szerepben

A névszói anaforát bevezető ez névmás a megelőzők alapján vagy a topik-kontinuitás vagy a szövegkontinuitás fellazításának/fellazulásának jelzése lehetett. A szöveg szoros kontinuitása a topikfolytonosság és az időbeli folytonosság függvénye.³⁹ A névmás és a szövegkontinuitás összefüggése eleve adódik abból, hogy a névmás közelre utaló, mentálisan „közelebb hozó”, ebből következően „kiemelő” és még tovább lépve „kontrasztáló” jelentése révén elsődlegesen azt a szövegfolyamatot támogatja, amelyben az antecedens nem a jól ismert, ezért semleges mondatban semmiképp sem kiemelendő („folytonos”) topik, hanem az újat hozó predikátumrész eleme. Ezt az elemet/referenst érdemes, illetve szükséges lehet kiemelni, „közelebb hozni”. A kiemelés vagy „közelebb hozás” indoka és/vagy támogatója volt a predikátumrészrel összefüggő kontrasztivitás, illetve a diszkurzív perspektívaaváltás.⁴⁰

A direkt anaforák esetében a közelre mutató névmás ennek megfelelően jelent meg, és befolyásolhatta a szöveg szoros kontinuitását.

Az indirekt anaforák esetében értelemszerűen nem tudjuk „közelebb hozni” azt, amit még nem nevesítettünk. Ha a közelre mutató névmás megjelenik az anaforikus névszó előtt, akkor fel kell tételeznünk, hogy (1) a horgony (Anker, anchor) a megelőzőkben, korábban valahol szerepelt, illetve a szöveg linearitásától

³⁹ Nem narratív, tehát az időbeliség szempontjából semleges szövegben az időbeliség természetesen negatív előjellel értendő. A topikfolytonosság fogalmát a szakirodalom a Givón által felvázolt kritériumokhoz köti (l. például Givón 1983). További pontosítását l. Tolcsvai Nagy (2003). A jelen dolgozat a topikfolytonosság fogalmához illeszti a szoros kontinuitás fogalmát mint a topikfolytonosság egyik lehetőségét. A szoros kontinuitás – és ezzel együtt a topikfolytonosság – megvalósulásának vagy meg nem valósulásának kritériumai között kitüntetett szerepe van a közelre mutató névmással bevezetett anaforának.

⁴⁰ A diszkurzív perspektívaaváltás érintkezhet azzal a pragmatikai jelenséggel, amelyet Tátrai Szilárd a funkcionális pragmatika elméleti keretében mint metapragmatikai tudatosságot határoz meg, és amelynek lényege a beszélő nyelvileg tetten érhető reflexiója arra az intencionális folyamatra, amelyre a beszéd révén sort kerít. Részletesebben l. például Tátrai (2011: 119kk.). Köszönöm a dolgozat egyik névtelen lektorának, hogy erre felhívta a figyelmemet.

függetlenül, egyéb ismereteink alapján aktiválódik, és/vagy (2) a mutató névmással bevezetett kifejezés értelmezése az aktuális beszédhelyzetbe, és nem a szövegfolyamba illeszkedik. A szövegbe az első esetben szükségszerűen beékelődik egy vagy több explicit vagy implicit állítás, mint a következő (26) példában, ennek következtében már eleve nem beszélhetünk olyan közvetlen anaforikus viszonyról, amely lehet szorosan kontinuuus vagy nem. A másik esetben pedig a mutató névmás közvetlen deiktikus és eredendően nem anaforikus használatáról lehet csak szó, mint a (27) példában:

- (26) Tegnap esküvőn voltam. A menyasszony földig érő ruhában volt. →← Ez a menyasszony földig érő ruhában volt. (Ellentétben azzal a menyasszonnyal, akiről korábbi vagy korábban említett ismereteink vannak; ezen ismeretek aktiválása szükségszerű.)
- (27) Mari tegnap összetörte a korondi vázát. Ezek a cserépdarabok véletlenül maradtak itt az asztal alatt. (Ezekre a beszélő a jelen lévő hallgató előtt rámutathat. A közvetlen deiktikus használat a lehetséges aktuális következtetések függvénye. Nagyon nehézkesen működne például ez a kevésbé plauzibilis változat: Mari tegnap összetörte a korondi vázát. A cserépdarabok beborították a fél szobát →←² Ezek a cserépdarabok beborították a fél szobát.)⁴¹

A közelre mutató névmás eszerint csak a direkt anaforákat vezetheti be. Az egyszerű indirekt anaforák esetében megjelenésekor nem egyszerűen a két mondatot összefűző anaforával, hanem azon túlmutatóan a diskurzust összetartó asszociatív következtetések aktuális hálójával van dolgunk. A komplex indirekt anafora (l. a (25) példát) pedig olyan határeset, amely „közelebb” van az ez utóbbi hálót működtető inferenciális műveletekhez, mint a két mondat együttesében működő anaforikához, és a névmás vagy a határozott névelő választása ennek megfelelően egyéb (kognitív, performatív) tényezők/elvárások eredménye.

3.2.2. Mondatkezdő helyzetű komplex anaforák topik (alany) szerepben

Feltehetőleg a komplex direkt anaforák esetében is ugyanazok a szabályok és tendenciák érvényesülnek, mint amelyeket az egyszerű direkt anaforák esetében láttunk. Eszerint itt is számolni lehet (A) a névmásnak a szintaktikai fókusz szerepéhez társuló kontrasztképző/kiemelő hatásával, (B) az „adott-új” információ lehetőségével és az interpretációs zökkenők elkerülésével, valamint (C) a perspektíva-váltás jelzésével mint pragmatikai/diskurzív stratégiával. Ezt a három szempontot próbálom érvényesíteni a következő érvelés során.

(A) *A szintaktikai szempont: a közelre mutató névmásnak az azonosító fókusz szerepéhez társuló használata*

Ha a komplex anafora a mondat azonosító fókusza, a közelre mutató névmás megjelenése *kötelező*, szemben az egyszerű névszói direkt anaforákkal, amelyekben a névmással bevezetett változatot ugyan tarthattuk begyakorlottabbnak, de nem

⁴¹ Hasonló példát l. Schwarz-Friesel (2007: 15), de a névmáshasználat szigorú kizárásából kiindulva.

ítélhettük kizárólagosnak, l. a (3) és (4) példát (= *A fiú/Ez a fiú rabolta ki...*). A (28) példában a névmás elkerülhetetlen:

- (28) A hibát azok követték el, akik elhitették az állománnyal, hogy elég néhány próbapaper, a többiek majd automatikusan megkapják a nekik járó pénzt. **Ez a helyzet?** **A helyzet** vezetett oda, hogy a pert nem indító (nagyreszt budapesti) tűzoltók követelése időközben elévült, azaz csak a mindenkori kormányzat szándékán múlik az elévült követelések kifizetése, jogilag nem kötelező és nem kényszeríthető ki.⁴²

Ha elmarad a mutató névmás, joggal tehetjük fel az értetlenkedő kérdést: *A helyzet? Milyen helyzet?* A közelre mutató névmás biztosítja, hogy az anaforát a közvetlenül megelőző proposícióhoz mint antecedenshez kössük, éspedig minden olyan esetben, amelyben az anafora antecedense nem egy NP, hanem egy proposíció, és az anafora egyúttal a mondat azonosító fókusza. Lásd a következő példákat:

- (29) (≠23)
A kilencvenes évek elején valaki megelégelte a pénzvilág nyomulását, és véleményét egy sírhanntal, rajta egy kereszttel és egy ismert szlogennel fejezte ki: „A legjobb befektetés.” **Ez a falfirka/A falfirka** éveken át látható volt Debrecenben a Simonyi út egyik téglakerítésén. (Az anafora nem azonosító fókusza a mondatnak.) →← A kilencvenes évek elején valaki megelégelte a pénzvilág nyomulását, és véleményét egy sírhanntal, rajta egy kereszttel és egy ismert szlogennel fejezte ki: „A legjobb befektetés.” **Ez a falfirka/*A falfirka** szórakoztatta akkoriban Debrecenben a Simonyi úton sétálókat. (Az anafora a mondat azonosító fókusza.)
- (30) Az ipar 1953-ban 79%-kal többet termelt, mint három évvel korábban. **Ez a fejlődés/A fejlődés** azonban erőltetett volt, a túlhajtott mennyiségi növekedés meghaladta az ország teherbíró képességét, és feszültségeket hozott létre a gazdaságban. →← Az ipar 1953-ban 79%-kal többet termelt, mint három évvel korábban. **Ez a fejlődés/*A fejlődés** akadályozta meg másfelől az ország helyzetének egyenletes javulását. Ehelyett súlyos feszültségeket hozott létre a gazdaságban.

A (29) példa azt szemlélteti, hogy a proposícióra mint antecedensre visszautaló, azonosító fókusz szerepű főnévi anafora olyan esetben is kötelezően igényli a közelre mutató névmást a határozott névelő helyett, amikor az anafora személyre vagy tárgyra utaló jelentésű és az egyszerű direkt anaforákkal rokonítható jelenség. A (30) példában a komplex anafora az antecedensként álló proposíció absztrakt összefoglalása; itt az anafora topik/alany szerepben szintén megengedi a stilisztikai szempont szerinti választást határozott névelő vagy mutató névmás között, ezzel szemben azonosító fókusz szerepben előírja a mutató névmásos megoldást.

Jeanette K. Gundelnek az előzőkben már említett ismertési hierarchiája szerint a demonstratív névmás és a határozott névelő között az a különbség, hogy az előbbi az „éppen aktivált” fokot, az utóbbi viszont az „unikálisan identifikálható”

⁴² http://www.vasarnapihirek.hu/nyomtatás?cikk=/cikk_8359 (Utolsó letöltés: 2017. április 7.)

fokot jelzi (Gundel–Hedberg–Zacharski 1993; Gundel 2010). Az „unikálisan identifikálható” megjelölés arra utal, hogy az adott entitást vagy általában ismerjük (adva van a memóriában), vagy az adott szövegrészben éppen most kap egyedi reprezentációt. Ha egy visszautalást (= anaforát) azonosító fókuszként használunk, akkor kézenfekvő, hogy az „éppen már aktivált” fok jelzésére (= a közelre mutató névmásra) kell hagyatkoznunk, ellenkező esetben tétovázniuk kell. (Például a (30) mondatban: *a fejlődés? Milyen fejlődés?*)

Az egyszerű direkt anaforák esetében lehetőség nyílt arra, hogy az antecedens és az anafora szinonimikus jelentése biztosítsa a koreferenciát, ekkor a mutató névmás választása legfeljebb gyakoribb, de nem kényszerítő erejű. Hiperonimikus viszony esetén, ahogy a megelőzőkben láttuk, szükség van a magyarázó erejű kontrasztív jelentésű mutató névmásra vagy egyéb (körülíró) megerősítésre mind a topik szerepű, mind az azonosító fókusz szerepű anaforákban. Emlékeztetőül I. a következő példákat:

(31) a. (=11a)

Az elnök mindig is arról volt híres, hogy szerette a közelében tudni a bizalmasait. Ezért javasolta a konzorcium múltkori ülésén helyettesének az unokabátyját. **Ez az ember/*Az ember/A fiatalember** fél év alatt teljesen átvette a konzern irányítását. (Az anafora topik szerepű.)

- b. Az elnök mindig is arról volt híres, hogy szerette a közelében tudni a bizalmasait. Ezért javasolta a konzorcium múltkori ülésén helyettesének az unokabátyját. **Ez az ember/*Az ember/A fiatalember** vette át márciustól a konzorcium összes devizaügyének felügyeletét. (Az anafora fókusz szerepű. Összhangban az (5a–b) példa kapcsán mondottakkal fel kellene tételeznünk, hogy a fókusz szerepű anafora a magyarázó jelzős szerkezet előtt is erősebben kívánná a mutató névmást: **Ez a fiatalember** vette át márciustól a konzorcium összes devizaügyének felügyeletét. A választás mindenképpen stilisztikai jellegű, illetve performanciafüggő lesz.)

A komplex anaforák esetében más a helyzet. A propozicionális antecedens összefoglaló anafora nem egy referensre utal, hanem a propozíciótól irányítva konstruál egy referenset. Lexematikus jelentések (szinonimák, hiperonimák) összevetésére nincs lehetőség. Ha ez az anafora topik szerepben jelenik meg, a szöveg-folyam semlegessége nem górdít feltétlenül akadályt az antecedens és az anafora közti közvetlen kapcsolat létrejötté elé. Ha viszont az anafora azonosító fókuszként lép fel, szükség lenne egy további elemre (= egy másik propozícióra), amelyhez képest az azonosító fókusz funkciót érvényesíti. Ez a propozíció azonban a szövegből értelemszerűen hiányzik. Tehát valahogy meg kell erősíteni, hogy bár a mondanivalónk okán az adott mondatban az anafora referensére fókuszáltunk, de attól még a szorosan előtte lévő propozicionális antecedensre és nem másra hivatkoztunk. Ezt a rámutatást biztosítja kifejtő szerkezetben az *ez* névmás.

Ugyanakkor vannak esetek, amelyekben a topik szerepű anafora is igényli a mutató névmást. Az ilyen anaforák mint *ez a tény*, *ez az állapot*, *ez a lehetőség*, *ez az állítás*, *ez a helyzet*, *ez a meglátás*, *ez az elvárás* stb. maximálisan begyakorlottnak és az esetek túlnyomó többségében stilisztikailag elvárt kifejezőmódnak számítanak. Használatukat tehát további tényezők is befolyásolhatják.

(B) *A szemantikai szempont: az „adott-új” információ jellege és az interpretációs zökkenők elkerülése*

Az egyszerű direkt anaforák esetében az antecedens mint névszó és az anafora mint névszó közötti szemantikai viszonyt meghatározhattuk mint szinonimiát vagy mint hiperonimiát. De vajon milyen viszony fűzi össze a propozíciót mint antecedentst és a rá utaló névszót mint anaforát? És vajon ez a viszony párhuzamba hozható-e a direkt anaforák kapcsán megállapított relációkkal és következményekkel?

Az antecedensnek számító komplex kifejezésnek és az anaforának az ontológiai típusait Manfred Consten, Mareile Knees és Monika Schwarz-Friesel dolgozta ki (2007: 87kk. további szakirodalommal). Abból kiindulva, hogy a komplex anafora „absztrakt” jelentésű névszó (l. Lyons „second-order-entity” és „third-order-entity” fogalmát), az elvontság fokozatait ontológiai kategóriákhoz kötik. Elválasztják egymástól a propozíció mellett a *tény*, az *állapot*, a *folymat* és az *esemény* kategóriát. E négy közül a legelvontabb a tény mint ontológiai típus, a legkevésbé elvont pedig az esemény. Ennek igazolásául négy kritériumra támaszkodnak, ezek a világtól való általános meghatározottság (dependent on world), a világtól való idővonatkozású meghatározottság (dependent on time), a dinamikusság és a telikusság. A tényt (fact) egyetlen kritérium köti meg: a világtól való általános meghatározottság. Az állapotot (state) a világtól való általános és idővonatkozású meghatározottság, de dinamikusság és telikusság nélkül, a folyamatot (process) a dinamikusság, az eseményt (event) a dinamikusság és a telikusság együttese határozza meg. Lásd a következő táblázatot (Consten–Knees–Schwarz-Friesel 2007: 86):

az elvontság foka	ontológiai kategória	
MAGAS	propozíció	
↑	tény (fact)	a világtól való általános meghatározottság
	állapot (state)	– dinamikusság, – telikusság, a világtól való általános és időbeli meghatározottság
	folymat (process)	+ dinamikusság, – telikusság
	esemény (event)	+ dinamikusság, + telikusság
	ALACSONY	

2. táblázat. Komplex anaforák és ontológiai típusaik

A komplex anafora mint névszó jelentése révén képviselheti ugyanazt az ontológiai kategóriát, mint az antecedensként interpretált propozíció, l. a következő példákat⁴³ (az antecedentst szögletes zárójel jelzi, az anaforát aláhúzás):

- (32) a. Akinek [volt már valaha migrénes fejfájása], az tudja, hogy ez az állapot szinte elviselhetetlen. (Az antecedens is és az anafora is állapotként kategorizálható.)
- b. [Utat, járdát, buszmegállót tart karban és létesít, óvodai- iskolai férőhelyek növelését oldja meg a falu évről évre, folyamatosan csökkenő állami finanszírozás mellett.] Ez a fejlődés csak további áldozatvállalásokkal tartható fenn. (Az antecedens is és az anafora is folyamatként kategorizálható.)

⁴³ További német és angol nyelvű példák sorát l. Consten–Knees–Schwarz-Friesel (2007: 86kk.).

- c. [A felújított gondozási központban az eddigi 15 férőhely további 31 férőhellyel bővült.] Ez a fejlődés köszönhető a helybeliek áldozatos munkájának, de a jól előkészített és szerencsésen megnyert pályázatnak is. (Az antecedens is és az anafora is eseményként kategorizálható.)

A (32b) és (c) példa mutatja, hogy ugyanaz a lexikális egység (főnév) az absztrakció minőségét tekintve lehet többértelmű. A *fejlődés* az anaforát tartalmazó propozíció függvényében értelmezhető mint folyamat és mint esemény.

Másfelől egy antecedensnek tekintett propozíciót az anafora más szemszögből, más ontológiai státuszt képviselve át is alakíthat, átértelmezhet. Consten–Knees–Schwarz–Friesel (2007) ezt az átváltást mint ontológiai váltással járó változást, komplexszé válást (ontology-changing complexation) írja le. L. a következő példákat:

- (33) a. [A kisdíjakok egyszerre cipelik a táskát tele könyvvel meg a tálcát rajta az ennivalóval.] Ez az állapot felemésztheti mind a tanárok, mind a gyerekek erejét és türelmét. Ezért a látogatás után a szülők arra kérték az iskolavezetést, hogy biztosítsanak nagyobb épületrészt a menza helyiségeinek, és legyen legalább egy ruhatár. (Folyamatból állapot lesz.)
- b. [A csupa kezdőből összeállt csapat minden jóslat ellenére sikeres filmet készített egy alig ismert népszokásról.] Ez a tény legalább annyira meglepő, mint annak felismerése, hogy mennyire kevésbé ismerjük a velünk együtt élőket. (Eseményből tény lesz.)
- c. Az előírás értelmében kötelező leszállítani a jegyzett tőkét, mivel [a társaság tőkéje veszteség következtében az alaptőke kétharmadára csökkent], és ez az állapot a közgyűlést követő három hónapon belül nem változott. (Eseményből állapot lesz.)

A példák két fontos következtetést engednek meg. Az egyik annak újbóli szemléltetése és bizonyítása, hogy az anafora egyszerre utal az ismert, adott információra, és közvetít új információt. A másik az a szabály, amelyet a három szerző külön kiemel, és amelyért fontos és hasznos volt az ontológiai típusokat bevezetni a vizsgálatba. Ez pedig a *növekvő elvontság szabálya*, amely kimondja, hogy az új ismeretet közvetítő komplex anafora vagy az antecedenssel azonos ontológiai típust képvisel, vagy az antecedensénél elvontabb, általánosabb ontológiai típust valósít meg. Így lehet például a folyamatból vagy az eseményből állapot vagy tény.⁴⁴ Ez a

⁴⁴ „...az anaforikus komplexum-képzés során bármelyik ontológiai típushoz tartozó referens átváltható egy olyan szövegbeli egységgé, amely vagy a referenssel azonos ontológiai típust, vagy egy annál absztraktabb ontológiai típust képvisel. Olyan szövegbeli egységgé azonban nem váltható át, amely kevésbé elvont. Az anaforikus komplexum-képzés eszerint a növekvő elvontság folyamatoként fogható fel.” („...anaphorical complexation can shift referents of any ontological type to a discourse entity of either the same ontological type or an ontological type that is more abstract. They cannot be shifted to a discourse entity that is less abstract. Thus, anaphorical complexation can be a process of increasing abstractness” (Consten–Knees–Schwarz–Friesel 2007: 93). Az mindenesetre nem biztos, hogy a növekvő elvontság mentén minden lehetséges változat működőképes. Az *esemény/folyamat* viszont minden további nélkül rögzíthető és átértelmezhető mint *állapot/tény*. A kérdés további tárgyalása kívül esik ennek a dolgozatnak a keretein.

szabály egy az egyben leképezi azt a direkt anaforákra vonatkozó szabályt, amely szerint az anafora lehet az antecedenshez képest hiperonim lexéma, de fordítva a visszautalás nem működik.

Az egyszerű direkt anaforáknál láthattuk, hogy ha az anafora az antecedenshez képest a szövegtől idegen hiperonim lexéma, a koherencia biztosításához szükség van a kontrasztáló típusú közelre mutató névmásra, hacsak nincs jelen egyéb egyértelműsítő elem, például jelző. Semleges mondatban a komplex anaforáknál is feltételezhetjük, hogy szükség lehet hasonló megerősítésre. A mutató névmás azonban ezekben az esetekben nem a kontrasztáló típust képviseli, hanem egyszerűen visszautal, rámutat az anaforát közvetlenül megelőző proposícióra. Az *ez a vegyület* esetében ugyanis könnyen felfedezzük a lehetséges kontrasztivitást (= a szembesítést egyéb konkrét vegyületekkel), az *ez a tény* esetében azonban aligha.⁴⁵

Lehet tehát amellet érvelni, hogy a közelre mutató névmással megerősített anafora semleges mondatban analóg módon biztosítja a szöveg koherenciáját az egyszerű direkt és a komplex anaforák esetében. A megelőző szövegmondat predikátumrészéhez tartozó NP-hez mint antecedenshez kapcsolódó hiperonimikus anafora, akár csak a megelőző proposícióhoz mint antecedenshez kapcsolódó absztrakt jelentésű anafora egyszerre hordoz ismert és új információt. Az egyszerű direkt anaforáknál a mutató névmás *kontrasztáló* jelentése ugyanúgy képes megakadályozni a hiperonima jelentésével járó értelmezési nehézséget, mint ahogy komplex anaforáknál a névmás közvetlen *rámutató/azonosító* jelentése az összefoglaló absztrakcióval járó lehetséges interpretációs zökkenőt. És természetesen itt is adva van a különböző magyarázó körülírás lehetősége. Például:

- (34) a. A legutóbbi vizsgálatkor a vércukorértékeim megemelkedtek, bár még nem érik el a 2-es típusú cukorbetegségben előforduló szintet. **?Az állapot** az orvos szerint lehet egy kezdődő cukorbetegség előjele is.⁴⁶

⁴⁵ Éppen ez lehet egyfajta elválasztó kritérium Lyons szemantikai rendszerezésében az első rendbe tartozó egységek (first-order entity) és a második, illetve harmadik rendbe tartozó egységek (second-order/third-order entity) között. A *dolog (thing)* kétféle: az első, illetve a második kategóriába sorolható jelentése között a különbséget úgy világítja meg, hogy összeveti a *dolog* használatának lehetőségeit. Például: *Ezeket a dolgokat magunkkal visszük, hozzál egy dobozt, amelyben elférnek.* →← *Ehhez a dologhoz én jobban értek.* Az első kategóriába tartozó *személy*, illetve *dolog* kifejezés esetében világosan elválik a jelentés, ha ezt mondom: *ugyanaz a személy, ugyanaz a dolog*, vagy ha ezt: *ugyanaz a fajta személy, ugyanaz a fajta dolog*. Ha viszont a *dolog* szót mint a második kategóriába tartozó egységet használom, akkor nem tudok éles határt húzni e két kifejezés között: *ugyanaz a dolog és ugyanaz a fajta dolog* (vagy például *ugyanaz a helyzet és ugyanaz a fajta helyzet, ugyanaz az eset és ugyanaz a fajta eset*), adott esetben mindkettőt használhatom azonos kontextusban interpretációs különbség nélkül, legfeljebb stilisztikai, jólformáltsági szempontból tehetnék különbséget. (Lyons 1977: II. 444; az angolban bonyolítja a helyzetet és fokozza a példa hatását, hogy a *thing* jelentése 'dolog' vagy 'személy' is.)

⁴⁶ A dolgozat egyik névtelen lektora felhívta a figyelmemet arra, hogy a határozott névelővel bevezetett változat jól működik, ha a főnév birtokos személyragot kap: *az állapotom*. Ez megfelel annak a ténynek, amelyet a hiponimával kifejezett egyszerű direkt anaforákban a jelzős szerkezetek használatakor is megfigyelhettünk. A birtokos személyraggal ugyanúgy pontosítunk, ahogy más esetben a jelzővel tesszük, l. a (34b) példát.

- b. A legutóbbi vizsgálatkor a vércukorértékeim megemelkedtek, bár még nem érik el a 2-es típusú cukorbetegségben előforduló szintet. **A mostani állapot** az orvos szerint lehet egy kezdődő cukorbetegség előjele is.
- c. A legutóbbi vizsgálatkor a vércukorértékeim megemelkedtek, bár még nem érik el a 2-es típusú cukorbetegségben előforduló szintet. **Ez az állapot** az orvos szerint lehet egy kezdődő cukorbetegség előjele is.

Bár a topik szerepű komplex anaforáknál – ellentétben a fókusz helyzetű anaforával – nem abszolút kényszerítő szabály a propozícióra visszautaló névszót a mutató névmással bevezetni, mindenképpen számolnunk lehet a mutató névmás használatának erőteljes kognitív begyakorlottságával. Ennek okai között értelem-szerűen ott van a fókusz helyzetű anaforák kapcsán tárgyalt ismertségi hierarchia, amely a semleges mondatokban *is* magyarázhatja a kétértelműséget vagy az interpretációs nehézséget akkor, ha az anaforát csak határozott névelővel vezetjük be. Ugyanakkor az adott lexéma jelentésének hozzáférése kontextusfüggően változik, és így a mutató névmás megjelenése performancia jelenségeként kezelhető. A fenti (32b) és (c) példában az anafora határozott névelős változata sem zavarná a megértést. (= *Ez a fejlődés* helyett *A fejlődés*, bár ekkor az anaforát „hiperpon-tosságra” törekedve érthetnénk úgy is mint visszautalást a korábbiakban többféle-képpen kifejtett, a beszélők számára ismert fejlődésre, és nem mint az antecedens által kifejtett konkrét esetre.) A (33c) példában szerintem elmaradhat a mutató névmás (= *ez az állapot* helyett *az állapot*),⁴⁷ a (33b) példában pedig *Ez a tény* helyett számomra elfogadható lenne az *A tény* változat is. A közelre mutató névmás mégis mindezzel együtt meghatározó jellemzője marad a komplex anaforáknak.

C) *A pragmatikai és/vagy diszkurzív szempont: a közelre mutató névmás perspektívaváltást jelző használata*

A közelre mutató névmás a mondatkezdő komplex anaforák esetében is alkalmas lesz arra, hogy a szöveg szoros kontinuitását fellazítsa, és a folyamatos történetet egy másik történettel keresztezze, vagy a beszélő kommentárját, értékelését, érzelmi állásfoglalását segítsen belefűzni ugyanúgy, ahogy azt az egyszerű direkt anaforáknál láthattuk.⁴⁸

- (35) a. Ákos kiabált, Judit zokogott, a gyerek szűkölve várta a folytatást, amikor kinyílt az ajtó, és megjelent a nagymama, akiről úgy tudtuk, hogy évek óta ki se teszi a lábát a lakásából. **A jelenet*/Ez a jelenet** megdöbbenő fordulatot vett: Ákos elhallgatott, Judit zavartan dadogott valami köszönésfélét. A nagymama kézen fogta a gyermeket, sarkon fordult, és egyetlen szó nélkül elhagyta a terepet.

⁴⁷ A dolgozat egyik anonim lektorának intuíciója itt nem egyezik meg a szerzőével, a továbblépéshez az ebből a dolgozattól hiányzó empirikus (adott esetben kérdőíves) vizsgálat bizonynyal hozzájárulhat.

⁴⁸ Hasonlóan I. Kocsány (2011) és (2012)

- b. Ákos kiabált, Judit zokogott, a gyerek szűkülve várta a folytatást, amikor kinyílt az ajtó, és megjelent a nagymama, akiről úgy tudtuk, hogy évek óta ki se teszi a lábát a lakásából. **?A jelenet/ Ez a jelenet** mindig eszembe jut, ha Judittal találkozom.

Az (a) példában az elbeszélés időperspektívája megmarad, a (b) példában viszont megjelenik a perspektívaváltás és ezzel a szoros kontinuitás feloldása. Ez mindenképpen kívánatosá teszi a mutató névmás használatát. Így a szöveget az elbeszélés folyamatából kilépve a narrátor summázó kommentárjaként olvassuk.

Ugyanakkor fel kell figyelniünk a (35a) példában a mutató névmás blokkolására. A komplex anaforákat az eddigiek alapján mindig bevezethette a közelre mutató névmás, a kérdés nem az volt, hogy használhatjuk-e a mutató névmást, hanem inkább az, hogy elegendő-e a határozott névelő. Ez gondolkodóba ejtethet a komplex anaforák meghatározását illetően. Úgy tűnik, hogy a komplex anaforák esetében a szorosan kontinuuus szövegben különösen érzékeny mentális egyensúly uralkodik a tényleges anaforika (úgy is mint visszatekintő újraemlítés) és a szöveget létrehozó inferenciális összefüggések kognitív hálója (úgy is mint összefüggés-találás és folytatás) között. A komplex anafora a propozíció „kategorizálása” és megnevezése az adott szövegkontinuumban. „Adott-új” mivolta okán azonban – propozicionális antecedens esetében különösen feltűnő összhangban a névszó jelentésével – lehet ténylegesen komplex anafora, de lehet az inferenciális összefüggések hálójának egyik eleme. Nem véletlen, hogy a komplex anafora meghatározásánál Consten-Knees-Schwarz-Friesel (2007) kiköti, hogy az anafora pedig legyen olyan absztrakt jelentésű elem, amely az antecedens tartalmát új, általánosabb, elvontabb szempont szerint kategorizálja. Hogy végül egy-egy elem tényleg kategorizál, összefoglal (tehát prototipikus anafora), vagy folytat, hozzáilleszt, következtet (tehát nem prototipikus, vagy nem is anafora, hanem egyfajta továbbgondolás), az a mindenkori kontextusban dől el. Elgondolkodhatunk rajta, hogy nem éppen a közelre mutató névmás használatának lehetősége jelzi-e a magyarban, hogy komplex anaforával van dolgunk, vagyis (*visszatekintő összefoglalással és nem (előre tekintő) folytatással*). A (35a) példa eszerint nem igazi (visszatekintő) komplex anafora – ellentétben a (35b) példával, vagy a következővel:

- (35) c. Ákos kiabált, Judit zokogott, a gyerek szűkülve várta a folytatást, amikor kinyílt az ajtó, és megjelent a nagymama, akiről úgy tudtuk, hogy évek óta ki se teszi a lábát a lakásából. **A jelenet/Ez a jelenet** felkeltette a lépcsőházban lakók figyelmét is.⁴⁹

A továbblépéshez minden bizonnyal szükség lesz az indirekt anafora fogalmának újragondolására is. Éppen az indirekt anaforák tekinthetők ugyanis olyan határozott asszociatív anaforáknak, amelyek nem tűrik a visszautaló jellegű mutató

⁴⁹ Nem lehet ugyanakkor nem észrevennünk, hogy milyen kedvező hatással van a szöveg természetes folyamatára, ha belefűzzük a közelre mutató névmásból alkotott időhatározót mint afféle adverbialis anaforát: *Ákos kiabált, Judit zokogott, a gyerek szűkülve várta a folytatást, amikor kinyílt az ajtó, és megjelent a nagymama, akiről úgy tudtuk, hogy évek óta ki se teszi a lábát a lakásából. A jelenet ezzel/ekkor megdöbbenő fordulatot vett. Az anaforikus adverbiumok bizonnyal érdekes eredményekhez vezető és alig kutatott problémája azonban szétfeszítené a jelen dolgozat kereteit.*

névmást, vagyis eszerint bennük az előre utaló funkció az erősebb. A szöveg szerkezetét többek között feltehetően éppen e kettős irányú mozgás modellálásával lehetne jól megragadni.

4. Összefoglalás

Ha vizsgáló tekintetünk elhagyja a mondat keretét, és a szöveget kezdi pásztázni, elkerülhetetlenül szembesülünk két dologgal. Az egyik annak belátása, hogy a grammatikai szabályozottság és a (stilisztikai) választhatóság közötti átmenet nem merev, inkább egy széles sáv, amelyben a szabályok hatása (például mint begyakorlottság) ott is megmutatkozik, ahol a választhatóság uralkodik. A másik annak szükségessége, hogy kiindulva a grammatika adataiból, eljussunk a mondat és a szöveg eltérését és egymásba fonódását látó és láttató nézőponthoz. A vizsgálat egy nagyon kicsi és nagyon behatárolt tárgyra korlátozódott, amikor a kifejtő szerkezetben szereplő *ez* közelre mutató névmást vettem górcső alá (*ez a kutya, ez az állapot* stb.), anafora szerepben és ráadásul kizárólag mondatkezdő alany funkcióban. A téma ilyen megkötése azonban alkalmat adott finom megfigyelésekre és feltűnő összefüggések rögzítésére. Egyúttal lehetővé tette, hogy a performancia határait súroló jelenségeket megpróbáljam közelíteni a kompetencia szabályai által körülhatároltnak tűnő területekhez.

A grammatika felől közelítve láthattuk, hogy alapesetben a közelre mutató névmással álló névszói anafora antecedense a megelőző mondat nem topik része vagy a mondat egésze: egyszerű direkt anaforák előzményeként például akkuzatívuszi tárgy, komplex anaforák esetében egy propozíció.

Kiindulhattunk abból a feltételezésből, hogy a nem topik szerepű antecedensre visszautaló anaforát akkor vezetjük be a közelre mutató névmással (a magányos határozott névelő helyett), ha az anafora a mondat azonosító fókusz. Ez a választás az egyszerű direkt anaforák esetében erősen begyakorlott, a komplex anaforák esetében pedig mindig kötelező. A különbség (begyakorlott versus kötelező) indoka az antecedens és az anafora közös referensének eltérő mentális hozzáférhetősége. Míg az egyszerű direkt anaforák esetében antecedensként és anaforaként egy-egy névszó összevethető jelentésével (mint a kontextusban egyértelműsíthető szinonimiával vagy hiperonimiával) szembesülünk, addig a komplex anaforák esetében a propozicionális antecedensre egy azt összefoglaló, új, elvont jelentésű névszóval utalunk vissza. Az egyszerű anaforáknál a kontrasztálás/kiemelés mentális műveletét végezzük el a mutató névmás segítségével, a komplex anaforáknál viszont a névmásnak a kognitív közelséget biztosító (indexikális) jelentése játssza a főszerepet.

Ha az egyszerű direkt anaforák megértésében a koreferencia megállapítása nem kíván kreatív erőfeszítést, a mutató névmás használata, vagyis az antecedensre való külön rámutatás gesztusa elmaradhat, és pedig mind fókusz, mind topik helyzetben. Ilyen esetre lehet példa *a fiataikorú bűnöző* mint antecedens és *a fiú* mint anafora. (Lásd a (3) példát.) Nehézséget okoz viszont, ha egy hiperonim anafora a kontextus tekintetében „nem közömbös”, nem textindifferens, vagyis ha a hiponim és a hiperonim kifejezés eltérő kognitív sémákat idéz fel. Ezt láttuk az *elnök* és az *ember*, a *víz* és a *veggyület* vagy a *kutya* és az *emlős* vonatkozásában. Ilyen esetekben a hiperonim anaforát a kontrasztív értelmű *ez* névmás vezeti be,

hacsak nem választunk olyan egyéb magyarázatot (például jelzős szerkezet beiktatásával), amely egyértelműsíti a kontextust. A közelre mutató névmás használata azonban ebben az utóbbi esetben is erősen begyakorlott.

Van emellett a névmás használatának egy másik síkja is. Ez pedig az az eset, amelyben a nem topik szerepű antecedensről a szövegfolyamban olyan állítást teszünk, amely felfüggeszti a szoros, semleges topikfolytonosságot. Ez jelentheti a történet idejének/folyamatának ideiglenes megszakítását egy másik történéssel, jelentheti továbbá a történet szereplőinek közbe fűzött kommentárját vagy a narrátor kommentárját, értékelését az antecedensben adott témához. A közelre mutató névmás hatását ebben a típusú szövegfolyamban megfigyelhettük mind az egyszerű direkt, mind a komplex anaforák esetében.

Az eddigi megállapítások azokról az anaforákról szólnak, amelyek a megelőző mondat nem topik szerepű antecedensére utaltak vissza. Láthattuk azonban, hogy az egyszerű direkt főnévi anafora megismételheti a megelőző mondat topikját is. A kifejtő szerkezettel (közelre mutató névmás + NP) megismételt topik a diskurzusban új témát nyit. Ennek a megfigyelésnek az alapján leírhatóvá vált a szöveg szerkezetének három típusa. Az első típus jellemzője sima topikisméltés határozott névelős névszóval (megfelelve a személyes névmással/zéró névmással történő folytatásnak). A második típus topikváltással jár, ahol a nem topik szerepű antecedensre utal vissza a névszói anafora mint topik, pragmatikai szempontú perspektívaváltáskor a közelre mutató névmással bevezetve. A harmadik típusban az anafora magát a topik szerepű antecedensre ismétli meg ugyancsak topikként, ezzel az új nominális topikkal kilépünk a szövegtémából, és új szövegtémát vezetünk be.

A közelre mutató névmás anaforikus kifejtő szerkezetben megerősítette a névmásnak azt a három vonását, amelyekre a kutatás több egyéb formában rámutatott. Láthatóvá vált az *azonosító fókusz* szintaktikai funkció és a névmás kontrasztáló jelentése közti összefüggés, a névmás kettős (kontrasztáló és leíró, esetünkben egyúttal visszautaló) jelentése és emfatikus, kiemelő hatása.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetemet fejezem ki a dolgozat két névtelen lektorának és a szerkesztőknek. Kritikai megjegyzéseik és kérdéseik fontosak voltak a dolgozat jelenlegi változatának létrejöttében. Az esetleges hibákért a felelősség természetesen a szerzőt terheli.

Hivatkozások

- Ariel, Mira 1990. *Accessing Noun-Phrase Antecedents*. London, New York: Routledge.
- Balázs János 1985. *A szöveg*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bosch, Peter – Carla Umbach 2007. Reference determination for demonstrative pronouns. *ZAS Papers in Linguistics* 48:39–51.
- Brown, Gillian – George Yule 1983. *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Chafe, Wallace L. 1976. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics, and point of view. In Charles N. Li (szerk.) *Subject and Topic*. New York: Academic Press. 25–55.
- Comrie, Bernard 1997. Pragmatic binding: Demonstratives as anaphors in Dutch. *Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* 23/1:50–61. doi:10.3765/bls.v23i1.1281.
- Consten, Manfred – Maria Averintseva-Klisch 2010. „Nahe Referenten”. Ein integrativer Ansatz zur Funktion demonstrativer Referenz. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 20/1:1–34.
- Consten, Manfred – Maria Averintseva-Klisch 2012. Tentative reference acts? ‘Recognitional demonstratives’ as means of suggesting mutual knowledge – or overriding a lack of it. *Research in Language* 10/3:257–277. doi:10.2478/v10015-011-0033-x.
- Consten, Manfred – Mareile Knees – Monika Schwarz-Friesel 2007. The function of complex anaphors in texts. Evidence from corpus studies and ontological considerations. In Monika Schwarz-Friesel – Manfred Consten – Mareile Knees (szerk.) *Anaphors in Text. Cognitive, Formal and Applied Approaches to Anaphoric Reference*. (Studies in Language Companion Series 86) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 81–102. doi:10.1075/slcs.86.09con.
- Cornish, Francis 1999. *Anaphora, Discourse, and Understanding. Evidence from English and French*. Oxford: Clarendon Press.
- Daneš, František 1978. Zur linguistischen Analyse der Textstruktur. In Wolfgang U. Dressler (szerk.) *Textlinguistik*. (Wege der Forschung 427) Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 189–192.
- Diessel, Holger 1999. *Demonstratives. Form, Function and Grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Diessel, Holger 2012. Deixis and demonstratives. In Claudia Maienborn – Klaus von Heusinger – Paul Portner (szerk.) *Semantics. An International Handbook of Natural Language Meaning*. Vol. 3 Berlin, Boston: De Gruyter. 2407–2431.
- É. Kiss, Katalin 1998. Identificational focus versus information focus. *Language* 74/2:245–273. doi:10.1353/lan.1998.0211.
- É. Kiss Katalin 2004. Eseményszerkezet és topic–predikátum tagolás a magyar mondat-ban. *Nyelvtudományi Közlemények* 101:160–172.
- Eilers, Kathrin 2011. *Aspekte vager Referenz beim Pronomen it*. Doktori értekezés. Oldenburg: Carl von Ossietzky Universität. <http://oops.uni-oldenburg.de/1213/1/eilasp11.pdf> (2017. 05. 8.).
- Erkü, Feride – Jeanette K. Gundel 1987. The pragmatics of indirect anaphors. In Jef Verschueren – Marcella Bertuccelli Papi (szerk.) *The Pragmatic Perspective. Selected papers from the 1985 International Pragmatics Conference*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 533–545. doi:10.1075/pbcs.5.39erk.
- Fauconnier, Gilles 1984. *Espaces mentaux. Aspects de la construction du sens dans les langues naturelles*. Paris: Editions de Minuit.
- Fauconnier, Gilles 1985. *Mental Spaces. Aspects of Meaning Construction in Natural Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Fillmore, Charles J. 1982. Frame semantics. In Han'guk Ōnō Hakhoe (szerk.) *Linguistics in the Morning Calm. Selected Papers from SICOL-1981*. Seoul: Hanshin Publishing Co. 111–137.
- Frey, Werner 2007. Some contextual effects of aboutness topics in German. In Andreas Spāth (szerk.) *Interfaces and Interface Conditions*. Berlin, Boston: De Gruyter. 329–348. doi:10.1515/9783110926002.329.
- Givón, Talmy 1983. Topic continuity in discourse: an introduction. In Talmy Givón *Topic Continuity in Discourse. A Quantitative Cross-language Study*. (Typological Studies in Language 3) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 5–41. doi:10.1075/tsl.3.01giv.
- Grosz, Barbara J. – Scott Weinstein – Aravind K. Joshi 1995. Centering: A Framework for modeling the local coherence of discourse. *Computational Linguistics* 21/2:203–225.
- Gundel, Jeanette K. 2003. Information structure and referential givenness/newness: How much belongs in the grammar? In Stefan Müller (szerk.) *Proceedings of the 10th International Conference on Head-Driven Phrase Structure Grammar, Michigan State University*. Stanford: CSLI Publications. 122–142.
- Gundel, Jeanette K. 2010. Reference and accessibility from a givenness hierarchy perspective. *International Review of Pragmatics* 2/2:148–168. doi:10.1163/187731010X528322.
- Gundel, Jeanette K. – Nancy Hedberg – Ron Zacharski 1993. Cognitive status and the form of referring expressions in discourse. *Language* 69/2:274–307.
- Haase, Zsófia 2016. *Kohärenz und indirekte Anaphorik*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Halliday, Michael Alexander Kirkwood – Ruqaiya Hasan 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.
- Haviland, Susan E. – Herbert H. Clark 1974. What's new? Acquiring new information as a process in comprehension. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 13/5:512–521. doi:10.1016/S0022-5371(74)80003-4.
- Hawkins, John A. 1978. *Definiteness and Indefiniteness. A Study in Reference and Grammaticality Prediction*. London: Croom Helm.
- Isenberg, Horst 1974 [1971]. Überlegungen zur Texttheorie. In Werner Kallmeyer – Wolfgang Klein – Reinhard Meyer-Hermann (szerk.) *Lektürekolleg zur Textlinguistik II. Reader*. Frankfurt am Main: Athenäum Verlag. 193–212.
- Kocsány Piroska 2011. A komplex anafora kettős arca. In Bánki Ágnes – Tillinger Gábor (szerk.) *Survivance du latin et grammaire textuelle. Mélanges offerts à Sándor Kiss à l'occasion de son 70e anniversaire*. (Studia Romanica) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 305–314.
- Kocsány, Piroska 2012. Zur textkonstitutiven Rolle des Demonstrativspronomens im Ungarischen. In Rita Brdar-Szabó – Attila Péteri – Roberta Rada – Pál Uzonyi (szerk.) *Deutsch-grenzenlos: Festschrift für Elisabeth Knipf zum 60. Geburtstag*. Budapest: ELTE. 216–229.
- Laczkó Krisztina 2002. Névmás és helyettesítés. *Magyar Nyelvőr* 126/4:470–481.
- Laczkó Krisztina 2003. A mutató névmások funkcionális vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 127/3:314–325.
- Laczkó Krisztina 2004. A névmási rendszer funkcionális keretben I. *Magyar Nyelvőr* 128/4:469–479.

- Laczkó Krisztina 2005. A névmási rendszer funkcionális keretben II. *Magyar Nyelvőr* 129/1:78–88.
- Laczkó Krisztina 2006. *A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció*. Budapest: Martin Opitz Kiadó.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2012. Személyek és/vagy dolgok. A harmadik személyű és a mutató névmási deixis a magyarban. In Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.) *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Budapest: ELTE. 231–257.
- Levinson, Stephen C. 2004. Deixis. In Laurence Horn – Gergory Ward (szerk.) *The Handbook of Pragmatics*. Oxford: Wiley-Blackwell. 97–121.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. Vol. I–II Cambridge: Cambridge University Press.
- Molnár Valéria 2011. „Fundamentális” kérdések az információstruktúrában – univerzális és tipológiai megfigyelések tükrében. In Bartos Huba (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIII. Új irányok és eredmények a mondattani kutatásban*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 15–49.
- Németh T. Enikő 2013. Intenciók és nézőpontok a nyelvhasználatban. In Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.) *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 112–126.
- Pléh Csaba – Radics Katalin 1976. Hiányos mondat, pronominalizáció és a szöveg. In Telegdi Zsigmond – Szépe György (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI. A szöveg megközelítései*. Budapest: Akadémia Kiadó. 261–277.
- Polenz, Peter von 1988. *Deutsche Satzsemantik: Grundbegriffe des Zwischen-den-Zeilen-Lesens*. Berlin: de Gruyter.
- Prince, Ellen F. 1981. Toward a taxonomy of given-new information. In Peter Cole (szerk.) *Radical Pragmatics*. New York: Academic Press. 223–256.
- Prince, Ellen F. 1992. The ZPG letter. Subjects, definiteness, and information-status. In William C. Mann – Sandra A. Thompson (szerk.) *Discourse Description. Diverse Linguistic Analyses of a Fund-raising Text*. (Pragmatics & Beyond New Series 16) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 295–326. doi:10.1075/pbns.16.12pri.
- Reinhart, Tanya 1981. Pragmatics and linguistics: An analysis of sentence topics. *Philosophica* 27:53–94.
- Sanders, José – Wilbert Spooren 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view. In Wolf-Andreas Liebert – Gisela Redeker – Linda R. Waugh (szerk.) *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. (Current Issues in Linguistic Theory 151) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 85–112.
- Schwarz, Monika 2000. *Indirekte Anaphern in Texten, Studien zur domänengebundenen Referenz und Kohärenz im Deutschen*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Schwarz-Friesel, Monika 2007. Indirect anaphora in text: A cognitive account. In Monika Schwarz-Friesel – Manfred Consten – Mareile Knees (szerk.) *Anaphors in Text. Cognitive, Formal and Applied Approaches to Anaphoric Reference*. (Studies in Language Companion Series 86) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 3–20. doi:10.1075/slcs.86.04sch.

- Schwarz-Friesel, Monika – Manfred Consten 2014. *Einführung in die Textlinguistik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Schwarz-Friesel, Monika – Manfred Consten – Mareile Knees 2007. Anaphors in text – Introduction. In Monika Schwarz-Friesel – Manfred Consten – Mareile Knees (szerk.) *Anaphors in Text. Cognitive, Formal and Applied Approaches to Anaphoric Reference*. (Studies in Language Companion Series 86) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. vii–xvi. doi:10.1075/slcs.86.02sch.
- Speyer, Augustin 2007. Die Bedeutung der Centering Theory für Fragen der Vorfeldbesetzung im Deutschen. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 26/1:83–115. doi:10.1515/ZFS.2007.011.
- Steinitz, Renate 1968. Nominale Pro-Formen. In Werner Kallmeyer – Wolfgang Klein – Reinhard Meyer-Hermann – Klaus Netzer – Jürgen Siebert (szerk.) *Lektürekolleg zur Textlinguistik. Band 2: Reader*. Frankfurt am Main: Athenäum Verlag. 246–265.
- Surányi Balázs 2011. A szintaktikailag jelöletlen fókusz pragmatikája. In Bartos Huba (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIII. Új irányok és eredmények a mondattani kutatásban*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 281–313.
- Szikszaíné Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. In Kertész András – Pelyvás Péter (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI. Tanulmányok a kognitív szemantika köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 207–229.
- Tátrai Szilárd 2010. Áttekintés a deixisről (funkcionális kognitív kiindulópontból). *Magyar Nyelvőr* 134/2:211–233.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 131) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000. Vázlat az ő – az anaforikus megoszlásról. *Magyar Nyelv* 96/3:282–296.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2002. Topik és/vagy figura. In Maleczki Márta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 5*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 237–248.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. Topikaktiválás és topikfolytonosság magyar nyelvű szövegekben. In Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 295–325.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008a. Topik és szövegtípus. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 80) Budapest: Tinta Könyvkiadó. 41–48.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008b. Topik, információfolyam, szórend. In Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 455–500.

- Tolcsvai Nagy Gábor 2012. Az alany funkcionális értelmezéséhez. In Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.) *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Budapest: ELTE – DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely. 103–122.
- Tóth Enikő – Csatár Péter 2014. A főnévi mutató névmások indexikális használatát befolyásoló tényezők a magyarban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 1:67–85.
doi:10.14232/JENY.2014.1.6.
- Tóth Enikő – Csatár Péter 2015. Egy interfész jelenség: indexikális demonstratívumok azonosító fókuszban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 2:63–77.
doi:10.14232/JENY.2015.1.4.

A szerzőről

Kocsány Piroška a Debreceni Egyetem Germanisztikai Intézetének nyugalmazott docense. Kutatási területe a szövegnyelvészet, retorika és stilisztika.
Elérhetősége: kocsanypiroska@gmail.com